

ISSN 0352-258X

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU
EKONOMSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

GODINA 17

BROJ 28

Mostar, decembar 2019.

SADRŽAJ

TEMATSKI OSVRT

DAMIR ZAKLAN

BAZELSKI STANDARDI KAPITALA -
BAZEL III: OPĆA OBILJEŽJA I PROCJENA
KREDITNOG RIZIKA

**SANVILA VUK
MAJDA BEŠO**

IZVORNI NAUČNI RADOVI

**IVANA DROPULIĆ
JURE TOPIĆ**

ANALIZA HOFSTEDOVIH DIMENZIJA
KULTURE U DOMAĆIM PREDUZEĆIMA

DAMIR RAVLIĆ

ANALIZA PRAKSE IZVJEŠTAVANJA O
DRUŠVENOJ ODGOVORNOSTI BANAKA U
REPUBLICI HRVATSKOJ

**MEHMEDALIJA HADŽOVIĆ
IRMA ĐIDELIJA
HARIS OMERIKA**

POSLOVNA INTELIGENCIJA I SUSTAVI
UPRAVLJANJAZNANJEM U JAVNOJ
UPRAVI BOSNE I HERCEGOVINE

**LEJLA DEMIROVIĆ
ŠEVALA ISAKOVIĆ-KAPLAN
HARIS JAHIĆ**

UTICAJ RASTA TURISTIČKIH POSJETA
NA EKONOMSKI RAST FEDERACIJE
BOSNE I HERCEGOVINE

PREGLEDNI NAUČNI RADOVI

**AZRA BAJRAMOVIĆ
AIDA BRKAN-VEJZOVIĆ**

FINANSIJSKI EFEKTI
RAČUNOVODSTVENOG I
REGULATORNOG ASPEKTA
ISKAZIVANJA KAPITALA U
BANKARSKOM SEKTORU BIH

MAIDA DIZDAREVIĆ

PRAVNA I PROFESIONALNA
REGULATIVA VREDNOVANJA U BIH I
ZEMLJAMA REGIONA

SENKA DIZDAR

OSNOVNE KARAKTERISTIKE
TURISTIČKE INVESTICIONE POLITIKE
PO POJEDINIM ZEMLJAMA S OSVRTOM
NA BOSNU I HERCEGOVINU

POSLOVNE ODLUKE KROZ PRIZMU
PDV-A I SISTEMA OBRAČUNA
TROŠKOVA

AMELA PIRALIĆ

KOMPARATIVNA ANALIZA MODELA
FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA
I NJIHOV UTJECAJ NA KVALitet
FINANSIJSKIH IZVJEŠTAJA

MUHAREM KOZIĆ
MLADEN RADIVOJEVIĆ
ALEM KOZAR

SIGURNOSNI ASPEKTI I ZAŠTITA WEB
STRANICA KOD VISOKOŠKOLSKIH
USTANOVA NA PRIMJERU SOFTVERA ZA
SKENIRANJE RANJIVOSTI

TEMATSKI OSVRT

BAZELSKI STANDARDI KAPITALA**BAZEL III: opća obilježja i procjena kreditnog rizika****BASEL CAPITAL STANDARDS****BASEL III: general features and credit risk assessment**

dr. sc. DAMIR ZAKLAN, redovni profesor

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar.

Sažetak: Ovaj rad se bavi Bazelom III sa aspekta njegovih generalnih karakteristika i njime ustanovljenog koncepta evaluacije kreditnog rizika. Predmetni standard je potakla globalna hipotekarna kriza i regulatorno ocijenjana nedovoljnost unapređenja Bazela II u funkciji daljeg sprječavanja tako štetnih pojava. Na toj osnovi, promatrani standard je povećao kvantitet i kvalitet obaveznog kapitala, te obuhvat kreditnog rizika banaka. Podigao je stope ukupnog i sloja I pomenutog kapitala, ustanovio stopu kapitala u vidu običnih dionica, te ukinuo sloj 3 datog kapitala. U pogledu evaluacije bankarskog kreditnog rizika, Basel III nije bitno odstupio od njenih fundamenata svojstvenih Bazelu II, mijenjajući samo neke detalje domena i specifikaciju pojedinih instrumenata svoje primjene. Te promjene, suštinski usmjerene strožnjem tretmanu razmatranog rizika, su komponirane od sljedećih ključnih segmenata: širi obuhvat rizika transakcija derivativima i finansiranja na osnovu vrijednosnih papira, redukcija značaja "eksternih" rejtinga, te zaoštravanje parametara predmetnog rizika i domena njihove aplikacije.

Ključne riječi: komercijalno bankarstvo, bankarska regulacija, bazelski standardi kapitala, Basel III, bankarski kapital, bankarski kreditni rizik.

Abstract: This article deals with Basel III in terms of its general characteristics and the concept of credit risk evaluation established by it. The subject standard was triggered by the global mortgage crisis and the regulatory assessment of Basel II's under-performance to further prevent such adverse events. On that basis, the observed standard increased the quantity and quality of capital requirements and the coverage of credit risk of banks. It raised the rates of total and tier 1 of the mentioned capital, established the rate of capital in the form of common shares and abolished tier 3 of given capital. With respect to the evaluation of bank credit risk, Basel III did not significantly deviate from its Basel II fundamentals, changing only some of the domain details and the specification

of particular instruments of its application. Those changes, essentially aimed at a more rigorous treatment of the considered risk, are compounded by the following key segments: the broader risk coverage of derivatives' and securities financing transactions, the reduction of the importance of "external" ratings and the tightening of the subject risk parameters and the domain of their application.

Key words: commercial banking, bank regulation, Basel capital standards, Basel III, bank capital, bank credit risk.

UVOD

Bazel III standard kapitala (u daljem tekstu, samo: Basel III) je nastao pod utjecajem globalne hipotekarne krize (u daljem tekstu, samo: krize), čiji se uzrok ogledao u masivnoj sekjuritizaciji stambenog kredita (njegovih) neprvoklasnih korisnika u SAD. Krizi su doprinjeli svi akteri te neuralgične aktivnosti, među kojima su istaknuta ulogu imale komercijalne banke (u daljem tekstu, samo: banke), prvenstveno kao davaoci pomenutog kredita i investitori u odnosne obveznice. Regulatorna reakcija na krizu je uključila pored nekonvencionalnih monetarne i fiskalne odgovarajuće mjere strukturne politike, unutar koje i reformu bankarskog sektora. Inicijalno, bili su treirani samo kreditni rizik sekjuritizacijske i tržišni ukupne bankarske djelatnosti, i to putem unapređenja Basel II standarda kapitala (u daljem tekstu, samo: Basel II), da bi vrlo brzo došlo do reregulacije svih ostalih aspekata relevantnih rizika promatranih institucija. Reforma banaka nije tangirala samo njihov kapital, ali se najviše fokusirala na njega, tvoreći od početne verzije Bazela III kroz njene izmjene i dopune u narednih desetak godine finalnu verziju predmetnog standarda.

Premda je kriza (od 2007-09. g.) prevladana, a ključne performanse globalne ekonomije već duže vremena izvrsne, model ekonomskog razvoja koji se nalazio u osnovi krize, zasnovan na (javnom i privatnom) dugu nije promijenjen, niti primat finansijskih vs. realnih faktora na liniji izazivanja i saniranja privrednih neravnoteža. Uloga banaka sa potonjeg aspekta njihovim kvantumom kredita i tržišnim plasmanima ostaje tako predmet stalnog nadzora, iako se reforma tih ustanova programski, mada ne i implementaciono cijeni kompletiranom. U tom kontekstu, određenje regulatornog kapitala i procjena kreditnog rizika banaka zaslužuje posebnu pažnju, s obzirom da se ispostavilo da problem nije samo dati rizik sekjuritizacijske, već i drugih vidova bankarske aktivnosti.

Ovaj rad je dio šireg članka koji se relativno opsežno bavi bazelskim standardima kapitala. Naslanjajući se na njegov drugi dio, on najprije generalno komparira Bazel II i I III, pa prezentira promatrani standard kroz njegove koncepte kapitala i evaluacije kreditnog rizika banaka, da bi potom pružio njihovu kritičku valorizaciju. Naredni, finalni dio ovog članka obuhvatiće procjenu CVA, tržišnog i operativnog bankarskog rizika.

Bazel III vs. Bazel II

Sukladno **Bazelu II**, koji se zasniva na obilježjima i implikacijama svog prethodnog pandana, Bazel III takođe crpi svoju opstojnost i manifestaciju na prethodnom analognom standardu. Taj standard, odnosno *Bazel II* je nastao na vrhuncu deregulacije bankarstva s **neposrednim ciljem olakšavanja** njome *zaoštrene kompetitivne pozicije banaka* u smislu jačanja njihovog *profitnog* potencijala, bez ugrožavanja sigurnosti, kontribuirajući tako postajećem modelu poslovanja tih institucija, koji je davao primat profitabilnosti vs. riziku. Dati, *operativni* impakt je **nastojao postići** generiranjem **manje stope kapitalnih izdvajanja prema ukupnoj aktivi** promatranih *ustanova* **stimulišući** ih da primjenjuju **interne modele utvrđivanja** svog **rizika** (kao prirodno *manje kapitalno zahtjevne*), što im je bilo dopušteno samo na osnovu *sofisticiranog menadžmenta* tog rizika.

No, komparativni standard je **pod teretom krize** i njene *indikacije većeg* od prepostavljanog rizika **bankarske djelatnosti** **odstupio od navedenog pravca** i *načina* djelovanja **postavljaći** u svojoj *finalnoj verziji zahtjev za uvećanjem kapitalnih izdvajanja* odnosnih organizacija. **Temeljio ga je na strožijem tretmanu kreditnog rizika sekjuritizacijske i tržišnog rizika** **ukupne djelatnosti** banaka u okviru determinacije njihove riziko-ponderisane aktive. Pri tome, *nije mijenjao koncepcije determinacije*, ni u tom užem, niti njenom generalnom domenu, kao ni *obim i kompoziciju* (minimalno) *obligatornih izdvajanja bankarskog kapitala*.

Ispostavilo se veoma brzo da **tako osmišljena regulatorna reakcija** na ispoljenu *vulnerabilnost* bankarskog sektora **nije dovoljna** da preduprijedi njegove krize i njihove šire implikacije na stabilnost ukupne ekonomije i društva u cijelini, **vodeći** inauguraciji **Bazela III**, koji se (za razliku od svog prethodnog pandana) *ne zadovoljava usavršavanjem koncepta regulacije*, inovirajući tako njegovo **bitno mijenjanje** (i to, u domenu *tržišnog rizika*), **uz uvećanje kvantiteta i kvaliteta traženog holdinga kapitala**

banaka. Za razliku od Bazela II, koji je pripadao eri *deregulacije*, *Bazel III* je sastavni dio one *čvršće regulacije*, odnosno *reregulacije* bankarske djelatnosti.

Prikaz Bazela III

Predmetni standard je **nastao 2010. g.**, i to u svojoj **izvornoj verziji¹**, koja je vrlo brzo nakon jedne *manje* preinake data u revidiranom formatu², s tim da je u tom *međuperiodu* došlo do još *jedne izmjene* promatranog standarda, inače posvećene poboljšanju (određenja) *kompozicije* regulatornog kapitala **banaka³**. Naznačeni format *Bazela III* je **tretirao kreditni i tržišni rizik** bankarske djelatnosti. Prvopomenuti od tih rizika je poslije *parcijalno* tretiran odgovarajućim rješenjima, od kojih su ona sa predmetom bankarskih poslova: finansiranja *trgovine⁴* ulaganja u *dionice⁵* finansiranja na osnovu *vrijednonih papira* (“securities financing transactions - SFT”) i *OTC* derivativima, uz posebni obuhvat *dvaju potonjih* zajedno sa (onim) *berzanskim* derivativima u odnosu na *centralne partnerske* institucije,⁶ te *sekjuritizacije⁷* izdvojena iz **konačne** verzije tretmana preostalog kreditnog rizika banaka u **2017. g.⁸**. U tu verziju, takođe **nije ušao** ni drugonavedeni rizik, s obzirom na to da su ga involvirala *posebno* njemu namijenjena *novonastala dokumenta* Bazela III.⁹ No, u nju je uključen **operativni** rizik bankarske djelatnosti. Uz sve to, razmatrani standard je *posebnim* aktom dao dodatni doprinos definisanju *regulatornog kapitala* banaka.¹⁰

1 Vidjeti: Bank for International Settlements (BIS) - Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2010, str. 1-69.

2 Vidjeti: BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2011, str. 1-69.

3 Vidjeti: BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of regulatory capital issued by the Basel Committee, Basel, 2011, str. 1-4.

4 Vidjeti: BIS - BCBS, Treatment of trade finance under the Basel capital framework, Basel, 2011, str. 1-4.

5 Vidjeti: BIS - BCBS, Capital requirements for banks' equity investments in funds, Basel, 2013, str. 1-10.

6 Vidjeti: BIS - BCBS, The standardised approach for measuring counterparty credit risk exposures, 2014, str. 1-33 i; Capital requirements for bank exposures to central counterparties, 2014, str. 1-10, Basel.

7 Vidjeti: BIS - BCBS, Revisions to the securitisation framework, 2016, str. 1-56 i; Capital treatment for simple, transparent and comparable (STC) short-term securitisations, 2018, str. 1-23, Basel.

8 Vidjeti: BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, Basel, 2017, str. 1-139.

9 Vidjeti: BIS - BCBS i Board of the International Organization of Securities Commissions, Margin requirements for non-centrally cleared derivatives, 2015, str. 1-26 i; BIS - BCBS, Minimum capital requirements for market risk, 2019, str. 1-130, Basel.

10 Vidjeti: BIS - BCBS, Total Loss-absorbing Capacity (TLAC) holdings standard, Basel, 2016, str. 1-10, u vezi sa Financial Stability Board (FSB), Principles on Loss-absorbing and Recapitalisation Capacity of Global

Određenje kapitala

Fundamentalnu vrijednost *Bazela III* predstavlja povećanje kvantiteta i bazičnog kvaliteta *obaveznog* bankarskog kapitala, konkretno: 1) *povišenje minimalne stope tog kapitala i; 2) njegovo težišno zasnivanje na efektivnijim osnovnim komponentama - sloju 1 i prvenstveno običnim dionicama.*¹¹ U prvonaznačenom pogledu, predmetni standard **zadržava** postojeću **najmanju stopu zahtijevanog ukupnog kapitala banaka** prema njihovoj sumarnoj izloženosti riziku **od 8% kao permanentnu obavezu** promatranih institucija, ali **joj pridodaje dva elementa**, zasnovana na *novouspostavljenim zaštitnim holdinzima* kapitala: A) *antikriznom* ("capital conservation buffer - CCB") i; B) *anticikličnom* ("counter-cyclical capital buffer - CCCB"). **CCB banke** moraju držati u nekriznim uslovima svog funkcioniranja, i to na nivou od 2,5% pomenute *izloženosti*, sa svrhom upotrebe pri *kriznim* uslovima poslovanja. **CCCB nije obligatoran**, odnosno njegovo konstituisanje ovisi o diskrecionoj volji nacionalnog bankarskog regulatora, no maksimizirano na 2,5% istovjetne izloženosti svojstvene *uzlaznoj* fazi makroekonomskog ciklusa, radi upotrebe pri *krizi bankarskog* sektora i ukupne privrede odnosne zemlje. U drugonavedenom pogledu, razmatrani standard: a) **povećava** najnižu prihvatljivu *stopu sloja 1 kapitala* banaka (sa 4%) **na 6%**, odnosno uz CCB i CCCB: 8,5% i 8,5-11%, respektivno; b) **ustanovljava** primjerenu ovom sloju **zasebnu** minimalnu stopu neophodnog bankarskog kapitala **u vidu običnih dionica** ("common equity tier 1 - CET1") **od 4,5%**, odnosno uz CCB i CCCB: 7% i 7-10,5%, respektivno, te; c) **ukida sloj 3** kapitala banaka (kao najmanje kvalitetan).

U domenu *elementarnog* sadržaja bankarskog *kapitala*, *Bazel III*¹² *jasno* razgraničavajući *sloj 1* kapitala na **CET1** i *rezidualni* dio tog sloja ("additional tier 1 - AT1"), *uvrštava* u dati dio pojedine *instrumente* ranije pripadajuće *sloju 2* (kapitala), no *zaoštravajući uslove* njihovog uvrštavanja. Po predmetnom standardu, *CET1* apsorbuje *sve instrumente prethodno uključene u sloj 1 izuzev permanentnih nekumulativnih povlaštenih dionica*. **AT1** involvira *te* dionice, ali i obveznice tipa *rentnih* i

Systemically Important Banks in Resolution, TLAC Term Sheet, Basel, 2015, str. 1-22.

11 O obimu i osnovnoj kompoziciji bankarskog kapitala po Bazelu III vidjeti šire u: BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, op. cit., str. 2-3, 5-7, 12, 54-60 i 64.

12 O sadržajnim elementima bankarskog kapitala po Bazelu III vidjeti šire u: BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of regulatory capital issued by the Basel Committee, str. 1-4; A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, str. 13-27 i 65-68, te; TLAC holdings standard, str. 1-10, op. cit., kao i; FSB, op. cit., str. 1-22.

konvertibilnih, ranije immanentne sloju 2, pri čemu *restriktivnijih* obilježja. U **sloj 2** ulaze preostali instrumenti inherentni po uporedivim *standardima* tom sloju, no takođe uže specificirani, osim u slučaju *implicitnih* kapitalnih rezervi, čije se određenje tako perpetuira, i to kod banaka koje koriste *pristup baziran na internim rejtingzima* (“The Internal Ratings-Based Approach - IRB”).

Slijedeći duh *prethodnog analognog* standarda, koji je *pridodao* nove i *prekomponirao pojedine zatečene* odbitke od *regulatornog* bankarskog kapitala, Bazel III je uz takav impakt, još *isključio* dio prisutnih odbitaka, ne ostavljujući pri tome *nijedan* od zadržanih *neizmjenjenim*. *Date* varijacije generalno *najviše* zahvataju bankarske *kapitalne investicije*, čiji se redukcioni format mijenja: i) *uvećanjem* ovakvim ulaganjima u instrumente *sopstvenog* izdanja promatrane banke, te onog *globalno* sistemski *važnih* banaka (“*global systemically important banks - G-SIBs*”), *generalno nepripadajuće* *regulatornom* bankarskom kapitalu, već takvom *G-SIBs*, nazvanom *ukupni kapacitet apsorpcije gubitaka* (“*total loss-absorbing capacity - TLAC*”) - tzv. *ostale TLAC dugovne* instrumente, kao i *unakrsnim kapitalnim ulaganjima* date banke i drugih finansijskih ustanova; ii) *umanjenjem* istovrsnih investicija u *nefinansijske firme*; iii) *restrukturiranjem* kroz eksplicitno razgraničenje kapitalnih ulaganja, dopunjajući ih *TLAC* instrumentima, u *finansijske organizacije* na *neznatna* i *znatna*, od kojih *prvopomenuta* zahvataju do, a *drugonavedena* preko 10% *dioničarskog* kapitala (*organizacije-*)primaoca.

Kapitalne investicije banke u instrumente njenog izdanja i *navedene* unakrsne povlače odbitak od one *osnovne komponente* regulatornog bankarskog kapitala kojoj pripadaju. Ukupna *neznatna kapitalna ulaganja* banke preko 10% njenog CET1 ne računajući *ostale TLAC dugovne* obaveze ukoliko su do 5% datog CET1 impliciraju *odbitak* od relevantnih *sastojaka* promatranog kapitala *upravo* proporcionalno *učešću* *istovrsnih kapitalnih instrumenata* u njihovom ukupnom *holdingu* kod odnosne banke. *Analogne znatne investicije* se odbijaju od predmetnog kapitala, i to (slično *neznatnim*) njegovih bitnih komponenti *istog* tipa. Odbici po osnovu *ostalih TLAC dugovnih instrumenata* tangiraju *sloj 2* datog kapitala.

Uz bankarska *kapitalna ulaganja*, razmatrani standard modificira (zatečene) predmetne odbitke po osnovu: i) “*goodwill*”, u smislu njenog *dopunjavanja ostalom imaterijalnom aktivom* banke, te; ii) bankarskih *ukupne imaterijalne aktive* i (kapitalnog) *dobitka* od *sekjuritizacijskih*

aktiva, kao i kod banaka koje primjenjuju *IRB* pristup *odgovarajućeg iznosa njihovih nižih legitimnih rezervi od očekivanog gubitka*, kroz impakt svake od te *tri* veličine *samo* na bankarski *CET1*. Pored promjene prisutnih, *Bazel III* generira potpuno *nove* odbitke od *regulatornog* bankarskog kapitala, kao što su: 1) odgođeni *poreski* dobici; 2) privremeni neto-dobici od *hedging* instrumenata; 3) neto-nerealizovani dobici od promjene *sopstvenog kreditnog rejtinga* banke i; 4) obaveze i aktiva *penzionih fondova* sa *determinisanom penzijom*, iskazanih u bankarskom bilansu. Svi takvi odbici tangiraju *CET1* odnosne banke. Razmatrani standard uz involviranje novih, *isključuje dio zatečenih odbitaka* od regulatornog kapitala, kao što su oni na bazi pojedinih *hiperrizičnih sekjuritizacijskih transakcija* banke.¹³

Utvrđivanje kreditnog rizika

Bazel III se dominantno **zasniva na identičnim fundamentima** tretmana kreditnog rizika onim svojstvenim **Bazelu II, izraženim:** A) izborom **bazičnih metoda** tog tretmana (*standardizirani vs. internih* modela, od čega ovaj potonji ispoljen kroz *IRB* pristup i *IMM* ("Internal Model Method" - metod internih modela)); B) pravcima ili **predmetom njihove aplikacije** u smislu *tipova*, odnosno proizlazeće *kompozicije* obuhvaćenih transakcija (kod: standardiziranog metoda - "konvencionalne",¹⁴ "netrgovačke" sekjuritizacijske¹⁵ i *OTC* derivativima; *IRB* pristupa - "netrgovačke" nesekjuritizacijske¹⁶ i "netrgovačke" sekjuritizacijske, te; *IMM-SFT* i *OTC* derivativima) i; C) **konceptom tehnologije** implementacije pomenutih metoda manifestovanim odgovarajućim (*bruto-* ili *neto-*) *agregiranjem riziko-pozicija* izvedenih tim metodima primjerenoj instrumentima. Neovisno o skoro identičnoj idejnoj osnovi onoj komparativnog standarda, (ovaj) razmatrani se **od njega razlikuje**, pretežno **po** nekim **detaljima domena i specifikaciji pojedinih instrumenata** svoje provedbe, inače na liniji strožijeg tretmana bankarskog *kreditnog rizika*.

13 No, Bazelom III ustanovljeni riziko-ponderi za te i slične poslove od 1.250% impliciraju isto minimalno kapitalno izdvajanje kao i ono prethodno određeno kapitalnim odbitkom.

14 One, u ovom kontekstu tako jezgrovitko kvalificirane, uključuju sve s inkorporiranim kreditnim rizikom osim poslova pripadajućih bankarskoj trgovačkoj knjizi isključujući takve REPO stila i izvan date knjige transakcija sekjuritizacije i OTC derivativima.

15 To su skraćeno nazvane, obuhvatajući istim nazivom (potonje naznačene) istovrsne takve podložne *IRB* pristupu, sekjuritizacijske transakcije izvan trgovačke knjige banke.

16 Te, u ovom okviru tako sažeto nominirane, involviraju sve s prisutnim kreditnim rizikom izuzev onih pripadajućih bankarskoj trgovačkoj knjizi i izvan te knjige poslova sekjuritizacije (uz, *SFT* i *OTC* derivativima).

Te razlike u okviru **standardiziranog** metoda obračuna izloženosti banaka *kreditnom riziku* njihovih pomenutih “konvencionalnih” transakcija ishodišno tangiraju sve instrumente primjene ovog metoda: A) *ponderi kreditnog rizika*; B) *faktori kreditne konverzije*, te; C) *impakt zaloga i garancija*.¹⁷ Tako, *pondere kreditnog rizika* promatrani *metod* ne samo da dalje zamjetno raščlanjuje sa aspekta bankarskih *partnera i poslova*, već i *veličine* samih pondera. Pri tome, on *eksplicitno* (dok onaj drugi *implicitno*) dozvoljava da *ponderi* budu određeni ne samo prema kreditnim rejtinzima ustanovljenim od *mjerodavnih specijaliziranih institucija* - tzv. “eksternim” rejtinzima, već i domaćih bankarskih regulatora, postavljajući jasnu distinkciju zemalja koje dopuštaju “eksterne” rejtinge (“allowed external ratings - A.E.R.”) i onih koje to ne odlikuje (“non-allowed external ratings - N.E.R.”). Kod utvrđivanja *mjerodavnosti* pomenutih institucija, domaći *regulatori* trebaju uzeti u obzir kriterije propisane od Međunarodne organizacije komisija za vrijednosne papire. Uz to, banke koje se u okviru “A.E.R.” zemalja odluče za “eksterne” rejtinge moraju obaviti *dubinsku analizu* tih rejtinga, *osim* onih inherentnih *akterima iz javnog sektora*.

U cjelini gledano, *ponderi kreditnog rizika* imanentni analiziranom metodu se diferenciraju od ranijih sa aspekta: 1) *novoiskazanih tipova komitenata*; 2) *novoobuhvaćenih vrsta transakcija* i; 3) *postojećih tipova klijenata*. Prvopomenuti se prvenstveno odnosi na korporacijska preduzeća kroz njihovo distingviranje na ona *općeg* tipa i primaocu tzv. “posebnih” kredita, odnosno onih čija *otplata* ne *ovisi* primarno o bonitetu njihovih korisnika, već *dohodnom* potencijalu *aktivu finansiranih* takvim kreditima. Uz to, *posredničkim* ustanovama na *finansijskom* tržištu razmatrani metod pridodaje *analogne* finansijske organizacije. Drugopomenuti aspekt involvira: zajmove za *građevinske* radove, uključujući i *kupovinu zemlje* potrebne za te radove, *kolateralizovane* obveznice izdate od *banaka* i *hipotekarnih* banaka, te držane *kapitalne* instrumente *izuzev* onih za koje je *reduciran* regulatorni bankarski kapital. Trećenavedeni aspekt tangira: *multilateralne razvojno-finansijske institucije*, *banke* i “retail” aktere.

Među naznačenim promjenama najvažnije su one izražene *strožijim riziko-tretmanom potraživanja* prema *bankama* vs. drugim institucijama. Tako su na *nekratkoročna* potraživanja prema bankama u A.E.R. zemljama

¹⁷ O Bazelu III sa aspekta standardiziranog metoda mjerjenja kreditnog rizika bankarskih “konvencionalnih” transakcija vidjeti šire u: BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, str. 3-52; Capital requirements for banks’ equity investments in funds, str. 1-10 i; Treatment of trade finance under the Basel capital framework, str. 1-4, op. cit.

(“eksterno”) utvrđenog *boniteta*: od AAA do AA-; od A+ do A-; od BBB+ do BBB-; od BB+ do B- i; ispod B- dodjeljeni *ponderi* kreditnog *rizika* od: 20%; 30%; 50%; 100% i; 150%, respektivno, a na *kratkoročna*: 20%; 20%; 20%; 50% i; 150%, respektivno. Banke *neutvrđenog* (“eksternog”) rejtinga iz *tih* i sve iz N.E.R zemalja se moraju klasificirati prema stepenu rizika na one: “A”, “B” i “C” rizika¹⁸, koji pripadajući *nekratkoročnim* dugovanjima tih ustanova povlači *pondere* rizika od: 40%; 75% i; 150%, respektivno, a *kratkoročnim* od: 20%; 50% i; 150%, respektivno. No, na *dugovanja* svih *potonjih* banaka denominirana u *inostranoj* vs. valuti zemalja njihovog domicila ne može se odrediti *ponder niži* od onog *centralnih* vlada tih zemalja, *osim* u slučaju *komercijalnih* kreditnih pisama.

Faktori kreditne *konverzije* vanbilansnih transakcija svojstveni promatranom standardiziranom *metodu* su dominantno identični *prethodnim*. Razlikuju se jedino u pogledu *opozivih* i *neopozivih kreditnih* linija, kojima predmetni metod pripisuje date faktore na nivou od 10% i 40%, respektivno.

Tretirajući impakt *zaloga* i *garancija* razmatrani standardizirani metod etablira *znatnije* razlike versus prethodnom od onih primjerena faktorima kreditne konverzije. One se najviše odnose na *kolateral* nekretnina, koji se *bazično* distingvira prema njihovoj *namjeni*: *stambenoj* vs. *poslovnoj*, što odlikuje i komparativni metod, no u slučaju analiziranog uz mnogo *kompleksnije* zahvatanje utjecaja ovog instrumenta, zasnivajući ga inače na *dva* ključna faktora: 1) *omjer* vrijednosti *zajma* i *kolaterala*, te; 2) ovisnost naplate *kredita* od prihoda generisanih založenom nekretninom. U pogledu *zaloga pokretnih* vrijednosti, promatrani metod za razliku od prethodnog diferencira *legitimni finansijski* zalog na A.E.R. vs. N.E.R. zemlje uključujući u njega kod *prvopomenutih*, što nije primjerilo ranijem, jedinstveno manifestovanom, *sekjuritizacijske* obveznice *boniteta* od AAA do BBB- pri *opsežnom* pristupu kolateralu, dok kod *drugonavedenih* versus *prvopomenutim šire* dimenzionira *visokobonitetne* obveznice. Uz to, pri determinaciji “haircuts” kod *opsežnog* pristupu izostavlja mogućnost njih *sopstvenih*, raščlanjuje *supervizorske* sa aspekta A.E.R vs. N.E.R. zemalja, dok one *Var* (“value at risk” - vrijednost pod rizikom) stavlja u kontekst *SFT umjesto* prethodno *samo* transakcija *REPO*-stila. Tretirajući

¹⁸ “A” stepen podrazumijeva banke adekvatnog otplatnog kapaciteta u smislu njihovog udovoljavanja zahtjevima domaćeg regulatora, uključujući od njega utvrđene zaštitne bilanske holdinge (“buffers”). “B” stepen implicira banke znatnog kreditnog rizika, koje tako zadovoljavaju date regulatorne zahtjeva, no bez “buffers”. “C” stepen se odnosi na banke znatnog rizika bankrota.

garancije dati standardizirani metod šire određuje *legitimne* garante na nivou *finansijskih* institucija, zahvatajući *sve njih prudentno* regulisane, te korporacijskih preduzeća u A.E.R. zemljama, involvirajući sva takva “eksterno” rangirana, dok uže za data preduzeća u N.E.R. zemljama svodeći ih na *samo investiciono* atraktivne aktere, pri čemu *nepozitivno korelisanog* boniteta onom garantovane *transakcije*.

Standardizirani pristup mjerenu *kreditnog* rizika “netrgovačkih” *sekjuritizacijskih* poslova banaka svojstven Bazelu III se razlikuje od analognog pristupa Bazela II po konkretizaciji *predmeta i tehnike* datog mjerenu.¹⁹ Promatrani *pristup* tako odlikuje: A) *ekskluzivitet* obuhvata resekjuritizacijskih poslova, odnosno, njihovo *isključenje* iz *IRB* metoda i; B) razgraničenje *sekjuritizacijskih* transakcija na takve sa (skupnim) obilježjima *jednostavnosti, transparentnosti i komparabilnosti* (“simple, transparent and comparable - STC”) versus onima bez ovakvih obilježja. *Tehniku* predmetnog pristupa čine *dva* instrumenta (nasuprot prethodno *monolitnom*), od kojih je jedan, nazvan *pristup sekjuritizaciji baziran na eksternim rejtinzima* (“Securitisation External Ratings-Based Approach - SEC-ERBA”), a drugi, eksplicitno kvalificiran kao *standardizirani* (“Securitisation Standardised Approach - SEC-SA”). **SEC-ERBA** je *fundamentalno* izdanak varijante *IRB* pristupa Bazela II manifestovane “eksternim” rejtinzima, pri čemu se od nje diferencira *determinantama* pondera kreditnog rizika, koje tako isključuju *poziciju* banke u oblasti *sekjuritizacije i koncentrisanost* involviranih potraživanja, a uključuju *ročnost i participativnu* snagu predmetne tranše (*sekjuritizacije*), te *faktorima kreditne konverzije*, koje *generalno* vrednuje sa *100%*, kao i (svojom) *razdvojenom* primjenom na *ne-STC i STC* poslove. **SEC-SA** je simplificirana verzija metoda *supervizorske* formule svojstvenog ranijem standardu, inače bazirana na *pet* inputa: 1) *kapitalni holding* primjereno *obuhvaćenim* sekjuritizovanim *instrumentima* pod prepostavkom da do odnosne *sekjuritizacije* nije došlo; 2) omjer ukupne vrijednosti *tranši subordiniranih* predmetnoj i takve vrijednosti involviranih sekjuritizovanih *instrumenata*; 3) omjer ukupne vrijednosti *tranši neprioritiziranih* predmetnoj i pandanske vrijednosti datih sekjuritizovanih *instrumenata*; 4) omjer ukupne vrijednosti *neperformansnih* i istovrsne vrijednosti *uključenih* sekjuritizovanih *instrumenata* i; 5) *regulatorni* parametar. Ovi *inputi* određuju *riziko-ponder* koji apliciran na vrijednost sekjuritizacijske

¹⁹ O predmetnom standardiziranom metodu primjenjenom na “netrgovačke” sekjuritizacijske transakcije banke vidjeti šire u: BIS - BCBS, Revisions to the securitisation framework, str. 1-17, 22-25, 28-37, 39-40 i 46-56, te; Capital treatment for STC short-term securitisations, str. 1-23, op. cit.

transakcije determinira bankarsku *izloženost kreditnom riziku* ove vrste.

Bazel III jedinstvenom manifestacijom svog *standardiziranog* metoda evaluacije *kreditnog rizika* bankarskih transakcija *derivativima* (“standardised method to counterparty credit risk - SA-CCR”) zamjenjuje dvije varijante ovog metoda (metod *tekućeg izlaganja* i *standardizirani* metod) raspoložive Bazelom II.²⁰ U biti, **SA-CCR** predstavlja kombinaciju i nadgradnju tih metoda. Njegovu operativnu konstrukciju čini determinisanje izloženosti banke pojedinačnom “netting set” (kao *skupu* transakcija dozvoljenih za *bilateralnu kompenzaciju*) vezanom za njenog klijenta kroz produkt odgovarajućeg *pondera* kreditnog *rizika* pripadajućeg tom licu, odabranog *parametra* i zbitka *RC* (“replacement cost” - trošak (tržišne) zamjene) involviranih instrumenta i “dodataka”, (ovog potonjeg) određenog umnoškom *multiplikatora* i *sume* “dodataka” po specificiranim *tipovima* temeljnih *aktivova* obuhvaćenih poslova. *RC* je diferenciran prema tome da li se odnosi na transakcije bez “margine” (odnosno, one koje podrazumijevaju *kontinuirano finansiranje* više tržišne vrijednosti *kolaterala* od nominalne vrijednosti pripadajuće *transakcije*) ili uz nju. Pri prvonavedenom slučaju, jednak je razlici *ukupne* (tekuće) *tržišne* vrijednosti involviranih *poslova* (*V*) i *istovrsne* vrijednosti njima imanentnog *kolaterala* u smislu *diferencije* takve vrijednosti *primljenih* i *datih* zaloge (*C*), uključujući primjenu *opsežnog* pristupa kolateralu, s tim da ako je naznačena razlika negativna zamjenjuje se *nulom*. Kod drugopomenutog slučaja, *RC* je takođe minimalno *nula*, a njegovu (eventualnu) *pozitivnu* vrijednost čini veća od onih, ukoliko ima takva, inherentnih: a) *V minus C* i; b) *najviši* iznos (dopuštenog) *umanjenja* “margine” uvećan za *najmanji* iznos novčanih sredstava banke automatski raspoloživ klijentu, u *oba* slučaja bez njegove obaveze nadopune “margine”, te umanjen za *neto-primljeni* kolateral (pored onog impliciranog “marginom”) vrijednosti *neovisne* o *veličini* pokrivane *transakcije*. *Multiplikator* iz sklopa “dodataka” iznosi najviše *jedan*, što je primjereno *V>C*, a manje od jedan kada je *V<C*, do najniže 0,05, što figurira pri dosezanju dovoljno visoke prekomjerne kolateralizovanosti promatranih bankarskih *poslova*. “*Dodatak*” reflektuje svoju *upravo* proporcionalnu *ovisnost* o *dužini* perioda *finansijske likvidacije* zaloge pri *bankrotu* partnera banke u odnosnim *poslovima* (“margin period of risk - MPOR”) pripadajućim pomenutim *aktivama*.

²⁰ O datom standardiziranom metodu apliciranom na bankarske poslove derivativima vidjeti šire u: Vidjeti: BIS - BCBS, The standardised approach for measuring counterparty credit risk exposures, str. 1-33 i; Capital requirements for bank exposures to central counterparties, str. 1-10, op. cit.

SA-CCR uvrštava u domen kvantifikacije bankarske izloženosti *kreditnom riziku derivativnih instrumenata* pored takvih *OTC* i one *berzanske*, što prati dopunjavanje tog domena utjecajem *centralnih partnerskih institucija* (“*central counterparties - CCP*”). *CCP* se predmetnim standardom primarno distingviraju na *bonitetne i nebonitetne*. Na izloženost banke izraženu njenim *marginskim depozitima* kod *prvopomenutih ustanovljava se riziko-ponder od 2%*, a ukoliko im pristupa preko *posrednika(-članice CCP)*, pri čemu u slučaju njegovog *bankrota bez punе zaštite* od time impliciranog *gubitka* ponder od 4%. *Eventualni dodatni kolateral* banke kod *datih CCP* izložen *gubitku* podliježe *riziko-ponderu od 2%*, a takav njenog klijenta za čiji račun *nastupa* ili čiju performansnost *garantuje* prema *CCP* ponderu od 4%. Promatrana bankarska *izloženost nebonitetnim CCP* se utvrđuje na način imantan “konvencionalnim” transakcijama. Izdvajanja kapitala se ne ustanovljavaju samo na navedene i implicirane vrijednosti, već i obaveze banaka prema *fondovima CCP* za *pokriće gubitaka tih ustanova*.

IRB pristup Bazela III se od istovrsnog pristupa Bazela II skoro zanemarljivo razlikuje sa aspekta propisanih uslova svog korištenja, a nešto zamjetnije u pogledu konkretizacije *domena i instrumenata* primjene.²¹ Specifičnosti pomenutih *uslova* predmetnog metoda su izražene: a) izostavljanjem tih uslova prema bankarskom *holdingu dionica*; b) zahtjevom da se veličina parametra *vjerovatnoće bankrota* (“probability of default - PD”) “wholesale” pozajmilaca determinira kao *obični* prosjek *reprezentativne mješavine* podataka iz *dobrih i loših* poslovnih godina, te; c) *obavezom* zasnivanja vrijednosti PD “retail” *zajmoprimeca* (takođe) na *adekvatnom* miksnu *podatku* iz uspješnih i neuspješnih poslovnih godina. Operativnu izvedbu promatranog *modela* karakteriziraju sljedeće *osnovne razlike* versus komparativnom: A) *uži* obuhvat *isključenjem* bankarskog *holdinga dionica*, čime i iz obračuna *očekivanog* gubitka onih podložnih *PD/LGD* (“Loss Given Default” - stepen *gubitka* pri *bankrotu* bankarskog *komitenta*) tretmanu; B) *reducirani* domen implementacije *naprednog IRB* (“advanced IRB - A-IRB”) pristupa izostavljanjem *finansijskih* institucija, *većih korporacijskih* preduzeća i kupljenih *robnih* potraživanja po kojima *dužnici* nisu kvalificirani za dati *pristup*, te; C) *strožija* kvantifikacija *većine parametara kreditnog rizika*, odnosno generalno parametara u formulama kalkulacije *neočekivanog bankarskog gubitka*.

²¹ O IRB pristupu Bazela III vidjeti šire u: BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, op. cit., str. 53-108.

IRB evaluacija kreditnog rizika “netrgovačkih” sekjuritizacijskih transakcija banaka svojstvena Bazelu III se (kao i analogna njegovog standardiziranog metoda) razlikuje od korespondirajuće Bazela II sa aspekta *specifikacije* obuhvaćenih *poslova* i pripadajućih *instrumenata*.²² Ona tako ne uključuje resekjuritizacijske transakcije, a obuhvaćene distingvira na one *STC* i *ne-STC* tipa. Operiše *novim* pristupom *eksplicitno baziranim na internim rejtingzima* (“Securitisation Internal Ratings-Based Approach - SEC-IRBA”), ne mijenjajući zamjetno raniji, nazvan *pristupom interne procjene* (“Internal Assessment Approach - IAA”). **SEC-IRBA** se zasniva na *osam* inputa, inače *identične* implikacije onoj *SEC-SA*: 1) *kapitalni holding* primjeren *obuhvaćenim sekjuritizovanim instrumentima* pod pretpostavkom da do odnosne *sekjuritzacije* nije došlo; 2) omjer ukupne vrijednosti *tranši subordiniranih* predmetnoj i takve vrijednosti involviranih sekjuritizovanih *instrumenata*; 3) broj promatralnih takvih *instrumenata*; 4) njihov prosječni *LGD*; 5) omjer ukupne vrijednosti *tranši neprioritiziranih* predmetnoj i analogue vrijednosti datih sekjuritizovanih *instrumenata*; 6) ročnost predmetne *tranše*; 7) *prioritetnost* i *koncentrisanost* potraživanja u odnosu na “wholesale” aktere po osnovu uključenih *sekjuritizovanih instrumenata*; 8) *prioritetnost* potraživanja prema “retail” akterima *po osnovu predmetnih sekjuritizovanih instrumenata*.

IMM pripadajući Bazelu III se diferencira od analognog Bazela II *manje* po propisanim uslovima, a *više* detaljima *tehnike i domenu* (svog) korištenja.²³ Prvopomenute razlike obuhvataju pretežno *razradu* pojedinih zatečenih uslova, mada unose i nove. Tako je u sklopu onih *funkcionalnih specificirano testiranje* validnosti bankarskog *modela* utvrđivanja *veličine izloženosti* kreditnom *riziku* relevantnih lica, a *operativnih ostvarivanje* korespondirajućih *stres-testova* od strane banke i *internu* potvrđivanje *validnosti* njenog (*integralnog*) *IMM*. Uz to, ovim potonjim uslovima je pridodata normiranje bankarskog upravljanja *zalogom*. *Tehniku* primjene predmetnog *modela* odlikuju sljedeće *bazične* razlike prema uporedivom: 1) zahtijevana *dodatna* mjera rizika i iz nje *proizlazeći* dodatni holding kapitala pored redovnih takvih implicitiranih *modifikovanom* IRB formulom; 2) *ustanovljavanje* i posebno tretiranje *eksplicitno prerizičnih transakcija*

22 O predmetnom IRB metodu primjenjenom na sekjuritizacijske transakcije banke izvan njene trgovačke knjige vidjeti šire u: BIS - BCBS, Revisions to the securitisation framework, str. 1-22, 25-27, 29-35 i 37-56, te; Capital treatment for STC short-term securitisations, str. 1-23, op. cit.

23 O IMM Bazela III vidjeti šire u: BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, str. 29-30, 37-44 i 46-51, te; Capital requirements for bank exposures to central counterparties, str. 1-10, op. cit.

i; 3) povećani (propisani) minimalni MPOR za pojedine grupacije poslova uz "marginu". Pomenuti *dodatni mjeri* i holding kapitala se zasnivaju na odgovarajućoj veličini izloženosti riziku inherentnoj *relevantnom* portfoliju bankarskih klijenata, i to većoj vrijednosti te veličine proizlazeće iz: a) *tekućih (tržišnih)* i; b) *stresom* kalibriranih podataka. To *kalibriranje* se mora odnositi na *bonitet* involviranih *komitenata* banke, a može polaziti od *istorijskih* podataka najmanje *trogodišnjeg* raspona sa sadržanim periodom stresa ili *impliciranih* tržišnih podataka odgovarajućim razdobljem stresa.

Kritička valorizacija predočenih elemenata Bazela III

Bazel III je nastao na osnovu *krize* i njenog *palijativnog* tretmana od strane Bazela II, odnosno potrebe da se takvim pojavama (*dalje*) suprotstavi *bitno efikasniji* metod bankarske *regulacije*. U tom smislu, zahtijevani su na nivou predočenih elemenata predmetnog standarda veći *kvantitet* i *kvalitet obaveznog* kapitala, te *strožija* procjena *kreditnog* rizika banaka. Sa *potonjeg* aspekta, *primarno* se nastojao *adekvatno* osnažiti obuhvat *pomenutog* rizika SFT i poslova derivativima, *umanjiti* značaj "eksternih" rejtinga, te izvršiti *anticiklično* kalibriranje njegovih *relevantnih* parametara.

Početni koncept i praksa provođenja procjene bankarskog *kreditnog* rizika svojstveni Bazelu III su ukazali na sljedeće ***osnovne slabosti*** tog standarda u promatranom pogledu: 1) **nepotpuna evaluacija** datog **rizika transakcija OTC derivativima**, s obzirom na *jednako* tretiranje *kupaca* i *prodavaca* njima *impliciranog* osiguranja, premda su ovi *potonji* više izloženi tom riziku kroz njegovu koncentraciju, posebno ako su *dileri* derivativima, od kojih oni u poziciji "too big to fail" još na bazi *hazardnog* izazova njegove *masivne* eksternalizacije;²⁴ 2) **neznatno umanjenje važnosti "eksternih" rejtinga**, perpetuirajući time dominaciju *dvije* (privatne) rejting agencije (Moody's i S&P), čime i *štetne* efekte od njih generiranih, iskazano *nepouzdanih* rejtinga, te ujedno *društveno* neprihvatljuvu *duopolističku* praksu; 3) **ugrožavanje** posebno **malih banaka** (generalno) zahtijevanim *višim* holdinzima kapitala na (njihove) *stambene* i *male poslovne* zajmove, te; 4) **recessioni impakt** većih izdvajanja kapitala na *porast zajmovnih* kamatnih stopa banaka, te tako

24 Vidjeti: Shamdasani A., Basel III and existing banking rules are inadequate to regulate derivatives, Thomson Reuters Accelus, oktobar 2013, str. 1-3.

smanjenje tražnje njihovih kredita i agregatne tražnje²⁵. **Slabost** naznačena pod 1) je predstavljala **najveću** od svih iznesenih razmatrane kvantifikacije bankarskog kreditnog rizika.

*Navedene manjkavosti inicijalne verzije Bazela III su vodile nizu njegovih **promjena**, od kojih su **one** obavljene **koncem 2017. g.**, po nekim **nazvane Bazelom IV**, kvalificirane od kreatora tih promjena **finalnim**, premda je nakon njih uslijedila još jedna, manja. Smatra se da je svim tim *promjenama* u postojećoj eri *rereregulacije* banaka kompletirana reforma regulacije njihovog kapitala, kao *najznačajniji segment* bankarske *regulacije*, uopće.²⁶*

ZAKLJUČAK

Bazel III je pokrenula kriza i regulatorno ocijenjena nedovoljnost usavršavanja njegovog prethodnog pandana da tako štetne pojave prevenira. Predmetni standard je tako povećao kvantitet i kvalitet obaveznog kapitala, te obuhvat kreditnog rizika banaka. Zadržao je najmanju stopu ovog kapitala od 8%, ali joj je pridodao odgovarajuće elemente predviđene za nekrizne uslove, podižući je do 10,5-13%. Pri tome je povećao najnižu prihvatljivu stopu sloja 1 kapitala na 6%, uz date dodatne elemente na 8,5-11%, ustanovio stopu kapitala u vidu običnih dionica od 4,5%, sa dopunskim elementima od 7-10,5%, te ukinuo sloj 3 regulatornog bankarskog kapitala. Generalno je komponirao taj kapital od instrumenata restriktivnijih obilježja, te proširio obim njemu primjerenih zahtijevanih odbitaka.

U pogledu evaluacije kreditnog rizika banaka, Basel III nije bitno odstupio od njenih fundamenata svojstvenih Bazel II, manifestovanih bazičnim metodima te procjene (standardizirani vs. internih modela, od čega potonji ispoljen kroz IRB pristup i IMM), predmetom njihove aplikacije u smislu tipova obuhvaćenih transakcija i konceptima tehnologije primjene promatranih metoda. Neovisno o skoro identičnoj idejnoj osnovi onoj komparativnog standarda, razmatrani se od njega razlikuje, pretežno po nekim detaljima domena i specifikaciji pojedinih instrumenata svoje provedbe, inače na liniji strožijeg tretmana bankarskog kreditnog rizika.

25 Vidjeti: Slovik P. i Cournede B., Macroeconomic Impact of Basel III, OECD Economic Department Working Papers 2011/844, str. 1-15.

26 Vidjeti online - https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_IV (29.11.2019. g.).

Takav tretman se ogleda u sljedeća tri osnovna vida: a) šire zahvatanje rizika SFT i poslova derivativima; b) redukcija značaja "eksternih" rejtinga i; c) zaoštravanje većine parametara (rizika) svojstvenih IRB pristupa i domena njegove primjene. Prvi aspekt uključuje: i) povišenje pondera kreditnog rizika bankarskih komitenata tipa (drugih) banaka vs. ostalih institucija (što inače tangira još i "konvencionalne" bankarske transakcije); ii) restringiranje impakta kolateralna; iii) poticanje berzanskih vs. OTC derivativa; iv) obaveznost bankarskih stres-testova i detektovanja eksplicitno prerizičnih poslova radi njihovog utjecaja na veća izdvajanja kapitala predmetnih ustanova (s korištenjem IMM), te; v) obligatorični dodatni kapital banaka (s implementacijom IMM i IRB pristupa) putem utvrđene mjere rizika njihovog ukupnog portfolija relevantnih klijenata zasnovane na većoj od takvih izvedenih iz tržišnih vs. stresom kalibriranih podataka. Drugonavedeni vid involvira: nužnost dubinske analize "eksternih" rejtinga od strane banaka (s aplikacijom standardiziranog i SA-CCR metoda), uvećanje utjecaja kolateralala pri procjeni rizika njihovih poslova osim SFT i OTC derivativima, te pooštravanje kriterija validnosti rejting agencija. Trećepomenuti se ispoljava anticikličnim definiranjem parametra PD, strožjom kvantifikacijom većine parametara formula neočekivanog gubitka i reduciranjem domena aplikacije IRB pristupa.

LITERATURA

1. Bank for International Settlements (BIS) - Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2010,
2. BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2011,
3. BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, Basel, 2017, BIS - BCBS, Capital requirements for bank exposures to central counterparties, Basel, 2014,
4. BIS - BCBS, Capital requirements for banks' equity investments in funds, Basel, 2013,
5. BIS - BCBS, Capital treatment for simple, transparent and comparable short-term securitisations, Basel, 2018,
6. BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of

- regulatory capital issued by the Basel Committee, Basel, 2011,
- 7. BIS - BCBS i Board of the International Organization of Securities Commissions, Margin requirements for non-centrally cleared derivatives, Basel, 2015,
 - 8. BIS - BCBS, Minimum capital requirements for market risk, Basel, 2019,
 - 9. BIS - BCBS, Revisions to the securitisation framework, Basel, 2016,
 - 10. BIS - BCBS, The standardised approach for measuring counterparty credit risk exposures, Basel, 2014,
 - 11. BIS - BCBS, Total Loss-absorbing Capacity (TLAC) holdings standard, Basel, 2016,
 - 12. BIS - BCBS, Treatment of trade finance under the Basel capital framework, Basel, 2011,
 - 13. Financial Stability Board, Principles on Loss-absorbing and Recapitalisation Capacity of Global Systemically Important Banks in Resolution, TLAC Term Sheet, Basel, 2015,
 - 14. online - https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_IV,
 - 15. Shamdasani A., Basel III and existing banking rules are inadequate to regulate derivatives, Thomson Reuters Accelus, oktobar 2013 i
 - 16. Slovik P. i Cournede B., Macroeconomic Impact of Basel III, OECD Economic Department Working Papers 2011/844.

IZVORNI NAUČNI RADOVI

ANALIZA HOFSTEDOVIH DIMENZIJA KULTURE U DOMAĆIM PREDUZEĆIMA

HOFSTED CULTURAL DIMENSIONS ANALYSIS IN DOMESTIC ENTERPRISES

dr. sc. SANVILA VUK, vanredni profesor

Univerzitet „Džemal Bijedić“, Ekonomski fakultet, Mostar

MAJDA BEŠO, MA

LINK Udruženje za poduzetništvo i posao, Mostar

Sažetak: Istraživanjem dimenzija nacionalnih kultura i njihovog utjecaja na posao i funkcije menadžmenta bavili su se brojni svjetski autori ali se kao najznačajnija istraživanja mogu izdvojiti Hofstedeove studije, Trompenaarsovom model te GLOBE-ov model. U svom istraživanju, Geert Hofstede sa grupom svojih saradnika (u filijalama multinacionalne kompanije – IBM) analizirao je prvo četiri, a zatim pet dimenzija kulture (distanca moći; izbjegavanje neizvjesnosti; muške/ženske vrijednosti; dugoročna/kratkoročna orientacija; individualizam/kolektivizam). Svaka od navedenih dimenzija se može posmatrati kao kontinuum sa dvije krajnosti pa se tako svaka nacionalna kultura može po svakoj dimenziji pozicionirati na kontinuumu između njena dva ekstrema. Osim Hofstedeovog, postoji još dva modela koji proširuju spoznaje o međukulturalnim razlikama i njihovu utjecaju na menadžment. Riječ je o Trompenaarsovom¹ modelu, koji proširuje Hofstedeov model, predstavljajući sedam kulturnih dimenzija, i GLOBE-ovom modelu, koji analizira devet kulturnih dimenzija.

U ovom radu analizirane su Hofstedeove kulturološke dimenzije u bh. preduzećima. Cilj istraživanja je utvrditi kakva je distanca moći u bh. preduzećima, da li je stepen izbjegavanja neizvjesnosti u bh. preduzećima nizak ili visok, da li u bh. preduzećima prevladavaju muške ili ženske vrijednosti, individualizam ili kolektivizam, dugoročna ili kratkoročna orientacija. Istraživanjem je obuhvaćeno 62 ispitanika na različitim menadžerskim pozicijama, kao istraživački instrument

¹ Trompenaarsov model zasniva se na sedam dimenzija kulture (prvih pet su relacijske, vezane su za način kako se ljudi ophode jedni prema drugima te se mogu smatrati analognjima Hofstedeovim dimenzijama dok se preostale dvije dimenzije odnose na stavove prema vremenu i okolini; detaljnije u Šiber F.B., Sikavica P., Pološki Vokić N.: Suvremenii menadžment, Školska knjiga, Zagreb, str. 421

korišten je anketni upitnik a podaci su obrađivani u Excel programu.

Ključne riječi: moć, neizvjesnost, individualizam/kolektivizam, muškost/ženskost, dugoročno/kratkorocno;

Abstract: Numerous researchers wrote the articles about national cultural dimensions and its impact on business and management but the most significant research works and the most popular as well, are Hofstede researches, Trompenaars model and GLOBE model. Gert Hofstede, with his colleagues, has analysed four and then five cultural dimensions in multinational company IBM (power distance, uncertainty avoidance, individualism/collectivism, masculinity/femininity and long-term orientation). Each of these dimensions could be analysed as a continuum with two extreme. So, each national culture, according to each dimension, could be positioned between its two extreme. There are two models more, which widening the knowledge about cross cultural differences and its impact on management. These models are Trompenaars model with seven dimensions and GLOBE model with nine cultural dimensions.

In this paper, Hofstede cultural dimensions were analysed in bh. enterprises. The aim of this research is to analyse the power distance in bh. enterprises, the level of uncertainty avoidance, are the masculine or feminine values, individualism or collectivism, long-term or short term orientation are predominant. 62 managers in domestic enterprises were involved in this researches, survey questioner were used and data were processed using Excel program.

Key words: power distance, uncertainty avoidance, individualism/collectivism, masculinity/femininity and long-term orientation;

UVOD

Proces globalizacije uz razvoj tehnologije, povezujući svjetsku ekonomiju, zahtijeva razumijevanje načina djelovanja u poslovnom svijetu u različitim kulturama. Vodeći se činjenicom da kultura društva bitno određuje način odvijanja poslovnih aktivnosti, analizom kulturnih različitosti bavili su se G. Hofstede, F. Trompenaars te R. House čija istraživanja su rezultirala najznačajnijim modelima kulturnih dimenzija. U radu se polazi od pretpostavke da nacionalna kultura, dakle kultura jednog društva, bitno određuje pristup menadžmentu i način obavljanja menadžerskih funkcija. Istražuje se utjecaj kulture na različite segmente poslovnog života, obzirom da se u današnje vrijeme komunikacija sa ljudima i organizacijama iz drugačijih kultura ne može izbjegći.

Modeli kulturnih dimenzija

Model kulturnih dimenzija koji se najčešće citira u literaturi je model Geerta Hofsteda. U svom istraživanju, krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća, Hofstede je anketirao preko sto hiljada zaposlenika IBM-a u 40 zemalja² i analizirao njihove vrijednosti povezane s poslom te ustavio da se menadžeri i zaposlenici razlikuju u pet dimenzija nacionalne kulture: distanca moći, izbjegavanje neizvjesnosti, individualizam/kolektivizam, muško društvo/žensko društvo, kratkoročna/dugoročna orijentacija.

Nakon Hofsteda, Fons Trompenaars je predstavio prošireni model sa sedam dimenzija nacionalne kulture. Model se temelji na dugogodišnjim istraživanjima³, pri čemu se uzorak s prvočitnih 15 000 menadžera iz 28 zemalja, u toku istraživanja proširio na 46 000 menadžera iz više od 40 zemalja. Rezultat istraživanja⁴ je sedam bipolarnih dimenzija kulture, koje objašnjavaju međukulturalne razlike i kulturnu raznolikost. Dimenzije se odnose na: odnos prema ljudima (univerzalizam/partikularizam, individualizam/kolektivizam, afektivnost/neutralnost, specifičnost/difuznost i pripisani/postignuti status), odnos prema okruženju (interna/eksterna orijentacija), te odnos prema vremenu (sekvencijalno/sinhronijsko vrijeme).

Pored prethodna dva modela, kao značajan pristup u analiziranju kulturnih razlika i njihovog utjecaja na menadžment, može se navesti Istraživački projekat GLOBE⁵ (Global Leadership and Organizational Behaviour Effectiveness), kojeg je 1993. pokrenuo Robert House. Analizirajući podatke iz 825 organizacija, u 62 zemlje, GLOBE-ov istraživački tim utvrdio je devet dimenzija u kojima se nacionalne kulture razlikuju (asertivnost, orijentacija na budućnost, razlikovanje spolova, izbjegavanje neizvjesnosti, distanca moći, individualizam/kolektivizam, unutargrupni kolektivizam, orijentacija na postignuće (rezultat) i orijentacija na čovječnost). Ovo istraživanje je potvrdilo ranije Hofstedove dimenzije, s tim da su dodane i neke nove, pa se može govoriti o zasebnom, razvijenijem modelu kulturnih dimenzija.

2 Robbins S.P., Judge T.A.: Organizacijsko ponašanje, dvanaesto izdanje, Mate, Zagreb, 2009, str. 125

3 Bahtijarević – Šiber, F., Sikavica, P., Pološki Vokić, N.: Suvremeni menadžment, Školska knjiga, Zagreb, 2008., str. 421

4 Podrug, Najla; Filipović, Davor; Hokman, Lucija: Doprinos Fonsa Trompenaarsa istraživanjima nacionalne kulture, Ekonomski misao i praksa, Vol. No 1, 2012., str. 87

5 Robbins, S. R., Judge, T. A.: Organizacijsko ponašanje, dvanaesto izdanje, Mate, Zagreb, 2009., str. 128

Hofteadove kulturne dimenzije

Naslanjajući se na Hofstedova istraživanja prema kojima postoji pet glavnih dimenzijskih karakteristika koje određuju kulturu društva (distanca moći, izbjegavanje neizvjesnosti, individualizam/kolektivizam, muško društvo/žensko društvo, kratkoročna/dugoročna orijentacija), tvrdnja da kultura jednog društva (u ovom slučaju bh. društva), bitno određuje pristup menadžmentu i način obavljanja menadžerskih funkcija je provjeravana kroz pet hipoteza: 1) Distanca moći u BiH je velika; 2) Izbjegavanje neizvjesnosti u BiH je na niskom nivou; 3) Bh. društvo je individualističko društvo; 4) Bh. društvo je muško društvo; 5) Bh. društvo je kratkoročno orijentisano ka budućnosti. Dakle, svaka od navedenih hipoteza se odnosi na jednu dimenziju kulture prema Hofsteadovom modelu. Istraživanje je obuhvatilo 62 menadžera različite starosne dobi (dominira grupa ispitanika u dobi od 26 – 40 godina (55%), te različitih menadžerskih pozicija (16% ispitanih je na funkciji direktora, a ostatak čine menadžeri srednjeg nivoa različitih funkcija (menadžer prodaje, marketing menadžer, menadžer ljudskih resursa, projekt menadžer i sl.). Osim toga, u strukturi ispitanika preovladava muški spol (60%) dok su žene na preostalih 40% menadžerskih pozicija. Kao istraživački instrument korišten je anketni upitnik a podaci su obrađivani u Excel programu.

Analiza distance moći u bh. preduzećima

Distanca moći pokazuje stepen u kojem pripadnici jedne nacionalne kulture smatraju da je normalno i očekivano da moć bude neravnomjerno raspoređena, tako da u društvu postoje vrlo moćni pojedinci i grupe, kao i oni koji uopšte nemaju moć. U ovom istraživanju polazi se od prepostavke da je distanca moći u bh preduzećima velika. Distanca moći se može analizirati na temelju očekivanja zaposlenika u pogledu dobijanja jasnih instrukcija od svojih neposredno nadređenih, uključenosti u proces donošenja odluka, uživanja povlastica koje proizilaze iz položaja u preduzeću te na temelju raspona plata.

Tabela 1: Distanca moći u bh. preduzećima

Tvrđnja/stepen slaganja sa tvrđnjom	Apsolutno se neslažem (1)	Ne slažem se (2)	Niti se neslažem/niti se slažem (3)	Slažem se (4)	Apsolutno se slažem (5)
Vaši podređeni očekuju da im se kaže šta i kako da rade	3,23%	9,68%	11,29%	56,45%	19,35%
Podređeni su uključeni u proces donošenja važnih poslovnih odluka	37,10%	33,87%	4,84%	24,19%	0,00%
Viši položaji u preduzeću uživaju značajne povlastice	6,45%	16,13%	11,29%	27,42%	38,71%
Raspon plata u preuzeću je širok	3,23%	12,90%	12,90%	46,77%	24,19%

Izvor: Autori

Tvrđnja da podređeni očekuju da im rukovodioци daju jasne instrukcije kako da rade opisuje kulture u kojima je stepen distance moći visok. Većina ispitanika je iskazala slaganje sa navedenom tvrđnjom, što upućuje na veliku distancu moći. Čak 56,45% ispitanika se slaže, dok se 19,35% ispitanika absolutno slaže sa tvrđnjom da zaposlenici u njihovom preduzeću očekuju da im se kaže šta i kako da rade. Visok nivo distance moći se ne odnosi samo na stav i ponašanje onih koji imaju moć, već obuhvata i stavove manje moćnih pojedinaca. Podređeni u ovim preduzećima su svjesni razlike u raspodjeli moći i utjecaja, pa se stoga i ponašaju u skladu sa svojom „pozicijom“. Zato očekuju upute i usmjerenja od strane svojih nadređenih. Od ukupnog broja ispitanika, 9,68% je iskazalo neslaganje, a 3,23% absolutno neslaganje sa postavljenom tvrđnjom što pokazuje da u tim preduzećima podređeni, ipak, pokazuju određenu samoinicijativnost. Aktivni su, sami određuju način na koji će obaviti posao, što znači da moć u ovom slučaju, nije toliko neravnomjerno raspoređena kao u većini analiziranih preduzeća. 11,29% ispitanika je neutralno po ovom pitanju. Prosječna ocjena svih odgovora je 3,79, što potvrđuje postavljenu hipotezu da je distanca moći u bh. preduzećima velika.

Tvrđnja vezana za uključenost podređenih u proces donošenja važnih poslovnih odluka opisuje saradnički, demokratski stil vodstva, karakterističan za društva sa malom distancom moći. 33,87% ispitanika se ne slaže, dok se 37,10% ispitanika absolutno ne slaže sa tvrđnjom da su podređeni uključeni u proces donošenja poslovnih odluka. Dakle, u

ovim bh. preduzećima odluke većinom donose sami menadžeri/šefovi, bez konsultacija sa svojim podređenima, što ukazuje na autokratski stil vodstva karakterističan za kulture sa velikom distancom moći. Slaganje sa postavljenom tvrdnjom iskazalo je 24,19% ispitanih menadžera, što znači da djeluju u preduzećima u kojima se primjenjuje demokratski stil vodstva dok je 4,84% ispitanika neutralno. Prosjek svih odgovora je 2,16; što potvrđuje da je distanca moći u bh. preduzećima velika a što ide u prilog dokazivanja tačnosti postavljene hipoteze.

Povlastice i statusni simboli kao posljedica višeg položaja u preduzeću su karakteristični za društva u kojima je distanca moći velika. 66,13% ispitanika je potvrdilo ovu hipotezu, od čega se 27,42% slaže, a 38,71% apsolutno slaže sa navedenom tvrdnjom. Dakle, u većini bh. preduzeća vlasnici i direktori imaju određene povlastice (posebna parking mjesta, velike i dobro opremljene kancelarije i slične privilegije). Ovakav tretman predstavlja ustaljenu praksu i smatra se dijelom organizacijske kulture. S druge strane, 11,29% ispitanih je neutralno po ovom pitanju, dok se 16,13% ne slaže, a 6,45% apsolutno ne slaže sa tvrdnjom. Prema tome, može se zaključiti da u BiH postoje i ona preduzeća u kojima je, i sa ovog aspekta, (kao što je vidljivo i u prethodnim pitanjima) distanca moći mala. Dakle, postoji određeni broj preduzeća u kojima se zaposlenici tretiraju približno jednako, sa malim razlikama (16,13%) odnosno jednakim, bez posebnih povlastica i privilegija (6,45%), bez obzira na njihovu poziciju u preduzeću. Međutim, prosjek svih odgovora je 3,76, što ide u prilog potvrđivanju postavljene hipoteze da je distanca moći u bh. preduzećima visoka.

Raspon plata je direktno proporcionalan distanci moći. Dakle, veća distanca moći podrazumijeva i veći raspon plata, i obrnuto. Kada su u pitanju bh. preduzeća, 70,96% ispitanika je potvrdilo postavljenu hipotezu, iskazivanjem slaganja (46,77%), odnosno apsolutnog slaganja (24,19%) sa navedenom tvrdnjom. Dakle, u većini preduzeća je velika razlika između najmanje i najviše plate, što znači da visok nivo distance moći utiče i na sistem kompenzacije zaposlenih. 12,90% ispitanika je neutralno, a isti postotak je iskazao neslaganje sa navedenom tvrdnjom. 3,23% ispitanih se apsolutno ne slaže. Drugim riječima, iako je većina potvrdila širok raspon plata, u nekim preduzećima razlika između najmanje i najviše plaćenog zasposlenika, ipak, nije toliko izražena što znači da distanca moći mala. Prosječna ocjena je 3,76, što potvrđuje postavljenu hipotezu.

Analiza izbjegavanja neizvjesnosti u bh. preduzećima

Ova dimenzija nacionalne kulture ukazuje na stepen ugroženosti koji osjećaju članovi društva u neizvjesnim, nejasnim ili promjenljivim okolnostima. Visok stepen izbjegavanja neizvjesnosti se odnosi na one kulture u kojima se osjeća neprijatnost pri susretu sa neizvjesnim situacijama, pa se u ovakvim kulturama naglašavaju zakonski propisi i kontrole, koji su osmišljeni da bi smanjili nesigurnost. U kulturama sa niskim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti ljudi jednostavnije prihvataju neizvjesnost, te pokazuju veću toleranciju prema drugačijim mišljenjima i idejama. Za ovakve kulture je karakteristična i fleksibilnija koncepcija menadžmenta koja podrazumijeva manje propisanih pravila i procedura. U radu se polazi od pretpostavke da je izbjegavanje neizvjesnosti u bh preduzećima na niskom nivou. Izbjegavanje neizvjesnosti se može analizirati na temelju (ne)postojanja pravila i procedura za obavljanje poslova zatim na analizi relacije međuljudski odnosi vs poslovni zadaci te na analizi stručnosti rukovodilaca u njihovim područjima i prihvatanju prijedloga i drugačijih razmišljanja.

Tabela 2: Izbjegavanje neizvjesnosti u bh. preduzećima

Tvrđnja/stepen slaganja sa tvrdnjom	Apsolutno se ne slažem (1)	Ne slažem se (2)	Niti se ne slažem/niti se slažem (3)	Slažem se (4)	Apsolutno se slažem (5)
Utvrđena su samo nužna pravila za obavljanje poslovnog procesa, ostalo se rješava procjenom i odlukom menadžera	6,45%	22,58%	12,90%	16,13%	41,94%
Odnosi među zaposlenima u preduzeću su važniji od poslovnih zadataka	0,00%	27,42%	40,32%	27,42%	4,84%
Drugaćiji načini razmišljanja i prijedlozi se smatraju poželjnim	0,00%	0,00%	6,45%	58,06%	35,48%
Menadžeri/šefovi su stručnjaci u području kojim rukovode.	8,06%	20,97%	11,29%	46,77%	12,90%

Izvor: Autori

Tvrđnja da su utvrđena samo nužna pravila za obavljanje poslovnih procesa te da se ostala pitanja rješavaju na temelju procjene rukovodioca,

označava kulturu sa niskim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti dok je u kulturama sa visokim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti organizacija u velikoj mjeri formalizirana. Neslaganje sa tvrdnjom je iskazalo ukupno 29,03% ispitanih (22,58% se ne slaže, a 6,45% se apsolutno ne slaže sa tvrdnjom da su utvrđena samo nužna pravila). Drugim riječima, 22,58% ispitanih menadžera posluje u preduzećima koja nastoje jasno definisati i propisati većinu poslovnih zadataka i procesa, dok 6,45% ispitanika radi u preduzećima koja nastoje pravilima obuhvatiti poslovanje do najsitnijih detalja. Od ukupnog broja ispitanika, 12,90% je iskazalo neutralan stav. Dakle, u Bosni i Hercegovini određeni broj preduzeća nastoji izbjegći neizvjesnosti u poslovanju standardiziranim i strukturiranim poslovnim zadacima i procedurama. S druge strane, znatno je veći broj onih koji koji ne posvećuju veliku pažnju standardizaciji i propisima. Čak 58,07% ispitanih je iskazalo slaganje (16,13%), odnosno apsolutno slaganje (41,94%) sa tvrdnjom. Većina menadžera obuhvaćena istraživanjem djeluje u uslovima u kojima je izbjegavanje neizvjesnosti na niskom nivou, što u velikoj mjeri utiče na organizovanje, u smislu stepena formalizacije uloga, procesa i procedura. Pravila postoje, ali ona ne obuhvataju sve aspekte i segmente poslovnog procesa, pa često konačna odluka o pravcu i načinu djelovanja ostaje na menadžeru koji je nadležan za aktuelno pitanje. Dakle, zaposlenici se najčešće obraćaju svojim nadređenima, kada pravilima nije određeno kako da obave određeni posao, odnosno kako da reaguju u određenim situacijama, što se često dešava, obzirom da su utvrđena samo nužna pravila. Prosječna ocjena ove tvrdnje je 3,65, što potvrđuje hipotezu da je nivo izbjegavanja neizvjesnosti nizak.

Kulture sa niskim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti su više orijentisane na međuljudske odnose, nego na poslovne zadatke, dok je suprotan slučaj sa kulturama koje karakteriše visoko izbjegavanje neizvjesnosti. Ono što na prvi pogled privlači pažnju jeste visok postotak ispitanika koji su neutralni, kada je u pitanju izbor između odnosa među zaposlenima i poslovnih zadataka. Drugim riječima, većina ispitanih menadžera (40,32%) smatra da su odnosi i zadaci jednako bitni. Da bi obavio zadatak, što je ujedno i cilj, odnosi trebaju biti dobri i funkcionalni. Bilo da se radi o pojedinačnom, ili timskom radu, saradnja zaposlenika na određenim aktivnostima je neizbjježna. Dakle, dobri odnosi među aposlenicima su polazna tačka za uspješno obavljen zadatak. Posmatrajući ostale odgovore, može se utvrditi blaga naklonost ispitanika odnosima naspram zadacima. Na grafikonu je vidljivo da se 27,42% ispitanika

slaže, a 4,84% absolutno slaže, dakle ukupno 32,26%, sa tvrdnjom da su odnosi važniji od zadataka. S druge strane, 27,42% ispitanih smatra da poslovni zadaci ipak imaju prioritet. Unatoč blagoj prednosti koju imaju odnosi među zaposlenima, visok postotak ispitanika je i jednom i drugom dao jednaku važnost, tako da se može zaključiti da navedena tvrdnja niti potvrđuje niti opovrgava postavljenu hipotezu. Prosječna ocjena je 3,10 što označava blagu prednost razvijanja međuljudskih odnosa naspram poslovnih zadataka, međutim, ne treba zanemariti činjenicu da je najveći postotak ispitanih mendžera i odnosima i zadacima dao jednaku važnost, što ukazuje ne visok nivo neutralnosti po ovom pitanju.

Tvrđnja da se drugačiji načini razmišljanja i prijedlozi smatraju poželjnima, opisuje kulture sa niskim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti kao otvorene za nove ideje i prijedloge te nove načine obavljanja određenih zadataka. Suprotno tome, kulture sa visokim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti, drugačije načine razmišljanja smatraju opasnim i nepoželjnim, obzirom da ove organizacije, kako bi izbjegle neizvjesnosti i nejasnoće, pokušavaju raditi po već utvrđenim načinima rada. Niti jedan ispitanik nije iskazao neslaganje sa ovom tvrdnjom, 6,45% je neutralno, a ostatak potvrđuje da su drugačiji načini razmišljanja i prijedlozi poželjni, od čega se 58,06% ispitanika slaže, a 35,48% ispitanika absolutno slaže sa navedenom tvrdnjom. Dakle, po ovom pitanju bh. preduzeća su na niskom stepenu izbjegavanja neizvjesnosti, što i potvrđuje postavljenu hipotezu. Ovakav stav kreira dobro okruženje za inovacije i provođenje organizacijskih promjena. Menadžeri nove ideje smatraju poželjnim, što bi, u najmanju ruku, trebalo ohrabriti zaposlenike da pokušaju ponuditi nešto novo što bi moglo poboljšati i olakšati poslovni proces, te osigurati konkurentsku prednost. Projekat je 4,29; što potvrđuje nizak stepen izbjegavanja neizvjesnosti i tačnost postavljene hipoteze.

Tvrđnja da su menadžeri/rukovodioci stručnjaci u području kojim rukovode opisuje kulture sa visokim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti. S druge strane, u kulturama sa niskim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti, rukovodioci nisu uvijek stručnjaci u područjima kojima rukovode ali su spremniji preuzeti rizik. Sa aspekta stručnosti menadžera, bh. društvo pokazuje većinom karakteristike društava sa visokim stepenom izbjegavanja neizvjesnosti. 46,77% ispitanih se slaže, dok se 12,90% aposlutno slaže sa tvrdnjom, što predstavlja 59,67% ispitanih koji pokazuju da je tvrdnja tačna, što ujedno opovrgava postavljenu hipotezu. Ipak, stručnost menadžera nije uvijek uslov, pa tako u 20,97% preduzeća obuhvaćenih istraživanjem,

menadžeri nisu stručnjaci područja kojim rukovode, dok u 8,06% slučajeva uopšte nemaju potrebne vještine i kompetencije za područje kojim rukovode. Ovakva preduzeća, postavljajući na rukovodnu poziciju osobu koja nije stručna u određenom području, automatski preuzimaju određeni rizik, pa se može zaključiti da je njihov nivo izbjegavanja neizvjesnosti nizak. S druge strane, ovakva politika upravljanja ljudskim resursima, otvara mogućnosti za razvoj novih ideja i pružanje inovacija u poslovanju. Dakle, ovaj segment kulturnog utjecaja se najviše odražava na potrebne kvalifikacije menadžera, te kriterije i proces njihove selekcije, kao dio upravljanja ljudskim potencijalima. Prosjek svih odgovora je 3,35; što pokazuje da je stručnosti menadžera u njihovim područjima u bh. preduzećim ocjenjena visokim ocjenama, što opovrgava postavljenu hipotezu da je izbjegavanje neizvjesnosti u bh. preduzećima na niskom nivou.

Analiza individualizam vs kolektivizam u bh. preduzećima

Razlika između individualizma i kolektivizma ogleda se u lociranju odgovornosti za vlastitu sudbinu. Individualizam podrazumijeva da je pojedinac odgovoran za sebe i svoju najbližu porodicu, dok kolektivizam podrazumijeva da „sudbinu“ svakog pojedinca određuje kolektiv kojem pripada (porodica, preduzeće ili društvo u cjelini).

U radu se polazi od pretpostavke da u bh. preduzećima prevladava individualizam. Koliko u preduzeću prevladava individualizam/kolektivizam može se analizirati na temelju politike zapošljavnja (da li porodične/privatne veze predstavljaju prednost), da li zaposlenici mogu obavljati različite poslove, da li se zadaci oabavljaju timski te da li zaposlenici sami štite svoje interese.

Tabela 3: Individualizam/kolektivizam u bh. preduzećima

Tvrđnja/stepen slaganja sa tvrdnjom	Apsolutno se ne slažem (1)	Ne slažem se (2)	Niti se ne slažem/niti se slažem (3)	Slažem se (4)	Apsolutno se slažem (5)
Porodične i druge privatne veze predstavljaju prednost pri zapošljavanju	19,35%	12,90%	12,90%	20,97%	33,87%
Zaposlenici mogu obavljati različite poslove, u zavisnosti od potreba preduzeća	1,61%	1,61%	9,68%	51,61%	35,48%
Radni zadaci se obavljaju timski i čitav tim snosi odgovornost	38,71%	20,97%	14,52%	22,58%	3,23%
Zaposlenici sami trebaju štititi svoje interese, ne mogu to očekivati od preduzeća	6,45%	22,58%	17,74%	25,81%	27,42%

Izvor: Autori

Tvrđnja da porodične i druge privatne veze predstavljaju prednost pri zapošljavanju opisuje kolektivistička društva, gdje je pripadnost grupi jako bitna, tako da privatne veze predstavljaju veliku prednost, pa čak i preduslov za zapošljavanje. Nasuprot tome, individualistička društva nastoje ovakve odluke donositi isključivo na bazi vještina i dosadašnjih rezultata potencijalnog zaposlenika.

Rezultati vezani za proces selekcije i prijema novih zaposlenika pokazuju da bh. društvo, ipak, nije tipično individualističko društvo. Naime, 20,97% ispitanika se slaže, a 33,87% se apsolutno slaže sa tvrdnjom da porodične i druge privatne veze predstavljaju prednost pri zapošljavanju, što čini ukupno 54,84% ispitanih koji opovrgavaju hipotezu da je bh. društvo individualističko. Pripadnost grupi je bitna, bilo da se radi o porodici, prijateljima, političkoj stranci ili drugoj društvenoj grupi. U 20,97% od ukupnog broja obuhvaćenih preduzeća, privatna poznanstva i veze su prednost, a u 33,87% preduzeća su među najbitnijim faktorima, čak se mogu nazvati i potrebnim preduslovom za dobijanje posla. S druge strane, 12,90% od ukupnog broja preduzeća ne smatra privatne veze prednošću. Fokus je na drugim stavkama, poput kvalifikacija zaposlenika. 19,35% ispitanika radi u uslovima u kojima, privatne veze ne samo da ne predstavljaju prednost, već se mogu smatrati i nedostatkom pri dobijanju posla. U ovakvim preduzećima, naglasak je isključivo na kompetencijama i stručnosti kandidata, pa se na tome bazira i proces selekcije i prijema

novih zaposlenika. Prosječna ocjena iznosi 3,37; što opovrgava postavljenu hipotezu i dokazuje da bh. društvo ispoljava veći stepen kolektivizma sa aspekta kriterija za selekciju i prijem zaposlenih.

Analiza raspodjele zaduženja zasposlenima, odnosno stepena poslovnog usavršavanja i specijalizacije, pokazuje da bh. preduzeća imaju karakteristike kolektivističkih društava. Od ukupnog broja ispitanika, 51,61% ispitanih menadžera se slaže, a 35,48% se apsolutno slaže sa tvrdnjom. Dakle, u ovim preduzećima, zaposlenici nisu ograničeni na određeno poslovno područje ili određenu poslovnu funkciju, već ih nadređeni raspoređuju, u zavisnosti od potreba preduzeća. Usavršavanje u određenom području je jako teško, obzirom da zaposleni ne rade striktno u okviru jedne poslovne funkcije. Nasuprot tome, 1,61% ispitanih menadžera se ne slaže, dok se isti postotak apsolutno ne slaže sa ovom tvrdnjom. Dakle ovi menadžeri posluju u preduzećima u kojima se vrši specijalizacija i stručno usavršavanje zaposlenih u okviru njihovog radnog mjesta, odnosno njihovog odjela ali je sasvim jasno da je ovakvih preduzeća jako malo.

Na temelju provedenog istraživanja može se zaključiti da u analiziranim bh. preduzećima zaposlenici „popunjavaju“ praznine koje se eventualno pojave u preduzećima te obavljaju širok spektar poslova, koji prelaze okvir njihovog opisa posla. Ne radi se na usavršavanju obavljanja jedne funkcije kod zaposlenika, već na njegovom osposobljavanju za obavljanje različitih poslova. Projek odgovora na ovo pitanje je 4,18; što potvrđuje visok stepen kolektivizma, kada je u pitanju ovaj aspekt kulturnog utjecaja, što ujedno opovrgava postavljenu hipotezu.

Rad u grupama i grupno dijeljenje nagrade kao i preuzimanje odgovornosti u slučaju negativnih rezultata, je jako bitna karakteristika po kojoj se kolektivizam razlikuje od individualizma. Naime, u individualističkim kulturama, pojedinci sami obavljaju radne zadatke, sami snose odgovornost za svoj rad, i kada je riječ o nagradi i kada je riječ o „kazni“.

Istraživanje po osnovu timskog rada u bh. preduzećima po ovom pitanju, djeluje u okviru parametara individualističkih kultura. Naime, 20,97% ispitanih se ne slaže, dok se 38,71% apsolutno ne slaže sa tvrdnjom da se radni zadaci obavljaju timski i da čitav tim snosi odgovornost. Dakle, ukupno 59,68% ispitanih je opovrgnulo tvrdnju koja upućuje na kolektivističko društvo i time dokazalo tačnost postavljene hipoteze. Većina

menadžera, obuhvaćena ovim istraživanjem, posluje u preduzećima u kojima se pojedincima zadaju zadaci, i ti pojedinci sami snose odgovornost za ishod zadatka. Prilikom evaluacije i praćenja rezultata, prati se rad pojedinca, što ukazuje na veliku prilagođenost individui, a ne grupi.

S druge strane, treba uzeti u obzir da među analiziranim preduzećima, postoje i ona preduzeća u kojima dominira rad organizovan u grupama, kao i grupno praćenje rezultata. Ocjenjuje se rad i rezultati grupe, a ona je upravo i nosilac nagrade, odnosno sankcije, u zavisnosti od ishoda. Od ukupnog broja ispitanih menadžera, 22,58% se slaže, dok se 3,23% ispitanih apsolutno slaže da se radni zadaci obavljaju timski. Može se zaključiti da u bh. preduzećima timski rad nije isključen, ali je naglasak većinom na pojedinačnom radu, ali kada je riječ o dodjeljivanju zadataka, evaluaciji i praćenju radne uspješnosti te organizaciji rada, naglasak je na individualističkom radu tj. na pojedincu. Prosječna ocjena iznosi 2,31; što potvrđuje postavljenu hipotezu da bh. društvo ima karakteristike individualističkog društva.

U kolektivističkim društvima, odanost organizaciji je neupitna dok zaposlenici zauzvrat očekuju zaštitu interesa, kako na radnom jestu, tako i van njega. U individualističkim društvima situacija je suprotna. Odnos se bazira isključivo na poslovnom ugovoru, a organizacija štiti svoje interese. Zaposlenik se treba sam pobinuti za sebe i svoju porodicu.

Od analiziranih bh. menadžera 25,81% se slaže, dok se 27,42% apsolutno slaže sa tvrdnjom, da zaposlenici trebaju sami štititi svoje interese i da to ne mogu očekivati od preduzeća. Drugim riječima, većina ispitanih menadžera posluje u uslovima u kojima vlasnici/menadžment i zaposlenici predstavljaju dva „tabora“, gdje se svaka grupa bori za svoje ciljeve. Zaposlenici ne mogu računati na pomoć i podršku van radnog mjesto, jer se odnos definiše poslovnim ugovorom i kao takav, odnosi se na radno mjesto zaposlenog. Neslaganje sa tvrdnjom je iskazalo 22,58% ispitanih, dok je apsolutno neslaganje iskazalo 6,45% ispitanih menadžera. Dakle, oni posluju u preduzećima koja se brinu, ne samo za svoje, već i za interese svojih zaposlenih. Zaposlenici nisu prepušteni sami себi i mogu računati na podršku i pomoć organizacije kojoj pripadaju, čak i u privatnom životu. Prosječna odgovara na ovo pitanje je 3,45; što dokazuje tačnost postavljene hipoteze i pokazuje da je bh. društvo, sa ovog aspekta, u većoj mjeri individualističko društvo.

Analiza muške vs ženske vrijednosti u bh. preduzećima

Analiza muškosti/ženskosti kao kulturna dimenzija ima za cilj utvrditi da li u društvu dominiraju tzv. muške vrijednosti (sticanje materijalnih dobara, razvijanje karijere, dominacija na menadžerskim pozicijama i sl.) ili ženske (socijalni kontakti, briga za druge i sl.). U radu se polazi od prepostavke da u bh. društvu a onda i na poslovnom polju, prevladavaju muške vrijednosti.

Analiza muškosti/ženskosti u bh. preduzećima može se provesti na temelju tvrdnji da su nadređeni u preduzeću većinom osobe ženskog spola, menadžment ne iskazuje solidarnost prema slabijim zaposlenicima, menadžment preduzeća naglašava postizanje rezultata, a zanemaruje kvalitet života te da menadžment najčešće motiviše zaposlene materijalnim sredstvima.

Tabela 4: Muške/ženske vrijednosti u bh. preduzećima

Tvrđnja/stepen slaganja sa tvrdnjom	Apsolutno se ne slažem (1)	Ne slažem se (2)	Niti se ne slažem/niti se slažem (3)	Slažem se (4)	Apsolutno se slažem (5)
Nadređeni u Vašem preduzeću su većinom osobe ženskog spola	32,26%	46,77%	8,06%	12,90%	0%
Menadžment ne iskazuje solidarnost prema slabijim zaposlenicima	8,06%	22,58%	19,35%	30,65%	19,35%
Menadžment preduzeća naglašava postizanje rezultata, a zanemaruje kvalitet života	6,45%	29,03%	11,29%	33,87%	19,35%
Menadžment najčešće motiviše zaposlene materijalnim sredstvima	1,61%	22,58%	11,29%	61,29%	3,23%

Izvor: Autori

Prva tvrdnja opisuje tipično žensko društvo, u kojem je veći udio žena u menadžmentu, a karijera stvar izbora za oba spola. Zanimljivo je da nijedan ispitanik nije iskazao apsolutno slaganje sa ovom tvrdnjom, što znači da od analiziranih bh. preduzeća nijedno preduzeće nema isključivo žene kao menadžere dok u 12,90% analiziranih preduzeća žene dominiraju među nadređenima. Zanimljivo je da samo 8,07% ispitanih posluje u preduzećima u kojima je broj muškaraca i žena u menadžmentu približno

jednak a ostatak ispitanika posluje u uslovima u kojima su nadređene osobe većinom (46,77%) ili u potpunosti (32,26%) osobe muškog spola. Ova tvrdnja ukazuje da se analizirana preduzeća uklapaju u okvir muških društava. Dakle, karijera je više namijenjena muškarcima, nego ženama, oni su više zastupljeni u menadžmentu. Osim toga, to potvrđuje i spolna struktura menadžera koji su učestvovali u istraživanju, gdje se također vidi da dominiraju menadžeri muškog spola (60%). Prosjek odgovora je 2,02; što, dakle, potvrđuje postavljenu hipotezu, sa aspekta podjela uloga i spolne strukture menadžera.

Druga tvrdnja vezana za ovu dimeziju opisuje tipično muško društvo u kojem se cijene i poštuju jaki, uspješni i borbeni članovi. Za razliku od ženskih društava, menadžment ne solidariše sa slabijim članovima organizacije. Većina ispitanika je potvrdila da menadžment u njihovim preduzećima ne iskazuje solidarnost prema slabijim zaposlenicima. 30,65% ispitanih menadžera je iskazalo slaganje, a 19,35% apsolutno slaganje sa navedenom tvrdnjom, i tako potvrđilo postavljenu hipotezu, da je bh. društvo po svojim karakteristikama, muško društvo.

Neslaganje sa ovom tvrdnjom iskazalo je 22,58% ispitanih, dok je tvrdnju apsolutno opovrgnulo 8,06% ispitanika. Dakle, radi se o preduzećima koja se uklapaju u okvire ženskih društava. Zaposlenicima koji nisu dorasli poslovnim zadacima, menadžment se dodatno posvećuje, kako bi im pružio pomoć i podršku da prevaziđu prepreke i poboljšaju svoje performanse. Postotak ovakvih preduzeća je manji i nedovoljan za opovrgavanje hipoteze, ali dokazuje da bh. društvo, sa ovog aspekta nije u potpunosti u okviru opisa muških društava. Prosječna ocjena iznosi 3,31; što dokazuje tačnost postavljene hipoteze i potvrđuje kako je bh. društvo, sa ovog aspekta, više u okvirima muških nego ženskih društava.

Tvrđnja da menadžment preduzeća naglašava postizanje rezultata, a zanemaruje kvalitet života ukazuje na značajne razlike između muških i ženskih kultura. Naime, menadžeri, odnosno vođe u muškim kulturama se fokusiraju na postizanje rezultata, čak i nauštrb kvaliteta života zaposlenih. Nasuprot tome, menadžeri u ženskim kulturama na prvo mjesto stavljuju kvalitet života. Posao ne smije narušavati sklad i harmoniju u privatnom životu.

Kada se analizira prioritet pri upravljanju preduzećem, orijentacija bh. menadžera je dominantno na postizanje rezultata u odnosu na kvalitet života. Od ukupnog broja ispitanika, 33,87% menadžera posluje u uslovima

u kojima je fokus više na rezultatima, dok 19,35% njih posluje u uslovima u kojima je poslovni rezultat apsolutni prioritet. Dakle, u ovim preduzećima, menadžerima je od velike važnosti da ostvare ciljeve i poslovni uspjeh, čak i ako će privatni/porodični život zaposlenika trpiti posljedice.

S druge strane, 11,30% ispitanih menadžera posluje u preduzećima u kojima je između postizanja rezultata i kvaliteta života ostvaren određeni balans. Dakle, cilj jeste postići što bolje rezultate, ali ne u tolikoj mjeri koja će naškoditi kvaliteti života. Tvrđnju je opovrgnulo 29,03% ispitanih, iskazujući neslaganje, te 6,45% iskazujući apsolutno neslaganje. Drugim riječima. 29,03% menadžera posluje u preduzećima u kojima je kvalitet života važniji od samih rezultata, dok 6,45% ispitanih posluje u uslovima u kojima je on apsolutno na prvom mjestu. Dakle, ostvario se cilj preduzeća ili ne, kvalitet života zaposlenih treba da bude na zadovoljavajućem nivou, što je bitna karakteristika ženskih društava. Prosječna ocjena je 3,31 što znači da većina bh. menadžera upravlja preduzećem imajući prvenstveno na umu poslovni rezultat, na principima kulturnih vrijednosti muškog društva.

Većina ispitanika je potvrdila da menadžment najčešće motivira zaposlenike materijalnim sredstvima, iskazujući slaganje (61,29%), te apsolutno slaganje (3,23%). Ova tvrdnja opisuje muške kulture, koje su usmjerene na postignuće, rezultate i napredovanje, pa se zaposleni većinom motiviraju materijalnim sredstvima.

S druge strane, 22,58% ispitanih ne slaže, dok se 1,61% apsolutno ne slaže sa ovom tvrdnjom. Dakle, u ovim preduzećima, materijalna sredstva nisu najčešći oblik motivacije zaposlenih, što odgovara karakteristikama ženskih kultura. 11,29% ispitanih je neutralno po ovom pitanju. Prosječna ocjena 3,42 potvrđuje postavljenu hipotezu i dokazuje da je bh. društvo, sa aspekta motivacije zaposlenih, muško društvo.

Analiza odnosa kratkoročna vs dugoročna orijentacija u bh. preduzećima

Dugoročno orijentisane kulture su fokusirane na budućnost nastojeći održati određeni kontinuitet pa se oslanjaju na vrijednosti koje nužno ne pružaju brzu dobrobit dok kratkoročnu orijentaciju, s druge strane, obilježava očekivanje brzih rezultata, sklonost pretjeranoj potrošnji u odnosu na štednju.

Sa stajališta vremenske orijentacije postavljena je hipoteza da je bh. društvo kratkoročno orijentisano. Ova dimenzija kulture se može analizirati na temelju važnosti koja se pridaje slobodnom vremenu, finansijskom rezultatu, profitu preduzeća te na temelju odanosti preduzeću.

Tabela 5: Vremenska orijentisanost u bh. preduzećima

Tvrđnja/stepen slaganja sa tvrdnjom	Apsolutno se neslažem (1)	Ne slažem se (2)	Niti se neslažem/niti se slažem (3)	Slažem se (4)	Apsolutno se slažem (5)
Menadžment smatra da slobodno vrijeme zaposlenih nije bitno	12,90%	32,26%	9,68%	38,71%	6,45%
Finansijski rezultat je važniji od tržišne pozicije preduzeća	6,45%	33,87%	16,13%	30,65%	12,90%
Fokus je na profitu preduzeća za 10 godina, a ne ovogodišnjem profitu (menadžment je fokusiran na dalju budućnost i spremjanje na štednju i žrtvovanje u sadašnjosti)	1,61%	16,13%	16,13%	53,23%	12,90%
Odanost preduzeću varira u zavisnosti od potreba pojedinaca	0,00%	8,06%	16,13%	33,87%	41,94%

Izvor: Autori

Tvrđnja da menadžment smatra da slobodno vrijeme zaposlenih nije bitno, opisuje dugoročnu orijentaciju kulture. Zanimljivo je da je ukupan postotak ispitanika koji su potvrdili ovu tvrdnju jednak ukupnom postotku onih koji su opovrgnuli tvrdnju. Naime, 45,16% je potvrdilo da menadžment ne smatra bitnim slobodno vrijeme zaposlenika, od toga se 38,71% slaže, dok se 6,45% apsolutno slaže sa ovom tvrdnjom; a ukupno 45,16% ispitanih je opovrgnulo ovu tvrdnju, od čega se 32,26% ne slaže, dok se 12,90% apsolutno ne slaže sa ovom tvrdnjom. Neutralan stav iskazalo je 9,68% ispitanih. Sudeći prema rezultatima provedenog istraživanja, postoje preduzeća u kojima slobodno vrijeme ne igra važnu ulogu, prioritet su poslovni rezultati, čak i ako njihovo ostvarenje ide nauštrb slobodnog vremena zaposlenih, pa se često ostaje i prekovremeno, samo kako bi se posao uradio na vrijeme i na najbolji način. Ovakav pristup odgovara karakteristikama dugoročno orijentisanih kultura.

Nasuprot tome, postoje i ona preduzeća u kojima je bitno pružiti zaposlenima dovoljno slobodnog vremena, kako bi se, pored poslovnih, mogli posvetiti i privatnim obavezama, što odgovara karakteristikama kratkoročno orijentisanih društava. Prosječna ocjena iznosi 2,94; što pokazuje da bh. društvo blago nagnje kratkoročnoj orijentaciji, ali je jako blizu neutralnosti, kada je u pitanju stav menadžmenta o slobodnom vremenu zaposlenika.

Kada se analizira odnos finansijski rezultat vs tržišna pozicija, 30,65% ispitanih smatra da je tržišna pozicija važnija, dok 12,90% tržišnoj poziciji daje apsolutni prioritet što se može povezati sa kratkoročnom orijentacijom. S druge strane, 33,87% ispitanih smatra da je finansijski rezultat ipak važniji, dok mu 6,45% ispitanika daje apsolutni prioritet. U ovakvim preduzećima, glavni cilj menadžera je ostvarenje što veće zarade, čak i uz gubitak određenog tržišnog učešća, što bi u budućnost moglo imati posljedice na poslovanje preduzeća. 16,13% ispitanika ima neutralan stav, dakle, smatra da finansijski rezultat i tržišna pozicija imaju jednaku važnost.

Prosjek svih odgovora je 3,10; što ukazuje na blagu orijentisanost kratkoročnim kulturnim parametrima, kada je u pitanju izbor prioriteta između finansijskog rezultata i pozicije na tržištu. Ipak, ne treba zanemariti ni visok postotak ispitanika koji su naglasili važnost tržišne pozicije i stabilnosti preduzeća.

Rezultati istraživanja u analiziranim bh. preduzećima pokazuju da je većina ispitanika potvrdila da je menadžment fokusiran na dalju budućnost, iskazujući slaganje (50%) ili apsolutno slaganje (8,06%) s tvrdnjom. Menadžeri i vlasnici imaju cilj da preduzeće posluje što duže i što bolje. Ako bi morali izabrati šta žrtvovati, to bi bio ovogodišnji profit, ukoliko će to pomoći preduzeću da u budućnosti ostvari bolje rezultate i zadrži kontinuitet poslovanja.

Nasuprot tome, 27,42% ispitanih menadžera se ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok se 1,61% apsolutno ne slaže. Dakle, ovi menadžeri smatraju da je ipak važniji ovogodišnji poslovni rezultat i da se preduzeće treba fokusirati na trenutno stanje u kojem se preduzeće nalazi. Ovo bi se moglo opravdati stavom da je bitno iz godine u godinu ostvarivati dobre rezultate, tako da menadžeri nisu spremni na štednju i žrtvovanje u sadašnjosti, jer im to ne garantuje bolje rezultate u budućnosti. Zato se trude ostvariti što je moguće bolji poslovni rezultat, bez obzira kako bi se to moglo odraziti na buduće poslovanje. Prosječna ocjena iznosi 3,35;

što opovrgava postavljenu hipotezu i pokazuje da je bh. društvo, sa ovog aspekta, dugoročno orijentisano.

Stepen odanosti organizaciji zavisi od potreba pojedinaca, većina ispitanika je to potvrdila iskazujući slaganje (33,87%), odnosno apsolutno slaganje (41,94%). Dakle, zaposlenici će biti odani organizaciji dok god je to u njihovom interesu, odnosno dok imaju ličnu korist od toga, što je bitna karakteristika kratkoročno orijentisanih kultura, u kojima je fluktuacija visoka. Od ukupnog broja ispitanika, 8,06% je opovrgnulo ovu tvrdnju i iskazalo neslaganje. Ova preuzeća su kod zaposlenika razvila jak osjećaj odanosti, čak i u onim situacijama kada nemaju direktnu ličnu korist. Ovo je karakteristika dugoročno orijentisanih kultura, u kojima su članovi organizacije spremni i na žrtvovanje u sadašnjosti, kako bi u budućnosti svi imali koristi. Prosječna ocjena je 4,10; što dokazuje postavljenu hipotezu da se bh. društvo, sa stajališta odanosti zaposlenika organizaciji, svrstava u kratkoročno orijentisana društva.

ZAKLJUČAK

U današnje vrijeme većina organizacija djeluje unutar globalne ekonomije pa se iz toga razloga sve veći značaj pridaje istraživanju kulturnog naslijeđa i raznolikosti radne snage. Kultura jednog društva obuhvata kako nematerijalne (vjerovanja, ideje i vrijednosti), tako i materijalne elemente (objekte, simbole ili tehnologiju) kroz koje se sadržaj kulture izražava. Svaka kultura ima svoje vrijednosti i norme, koje se razlikuju od jednog do drugog društva. Dok su kulturne vrijednosti apstraktne ideje koje određuju šta se smatra važnim, vrijednim i poželjnim, kulturne norme su pravila ponašanja koja odražavaju vrijednosti kulture. Kulturne vrijednosti i norme zajedno oblikuju ponašanje pripadnika jedne kulture unutar svog okruženja. Tako, kultura društva, snažno određuje menadžment i njegove relevantne aspekte, odnose u organizaciji, te obavljanje različitih menadžerskih funkcija.

Budući da je kontakt sa ljudima i organizacijama iz drugih podneblja i drugačijih kultura, skoro pa neizbjeglan, poduzimaju se brojna istraživanja utjecaja kulture na različite segmente poslovnog života. Najpoznatija istraživanja kulturnih dimenzija su istraživanja Gerta Hofsteda te Trompenaarsov i GLOBE-ov model. Najčešće citiran i u analizama primjenjivan je Hofstedov model sa pet kulturnih dimenzija. Preostala

dva modela, Trompenaarsov i GLOBE-ov, nisu zamijenila nego samo potvrdila, i dodavanjem novih dimenzija, proširila postojeći Hofstedov model.

Ovaj rad je fokusiran na analizu Hofstedovih kulturnih dimenzija (distanca moći, izbjegavanje neizvjesnosti, individualizam/kolektivizam, muške/ženske vrijednosti, kratkoročna/dugoročna orijentacija) unutar bh. preduzeća. Nakon provedenog istraživanja Hofstedovih kulturnih dimenzija može se zaključiti da je distanca moći u bh. preduzećima velika, stepen izbjegavanja neizvjesnosti na niskom nivou te da preovladavaju individualizam, muške vrijednosti i kratkoročna orijentacija.

LITERATURA

1. Bahtijarević – Šiber, F., Sikavica, P., Pološki Vokić, N.: Suvremeni menadžment, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
2. Bahtijarević - Šiber, F.: Management ljudskih potencijala, Golden marketing, Zagreb, 1999.
3. Cox, T. ml.: Stvaranje multikulturalne organizacije: Kako iskoristiti snagu raznolikosti, Mate, Zagreb, 2004.
4. Janićijević, N.: Organizaciono ponašanje, Data status, Beograd, 2008.
5. Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., Wright, P. M.: Menadžment ljudskih potencijala – Postizanje konkurenčne prednosti – III izdanje, Mate, Zagreb, 2006.
6. Podrug, Najla; Filipović, Davor; Hokman, Lucija: Doprinos Fonsa Trompenaarsa istraživanjima nacionalne kulture, Ekonomski misao i praksa, Vol. No 1, 2012.
7. Robbins, S. R., Judge, T. A.: Organizacijsko ponašanje, dvanaesto izdanje, Mate, Zagreb, 2009.
8. Sikavica, P.: Organizacija, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
9. Vujić, D.: Menadžment ljudskih resursa i kvalitet: ljudi – ključ kvaliteta i uspjeha, Centar za primjenjenu psihologiju, Beograd, 2008.

ANALIZA PRAKSE IZVJEŠTAVANJA O DRUŠTVENOJ ODGOVORNOSTI BANAKA U REPUBLICI HRVATSKOJ

CORPORATE SOCIAL DISCLOSURE PRACTICE OF BANKS IN THE REPUBLIC OF CROATIA

IVANA DROPULIĆ, znanstveni suradnik

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu

JURE TOPIĆ, univ.spec.oec.

Diplomant Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

***Sažetak:** U izrazito neizvjesnom i konkurentnom okruženju kao značajan element postizanja konkurenčke prednosti javlja se koncept društveno odgovornog poslovanja (DOP). Budući da je primjena DOP-a sve više prisutna u različitim djelatnostima svrha ovoga rada je utvrditi zastupljenost DOP-a u finansijskoj djelatnosti, odnosno, poslovanju banaka u Republici Hrvatskoj (RH). Glavni cilj ovog rada je, na temelju dostupnih podataka sa internetskih stranica banaka, izračunati Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti te na temelju istoga zaključiti koliko banke u RH izvještavaju o DOP-u. Prema rezultatima istraživanja, velike i srednje banaka većinom objavljaju zaseban izvještaj o društvenoj odgovornosti, dok s druge strane, male banke još uvijek u pravilu izvještavaju o DOP-u u sklopu različitih poslovnih izvješća. Također, utvrđena je veza između veličine banke i opseg objavljenih informacija što znači da male banke u odnosu na srednje i velike banke manje izvještavaju o DOP-u na svojim internetskim stranicama. Što se tiče područja DOP-a, banke najviše izvještavaju o aktivnostima DOP-a iz područja uključenosti u zajednicu i dobročinstvo, a najmanje iz područja zaštite okoliša. Također, ni jedna banak ne izvještava o svim aktivnostima DOP-a dok čak tri banke ne izvještavaju o ni jednoj aktivnosti unutar područja DOP-a. Može se zaključiti da je izvještavanje o DOP-a prisutno u finansijskoj djelatnosti i prihvaćeno od strane banaka mjereno Indeksom izvještavanja o društvenoj odgovornosti koji iznosi 7,65 (32%) međutim još uvijek ima dosta prostora za poboljšanjem u izvještavanju o dodatnim mjerama i aktivnostima u području društvene odgovornosti.*

***Ključne riječi:** Društveno odgovorno poslovanje (DOP), Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti, finansijska djelatnost, Republika Hrvatska*

Abstract: In a highly uncertain and competitive environment, the concept of Corporate Social Responsibility (CSR) is emerging as an important element in the achievement of a competitive advantage. Since the use of CSR is increasingly present in different industry, the purpose of this paper is to determine the representation of CSR in the financial industry, that is, how banks in the Republic of Croatia (RH) have adopted this type of business. The main objective of this paper is to calculate the Corporate Social Disclosure Index (CSDI), based on the available data from banks' websites, and to conclude to what extent banks in the Republic of Croatia report about CSR. According to the survey results, large and medium-sized banks mostly publish a separate CSR report, while small banks still generally publish CSR information's as part of various business reports. Also, a link was found between the size of the bank and the extent of the published information, which means that small banks, compared to medium and large banks, report less about CSR on their websites. Regarding the aspects of CSR, banks report most on CSR activities in the aspect of community involvement and charity, and least in the aspect of environment protection. Also, neither bank reports on all CSR activities, while three banks do not report on any activity within the five aspects of CSR. According to the results obtained, a conclusion can be reached that the CSR reporting is present in the financial industry and has been accepted by banks as measured by the Corporate Social Disclosure Index, which reaches 7.65 (32%) but there is still room for improvement in reporting on additional measures and activities in the area of social responsibility.

Key words: Corporate Social Responsibility (CSR), Corporate Social Disclosure Index (CSDI), financial sector, Republic of Croatia

UVOD

Društveno odgovorno poslovanje (DOP) se može definirati kao koncept koji opisuje interakciju između organizacije i društva, a predstavlja praksu poslovanja kojom organizacije dobrovoljno nastoje uskladiti svoje poslovanje sa potrebama društva.¹ Sve veći broj organizacija implementira društvenu odgovornost u svoje poslovanje radi unaprjeđenja poslovanja, boljih poslovnih rezultata te ostvarivanja konkurentске prednosti. Praksa primjene DOP-a je vrlo raznolika te uvelike ovisi o kontekstu u kojem se odvija², odnosno izazovi vezani uz DOP s kojima se banke suočavaju

¹ Dropulić, I. (2019.) Društveno odgovorno poslovanje osiguravajućih i reosiguravajućih društava u Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji te Bosni i Hercegovini, working paper.

² Vrdoljak Raguž, I. i Hazdovac, K. (2014.) Društveno odgovorno poslovanje i hrvatska gospodarska praksa, Oeconomica Jadertina, Vol. 4, No.1, str. 40-58.

razlikuju se od onih s kojima se susreću organizacije iz drugih djelatnosti.³ Kao i u svakoj drugoj djelatnosti tako i u finansijskoj djelatnosti je prisutna primjena DOP-a, a izvještavanje o poduzetim aktivnostima banaka je najčešće prezentirano na internetskim stranicama samih banaka. Zbog značajnog utjecaja koje banke imaju na društvo, njihove aktivnosti DOP-a kao i izvještavanje o istima ne bi trebalo uzimati olako.⁴ Budući da je primjena DOP-a sve više zastupljena u današnjem poslovanju,⁵ jedan od ciljeva ovog rada je utvrditi da li banke u RH izvještavaju o aktivnostima DOP-a na svojim internetskim stranicama. Osim toga želi se utvrditi vrijednost Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti banaka, te da li se je prosječna ocjena navedenog indeksa poboljšala u odnosu na prethodna istraživanja s obzirom na primjenu Direktive 2014/95/EU Europskog parlamenta i Vijeća.

Rad se sastoji od pet poglavlja uključujući uvod i zaključak. U prvom poglavlju, uvodu, se objašnjava uloga i značaj DOP-a te njegova primjena i zastupljenost u finansijskoj djelatnosti, odnosno, poslovanju banaka u RH. U drugom poglavlju se definira pojam DOP-a u literaturi i praksi. Treće poglavlje prikazuje metodologiju istraživanja dok su u četvrtom poglavlju prezentirani rezultati istraživanja. Na kraju rada, u petom poglavlju, iznose se osnovni zaključci do kojih se došlo provedbom istraživanja te preporuke za daljnja istraživanja ove problematike.

DRUŠVENO ODGOVORNO POSLOVANJE (DOP) U LITERATURI I PRAKSI

U literaturi, ali i praksi ne postoji ujednačeno definiranje DOP-a, budući da se je stajalište o DOP-u mijenjalo tijekom vremena, tako da su neke definicija navedenog pojma slične, a neke se pak značajno razlikuju.⁶ Svjetsko poslovno vijeće za održivi razvoj (engl. World Business Council for Sustainable Development - WBCSD)⁷ definiralo je

3 Kundid, A. (2012.) Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, Ekonomski misao i praksa, No. 2, str. 497-528.

4 Pérez, A. i del Bosque, I.R. (2012.) The Role of CSR in the Corporate Identity of Banking Service Providers, Journal of Business Ethics, Vol. 108, str. 145-166.

5 Rogošić, A. (2014.) Corporate social responsibility reporting of the banks in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Montenegro, Theoretical and Applied Economics, Vol. 21, No. 9, str. 71-82.

6 Dropulić, I. i Čular, M. (2019.) The effect of corporate social disclosure practice on reporting quality: evidence from the insurance sector in Croatia, Management: Journal of Contemporary Management Issues, Vol. 24, No. 2, str. 23-38.

7 World Business Council for Sustainable Development (2002.) The Business Case for Sustainable Development:

društveno odgovorno poslovanje kao “predanost poslovanja organizacije u obliku doprinosa održivom gospodarskom razvoju, radu sa zaposlenicima, njihovim obiteljima, lokalnoj zajednici i društvu u cjelini kako bi se poboljšala njihova kvaliteta života.“ Kotler i Lee⁸ smatraju da je DOP slobodan izbor poslovanja za poboljšanje zajednice kroz diskrecijsku poslovnu praksu koja predstavlja neprisilan izbor u primjeni odgovornog poslovanja i stvaranja doprinosa u zajednici. Međutim, postoje i oponenti ovoga stajališta kao što je Friedman⁹ koji tvrdi da postoji samo jedna društvena odgovornost organizacije, a to je korištenje raspoloživih resursa kako bi se povećala dobit za dioničare, odnosno vlasnike organizacije. Što znači, ako bi organizacija angažirala svoje resurse za društvene potrebe, kao što su donacije, to bi smanjilo povrat za dioničare i profitabilnost.¹⁰ S obzirom na podijeljene stavove o DOP-u ne postoji jedna točna, precizna definicija DOP-a budući da su se stavovi i mišljenja mijenjaju kroz povijest istraživanja ove problematike.¹¹ Dakle, unatoč ili zbog činjenice da koncept DOP-a predstavlja jedno od područja koje je vrlo zastupljeno u današnjim istraživanjima, ono i dalje predstavlja predmet neslaganja i rasprava među istraživačima i praktičarima.¹² Međutim, izuzetno je važan značaj koji se pridaje transparentnosti i pojmovima poput DOP-a u interakciji između organizacije i društva, a koji stvaraju povjerenje, održivu konkurentnost i društveni napredak.¹³

Prema istraživanju Rogošić i Kundid¹⁴ o izvještavanju o društvenoj odgovornosti 32 banke koje su u razdoblju istraživanja poslovale u RH utvrđeno je kako manje banke imaju nizak indeks društveno odgovornog poslovanja što znači da slabo izvještavaju o DOP-u na svojim internetskim

Making a Difference towards the Earth Summit 2002 and Beyond, Corporate Environmental Strategy, Vol. 9, No. 3, str. 226-235.

8 Kotler, P. i Lee, N. (2009.), DOP: društveno odgovorno poslovanje: suvremena teorija i najbolja praksa, M.E.P. CONSULT d.o.o., Zagreb.

9 Friedman, M. (1962.), Capitalism and Freedom, University of Chicago Press, Chicago.

10 Pinkston, T. S. i Carroll, A. B. (1996.) A Retrospective Examination of CSR Orientations: Have They Changed?, Journal of Business Ethics, Vol. 15., No. 2, str. 199-206.

11 Snider, J., Hill, R. P. i Martin, D. (2003.) Corporate Social Responsibility in the 21st Century: A View from the World's Most Successful Firms, Journal of Business Ethics, Vol. 48., No. 2, str. 175-187.

12 Sigurthorsson, D. (2012.) The Icelandic Banking Crisis: A Reason to Rethink CSR?, Journal of Business Ethics, Vol. 111, str. 147-156.

13 Alcaraz, A.S. i Rodenas, S.P. (2013.) The Spanish Banks in Face of the Corporate Social responsibility Standards: Previous Analysis of the Financial Crisis, Revista Brasileira de Gestão de Negócios /Review of Business Management, Vol. 15, No. 49, str. 562-581.

14 Rogošić, A. i Kundid, A. (2012.) Izvještavanje o društvenoj odgovornosti banaka u Hrvatskoj, Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta, Vol. 3., No. 2, str. 15-20.

stranicama. Također, utvrđeno je da samo 3 banke objavljaju izvještaj o društvenoj odgovornosti dok ostale banke izvještavaju o aktivnostima iz područja DOP-a u sklopu različitih poslovnih izvještaja. Nadalje, utvrđeno je kako banke najviše izvještavaju o aktivnostima DOP-a koje se odnose na donacije i sponzorstva, posebne proizvode namijenjene lokalnoj zajednici te posebne pogodnosti koje nude klijentima, dok s druge strane najmanje izvještavaju o aktivnostima DOP-a koje se odnose na sigurnost i zaštitu na radu te o posebnim proizvodima za ekološke projekte.

Prema Kundid¹⁵ banke u RH najčešće identificiraju društveno odgovorno djelovanje s humanitarnim akcijama, donacijama i sponzorstvima koja su većinom fokusirana i strateški osmišljena. Osim toga, banke su više sklone iznošenju stavova o određenim pitanjima društvenog značaja, nego konkretnim akcijama i njihovoј kvantifikaciji i monetarizaciji. Također, na internetskim stranicama banke redovito izvještavaju o pozitivnim aspektima svoga poslovanja, dok je iznošenje informacija uz koje se mogu vezivati negativne konotacije minimizirano. Rogošić i Čaljkušić¹⁶ su proveli istraživanje o praksi DOP-a banaka u RH i Sloveniji te utvrdili da ne postoji razlika u on-line objavljivanju poduzetih aktivnosti iz područja DOP-a između banaka u dvije susjedne zemlje koje imaju sličnu političku i ekonomsku povijest te gospodarsko okruženje.

Sve do 2017. godine objavljivanje nefinancijskih izvještava bilo je u potpunosti na dobrovoljnoj osnovi dok se 2017. godine javlja određeni zakonski okvir koji regulira izvještavanje o društvenoj odgovornosti. Naime, Europska unija donosi direktivu 2014/95/EU¹⁷ prema kojoj veliki poduzetnici koji su subjekti od javnog interesa i koji na datum bilance prelaze kriterij prosječnog broja od 500 radnika tijekom prethodne poslovne godine u svoje izvješće poslovodstva uključuju nefinancijsko izvješće koje sadržava informacije u mjeri nužnoj za razumijevanje razvoja, poslovnih rezultata i položaja poduzetnika te učinka njegovih aktivnosti koje se odnose najmanje na okolišna, socijalna i kadrovska pitanja, poštovanje ljudskih prava, borbu protiv korupcije i pitanja u vezi s podmićivanjem.

15 Kundid, A. (2012.) Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, Ekonomski misao i praksa, No. 2, str. 497-528.

16 Rogošić, A. i Čaljkušić, A. (2015.) Disclosure of the Socially Responsible Activities of the Banks in Croatia and Slovenia, U: Tipurić, D.; Daraboš, M. (ur.), 3rd International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship, CIRU - Governance Research and Development Centre, Zagreb, str. 313-324.

17 Direktiva 2014/95/EU, Službeni list Europske unije, L 330, 15 studenoga 2014. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32014L0095&from=EN> (pristup: 13.10.2019.)

Direktivom se poduzećima pruža i znatna fleksibilnost da objavljaju relevantne informacije na način koji smatraju najkorisnijim, među ostalim u zasebnom izvješću pri čemu se mogu oslanjati na međunarodne okvire, okvire EU-a ili nacionalne okvire.¹⁸ Budući da se kreditne institucije smatraju subjektima od javnog interesa prema Zakonu o računovodstvu¹⁹ za očekivati je visok stupanj transparentnosti i izvještavanja o aktivnostima društvene odgovornosti. U odnosu na rezultate prethodnih istraživanja prakse izvještavanja o društvenoj odgovornosti banaka u RH također je za očekivati povećanje stupnja izvještavanja o društvenoj odgovornosti.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Banke koje promiču DOP svoje poduzete aktivnosti iz područja DOP-a najčešće prezentiraju široj javnosti putem svojih internetskih stranica i to kao dio svog godišnjeg izvješća ili kao samostalno izvješće. Predmet ovoga istraživanja je izvještavanje o primjeni DOP-a na internetskim stranicama banaka koje djeluju na području RH, a kojima je Hrvatska narodna banka (HNB) dala odobrenje za rad. Utvrđeno je da u RH ima 20 banaka koje imaju odobrenje za rad te stoga one čine predmet istraživanja ovoga rada (Tablica 1).

Tablica 1. Popis banaka u RH

Naziv banke
Addiko Bank d.d., Zagreb
Agram banka d.d., Zagreb
Banka Kovanica d.d., Varaždin
Croatia banka d.d., Zagreb
Erste&Steiermärkische Bank d.d., Rijeka
Hrvatska poštanska banka d. d., Zagreb
Imex banka d.d., Split
Istarska kreditna banka Umag d.d., Umag
J&T banka d.d., Varaždin
Karlovačka banka d.d., Karlovac
KentBank d.d., Zagreb

¹⁸ Smjernice za izvješćivanje o nefinansijskim informacijama, Službeni list Europske unije, C 215, 5 srpnja 2017. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705\(01\)&qid=1573677675956&from=HR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705(01)&qid=1573677675956&from=HR) (pristup: 1.10.2019.)

¹⁹ Zakon o računovodstvu, Narodne novine 116/2018, 120/2016, 134/2015, 78/2015.

OTP banka Hrvatska d.d., Split
Partner banka d.d., Zagreb
Podravska banka d.d., Koprivnica
Privredna banka Zagreb d.d., Zagreb
Raiffeisenbank Austria d.d., Zagreb
Samoborska banka d.d., Samobor
Sberbank d.d., Zagreb
Slatinska banka d.d., Slatina
Zagrebačka banka d.d., Zagreb

Izvor: Hrvatska narodna banka (HNB), dostupno na: <https://www.hnb.hr/temeljne-funkcije/supervizija/popis-kreditnih-institucija> (pristup: 03.12.2019.).

Prema podacima za 2018. godinu Zagrebačka banka ima najveću aktivu i ostvareni dobitak prije poreza, dok Banka Kovanica ima najmanju aktivu, a Croatia banka najveći ostvareni negativni rezultat. Od ukupno 20 banaka u RH, 12 banaka se svrstava u manje banke jer imaju aktivu manju od 1% ukupne aktive banaka dok se 8 banaka klasificiraju kao velike i srednje banke.

Rogošić i Kundid²⁰ su dizajnirale Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti banaka (engl. Bank Social Disclosure Indeks - BSDI), koji se temeljeni na prethodnim istraživanjima ove tematike, a čiji je metodološki okvir korišten u ovome istraživanju. Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti (Tablica 2) se sastoji od 5 područja DOP-a unutar kojih se nalaze aktivnosti djelovanja kojih ukupno ima 24.

Tablica 2. Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti

Područja DOP-a	Aktivnosti unutar područja DOP-a
Uključenost u zajednicu i dobročinstvo	<ol style="list-style-type: none"> 1) Donacije za zdravstvo 2) Donacije za znanost i obrazovanje 3) Donacije i sponzorstva umjetnosti i kulture 4) Donacije i sponzorstva sporta 5) Donacije u humanitarne svrhe i organizacija humanitarnih programa 6) Donacije humanitarnim organizacijama

²⁰ Rogošić, A. i Kundid, A. (2012.) Izvještavanje o društvenoj odgovornosti banaka u Hrvatskoj, Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta, Vol. 3, No. 2, str. 15-20.

Ljudski resursi	7) Edukacija (seminari, usavršavanja i sl.) 8) Poštivanje osnovnih ljudskih i radničkih prava 9) Sigurnost na radu 10) Zapošljavanje (broj novozaposlenih) 11) Ispitivanje i maksimalizacija zadovoljstva 12) Jednakost među spolovima (ravnopravnost muškaraca i žena u upravi)
Poslovna strategija i tržišni odnosi	13) Antikorupcijski program 14) Etički kodeks 15) Zaštita osobnih podataka potrošača 16) Politika odnosa prema konkurenciji
Odnosi s klijentima i proizvodi/usluge	17) Nagrade 18) Posebne usluge 19) Nagrade za proizvode/usluge 20) Razvoj proizvoda/usluga
Zaštita okoliša	21) Donacije za ekološke projekte 22) Interna politika zaštite okoliša 23) Eksterna politika zaštite okoliša 24) Posebni proizvodi za ekološke projekte

Izvor: Topić, J. (2019.), Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, diplomska rad, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Splitu, Split.

U periodu od svibnja do kolovoza 2019. godine istraživanjem i proučavanjem internetskih stranica banaka dodijeljena je ocjena svakoj banci vrednovanjem aktivnosti unutar područja DOP-a ocjenom 1 ili 0. Ukoliko banka izvještava o određenoj aktivnosti dodijeljena joj se vrijednost 1, a ako ne izvještava vrijednost 0. Svaka aktivnost pripada određenom području DOP-a, a suma dodijeljenih vrijednosti po promatranim područjima DOP-a definira Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti banaka. Najveća moguća ocjena je 24 što znači da banka izvještava o svim aktivnostima DOP-a, a najmanja 0 što bi značilo da banka o nijednoj aktivnosti iz područja DOP-a ne izvještava na svojim internetskim stranicama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Nakon provedenog istraživanja mogu se elaborirati konačni rezultati koji pokazuju koliko banaka izvještava o pojedinom području DOP-a, o koliko područja DOP-a izvještava svaka banak, prosječnu ocjenu banaka

prema Indeksu izvještavanja o društvenoj odgovornosti te usporedbu sa prethodnim istraživanjima. Tablica 3 prikazuje koliko banaka izvještava o pojedinom području DOP-a.

Tablica 3. Broj banaka koje izvještavaju o pojedinom području DOP-a

Područje DOP-a	Broj banaka
Uključenost u zajednicu i dobročinstvo	11 (55 %)
Ljudski resursi	12 (60 %)
Poslovna strategija i tržišni odnosi	15 (75 %)
Odnosi s klijentima i proizvodi/usluge	15 (75 %)
Zaštita okoliša	6 (30 %)

Izvor: prikaz autora na temelju istraživanja

Iz područja poslovne strategije i tržišnih odnosa (75 %) te odnosi s klijentima i proizvodi/usluge (75 %) izvještava najveći broj banaka, dok znatno manji broj banaka izvještava iz područja zaštite okoliša (30 %). Ne postoji područje DOP-a o kojem izvještavaju sve banke, ali ne postoji ni područje DOP-a o kojem ne izvještava barem jedna banka. Također, može se vidjeti kako podjednak broj banaka izvještava o svim područjima DOP-a osim o području zaštite okoliša. Tablica 4 prikazuje ostvareni broj bodova 20 banaka u RH iz pojedinog područja DOP-a u odnosu na maksimalno mogući broj bodova.

Tablica 4. Ostvareni broj bodova iz pojedinog područja DOP-a

Područje DOP-a	Maksimalni broj bodova	Ostvareni broj bodova
Uključenost u zajednicu i dobročinstvo	120	44 (37%)
Ljudski resursi	120	39 (33%)
Poslovna strategija i tržišni odnosi	80	26 (33%)
Odnosi s klijentima i proizvodi/usluge	80	27 (34%)
Zaštita okoliša	80	17 (21%)

Izvor: prikaz autora na temelju istraživanja

Prema dobivenim rezultatima može se vidjeti kako banke najviše izvještavaju o aktivnostima DOP-a iz područja uključenost u zajednicu i dobročinstvo, a najmanje iz područja zaštita okoliša. Sva područja DOP-a ostvarila su podjednak broj bodova (od 33% do 37%) dok je jedini ekstrem područje zaštita okoliša sa samo 21% ostvarenih bodova. Tablica 5 prikazuje iz koliko područja DOP-a pojedina banka izvještava o poduzetim aktivnostima društvene odgovornosti, Indekse izvještavanja o društvenoj odgovornosti svake banke pojedinačno te ukupnu ocjenu DOP-a prema navedenom indeksu.

Tablica 5. Broj područja DOP-a i Indekse izvještavanja o društvenoj odgovornosti svake banke

Naziv banke	Broj područja DOP-a	Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti
Addiko Bank d.d., Zagreb	3	9
Agram banka d.d., Zagreb	2	2
Banka Kovanica d.d., Varaždin	3	4
Croatia banka d.d., Zagreb	4	13
Erste&Steiermärkische Bank d.d., Rijeka	5	15
Hrvatska poštanska banka d. d., Zagreb	5	17
Imex banka d.d., Split	1	1
Istarska kreditna banka Umag d.d., Umag	3	5
J&T banka d.d., Varaždin	0	0
Karlovačka banka d.d., Karlovac	2	2
KentBank d.d., Zagreb	3	3
OTP banka Hrvatska d.d., Split	5	19
Partner banka d.d., Zagreb	0	0
Podravska banka d.d., Koprivnica	2	2
Privredna banka Zagreb d.d., Zagreb	5	21
Raiffeisenbank Austria d.d., Zagreb	5	12
Samoborska banka d.d., Samobor	0	0
Sberbank d.d., Zagreb	3	5
Slatinska banka d.d., Slatina	3	6
Zagrebačka banka d.d., Zagreb	5	17
Broj ostvarenih bodova (max. 480)		153
Prosječni broj bodova		7,65

Izvor: prikaz autora na temelju istraživanja

Od 20 promatranih banaka, šest banaka izvještava iz svih 5 područja DOP-a na svojim internetskim stranicama. Nadalje, jedna banaka izvještava iz 4 područja, šest banaka izvještava iz 3 područja, tri banke izvještavaju iz 2 područja te jedna banka iz 1 područja DOP-a. J&T banka, Partner banka i Samoborska banka ne izvještavaju o poduzetim aktivnostima ni iz jednog područja DOP-a na svojim internetskim stranicama. Može se zaključiti da 65% (13) banaka izvještava iz 3 i više područja DOP-a dok 35% (7) banaka izvještava iz 2 i manje područja DOP-a na svojim internetskim stranicama.

Ocjena prema Indeksu izvještavanja o društvenoj odgovornosti za finansijsku djelatnost u Hrvatskoj, odnosno sve promatrane banke, iznosi 7,65 ili 32%. To znači da je 20 promatranih banaka od ukupno 480 mogućih bodova ostvarilo 153 boda, odnosno 32%. Pojedinačne vrijednosti Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti pokazuju kako velike banke značajno odskaču od prosjeka, ali je ipak veći broj manjih banaka koji su bodovno ispod prosjeka. Od 20 promatranih banaka, 12 banaka se nalazi ispod prosjeka odnosno ima manje od 7,65 bodova dok je 8 banaka iznad prosjeka. J&T banka, Partner banka i Samoborska banka su ostvarile 0 bodova što znači da ne izvještavaju o nijednoj aktivnosti iz područja DOP-a na svojim internetskim stranicama što značajno utječe na pad prosječnog broja bodova. S druge strane, Privredna banka Zagreb je ostvarila najveći broj bodova prema navedenom indeksu te je jedina banka sa više od 20 bodova. Osim Privredne banke Zagreb, značajno pozitivno odstupanje od prosjeka može se uočiti kod OTP banke, Zagrebačke banke i Hrvatske poštanske banke.

U usporedbi sa rezultatima prethodnih istraživanja može se uočiti trend rasta Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti što znači da banke danas više izvještavaju o aktivnostima DOP-a na svojim internetskim stranicama. Prema istraživanju Rogošić i Kundid²¹ iz 2012. godine na uzorku od 32 banke koje su u razdoblju istraživanja poslovale u RH utvrđeno je kako je srednja vrijednost Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti banaka 3,87. U odnosu na rezultate navedenog istraživanja, razlika je u tome da danas većina velikih i srednjih banaka objavljuje zaseban izvještaj o društvenoj odgovornosti dok manje banke još uvijek u pravilu izvještavaju o društvenoj odgovornosti u sklopu različitih poslovnih izvještaja. Osim toga i danas se može potvrditi prepostavka

²¹ Rogošić, A. i Kundid, A. (2012.) Izvještavanje o društvenoj odgovornosti banaka u Hrvatskoj, Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta, Vol. 3, No. 2, str. 15-20.

o utjecaju veličine banke na opseg objavljenih informacija što znači da i danas male banke u odnosu na srednje i velike banke manje izvještavaju o DOP-u na svojim internetskim stranicama. Prema istraživanju Kundid²² iz 2012. godine Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti 10 odabralih srednjih i velikih banaka iznosi 50% dok u ovom istraživanju iznosi 32%, međutim, u ovom istraživanju su bile uključene i manje banke (12 banaka) koje se nalaze ispod prosjeka te znatno utječe na smanjenje prosječnog broja bodova. Radi navedenog, u sljedećoj tablici (Tablica 6.) su prikazani rezultati samo za srednje i velike banke (iste banke koje su bile predmet oba istraživanja).

Tablica 6. Usporedba Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti

Rb.	Naziv banke	Indeks % (2012.)	Indeks % (2019.)
1.	Addiko Bank d.d., Zagreb	40%	38%
2.	Erste&Steiermärkische Bank d.d., Rijeka	60%	63%
3.	Hrvatska poštanska banka d. d., Zagreb	58%	71%
4.	OTP banka Hrvatska d.d., Split	60%	79%
5.	Privredna banka Zagreb d.d., Zagreb	73%	88%
6.	Raiffeisenbank Austria d.d., Zagreb	25%	50%
7.	Sberbank d.d., Zagreb	10%	21%
8.	Zagrebačka banka d.d., Zagreb	60%	71%
Prosječni broj bodova %		48%	60%

Izvor: prikaz autora na temelju istraživanja

Iz prethodne tablice može se vidjeti kako Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti srednjih i velikih banaka koje su uključene u oba istraživanja, iznosi 60% dok je 2012. godine iznosio 48% što znači da srednje i velike banke više izvještavaju o DOP-u u odnosu na promatranoj 2012. godini. Navedeni rezultati su prikazani i na Grafikonu 1.

²² Kundid, A. (2012.) Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, Ekonomski misao i praksa, No. 2, str. 497-528.

Grafikon 1. Usporedba Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti

Izvor: prikaz autora na temelju istraživanja

Može se uočiti kako sve banke, izuzev Addiko banke, više izvještavaju o DOP-u na svojim internetskim stranicama u odnosu na 2012. godinu. Addiko banka, koja je do srpnja 2016. godine bila Hypo Alpe Adria banka, neznatno manje izvještava o poduzetim aktivnostima iz područja DOP-a na svojim internetskim stranicama.

ZAKLJUČAK

S obzirom na sve veću prisutnost društvene odgovornosti u poslovanju organizacija u različitim djelatnostima cilj ovoga rada je istražiti i utvrditi zastupljenost DOP-a u poslovanju banaka u RH. Istraživanjem je obuhvaćeno svih 20 banaka koje trenutno posluju u RH i imaju dozvolu za rad od HNB-a. Prema rezultatima istraživanja Indeks izvještavanja o društvenoj odgovornosti iznosi 7,65 ili 32% što znači da većina banaka barem u nekom obliku izvještava o aktivnostima DOP-a, međutim postoje razlike u količini informacija koje banke prezentiraju na svojim internetskim stranicama. Od 20 promatranih banaka, 12 banaka se nalazi ispod prosjeka odnosno ima manje od 7,65 bodova. Najveći broj banaka izvještava iz područja poslovne strategije i tržišnih odnosa te odnosi s klijentima i proizvodi/usluge, dok znatno manji broj banaka izvještava iz područja zaštita okoliša.

Također, rezultati istraživanja pokazuju i razliku u opsegu i načinu objavljenih informacija o DOP-u s obzirom na veličinu banke. Manje banke, odnosno banke koje imaju aktivu manju od 1% od ukupne aktive banaka, imaju slabo razvijenu praksu izvještavanja o DOP-u. Tri manje banke uopće ne izvještavaju na svojim internetskim stranicama o aktivnostima ni iz jednog područja DOP-a, a svi pojedinačni Indeksi izvještavanja o društvenoj odgovornosti manjih banaka su ispod prosječne vrijednosti indeksa svih 20 banaka koje posluju u RH. Također, manje banke ne izrađuju zaseban izvještaj o DOP-u i u pravilu informacije o poduzetim aktivnostima iz područja DOP-a objavljaju u sklopu informacija za javnost. S druge strane, velike i srednje banke imaju dobro razvijenu praksu izvještavanja o DOP-u te u pravilu informacije objavljaju u okviru zasebnog izvještaja o DOP-u, te imaju posebne odjeljke na svojim internetskim stranicama gdje objavljaju informacije o poduzetim aktivnostima iz područja društvene odgovornosti. S obzirom na navedeno, može se zaključiti kako je DOP dio poslovne strategije i djelovanja velikih i srednjih banka.

U usporedbi sa rezultatima prethodnih istraživanja može se uočiti trend rasta Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti što znači da banke danas više izvještavaju o aktivnostima DOP-a na svojim internetskim stranicama. Srednje i velike banke sve više prepoznaju važnost društvene odgovornosti te više izvještavaju o aktivnostima DOP-u u odnosu na prethodna razdoblja što predstavlja značajan napredak, te je za očekivati kako će velike i srednje banke dalnjim razvojem društvene svijesti sve više primjenjivati načela DOP-a te o tome izvještavati širu javnost i sve zainteresirane dionike. Međutim, manje banke i dalje imaju slabo razvijenu praksu DOP-a vjerojatno zbog manje profitabilnosti u odnosu na velike i srednje banke što potvrđuje međuovisnost financijske uspješnosti i društvene angažiranosti.

S obzirom na sve navedeno može se zaključiti da još uvijek ima prostora za unaprjeđenjem u izvještavanju o aktivnostima iz područja DOP-a. Banke su još uvijek najviše posvećene izvještavanju o aktivnostima iz područja uključenost u zajednicu i dobročinstvo kao što su donacije, humanitarne akcije i sponzorstva. S druge strane, banke i danas najviše zanemaruju izvještavanje o aktivnostima iz područja zaštita okoliša. Obveza predaje nefinancijskih izvješća, koja obuhvaćaju ekološke i socijalne aspekte poslovanja prema Direktivi 2014/95/EU, na snazi je od 2017. godine zbog čega se može očekivati daljnji rast Indeksa izvještavanja o društvenoj odgovornosti u narednim godinama s obzirom da će se ti izvještaji moći pronaći na internetskim stranicama samih banaka.

LITERATURA

1. Alcaraz, A.S. i Rodenas, S.P. (2013.) The Spanish Banks in Face of the Corporate Social responsibility Standards: Previous Analysis of the Financial Crisis, *Revista Brasileira de Gestão de Negócios /Review of Business Management*, Vol. 15, No. 49, str. 562-581.
2. Direktiva 2014/95/EU, Službeni list Europske unije, L 330, 15 studenoga 2014. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32014L0095&from=EN> (pristup: 13.10.2019.).
3. Dropulić, I. (2019.) Društveno odgovorno poslovanje osiguravajućih i reosiguravajućih društava u Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji te Bosni i Hercegovini, working paper.
4. Dropulić, I. i Čular, M. (2019.) The effect of corporate social disclosure practice on reporting quality: evidence from the insurance sector in Croatia, *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, Vol. 24, No. 2, str. 23-38.
5. Friedman, M. (1962.), *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago.
6. Hrvatska narodna banka (HNB), dostupno na: <https://www.hnb.hr/temeljne-funkcije/supervizija/popis-kreditnih-institucija> (pristup: 03.12.2019.).
7. Kotler, P. i Lee, N. (2009.), DOP: društveno odgovorno poslovanje: suvremena teorija i najbolja praksa, M.E.P. CONSULT d.o.o., Zagreb.
8. Kundid, A. (2012.) Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, *Ekonomска misao i praksa*, No. 2, str. 497-528.
9. Pérez, A. i del Bosque, I.R. (2012.) The Role of CSR in the Corporate Identity of Banking Service Providers, *Journal of Business Ethics*, Vol. 108, str. 145-166.
10. Pinkston, T. S. i Carroll, A. B. (1996.) A Retrospective Examination of CSR Orientations: Have They Changed?, *Journal of Business Ethics*, Vol. 15, No. 2, str. 199-206.
11. Rogošić, A. (2014.) Corporate social responsibility reporting of the banks in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Montenegro, *Theoretical and Applied Economics*, Vol. 21, No. 9, str. 71-82.
12. Rogošić, A. i Čaljkušić, A. (2015.) Disclosure of the Socially

- Responsible Activities of the Banks in Croatia and Slovenia, U: Tipurić, D.; Daraboš, M. (ur.), 3rd International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship, CIRU - Governance Research and Development Centre, Zagreb, str. 313-324.
13. Rogošić, A. i Kundid, A. (2012.) Izvještavanje o društvenoj odgovornosti banaka u Hrvatskoj, Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta, Vol. 3, No. 2, str. 15-20.
 14. Sigurthorsson, D. (2012.) The Icelandic Banking Crisis: A Reason to Rethink CSR?, Journal of Business Ethics, Vol. 111, str. 147-156.
 15. Smjernice za izvješćivanje o nefinancijskim informacijama, Službeni list Europske unije, C 215, 5 srpnja 2017. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705\(01\)&qid=1573677675956&from=HR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0705(01)&qid=1573677675956&from=HR) (pristup: 1.10.2019.)
 16. Snider, J., Hill, R. P. i Martin, D. (2003.) Corporate Social Responsibility in the 21st Century: A View from the World's Most Successful Firms, Journal of Business Ethics, Vol. 48, No. 2, str. 175-187.
 17. Topić, J. (2019.), Društveno odgovorno poslovanje banaka u Republici Hrvatskoj, diplomski rad, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Splitu, Split.
 18. Vrdoljak Raguž, I. i Hazdovac, K. (2014.) Društveno odgovorno poslovanje i hrvatska gospodarska praksa, Oeconomica Jadertina, Vol. 4, No. 1, str. 40-58.
 19. World Business Council for Sustainable Development (2002.) The Business Case for Sustainable Development: Making a Difference towards the Earth Summit 2002 and Beyond, Corporate Environmental Strategy, Vol. 9, No. 3, str. 226-235.
 20. Zakon o računovodstvu, Narodne novine 116/2018, 120/2016, 134/2015, 78/2015.

**POSLOVNA INTELIGENCIJA I SUSTAVI UPRAVLJANJA
ZNANJEM U JAVNOJ UPRAVI
BOSNE I HERCEGOVINE**

**BUSINESS INTELLIGENCE AND KNOWLEDGE
MANAGEMENT SYSTEMS IN PUBLIC ADMINISTRATION
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA**

dr. sc. DAMIR RAVLIĆ

Federalno ministarstvo obrazovanja i znanosti, Mostar, Bosna i Hercegovina

Sažetak: *Cilj rada je istražiti utjecaj razine razvijenosti poslovne inteligencije na zrelost sustava upravljanja znanjem u javnoj upravi u Bosni i Hercegovini. U empirijskom dijelu rada provedlo se mjerjenje utjecaja razvijenosti funkcija poslovne inteligencije na zrelost pojedinačnih elemenata sustava upravljanja znanjem, raščlanjenih po utjecajnim područjima. Istraživanje je provedeno na primarnim anketnim podacima uporabom metoda inferencijske statistike. Rezultati provedenog istraživanja su potvrdili postavljene hipoteze rada o utjecaju razvijenosti poslovne inteligencije na razinu zrelosti sustava upravljanja znanjem u područjima: strategije i ciljeva, infrastrukture i izvora znanja, respektivno.*

Ključne riječi: poslovna inteligencija, sustavi upravljanja znanjem, javna uprava, inferencijska statistika.

Abstract: *The goal of this paper is to investigate the impact of the level of development of business intelligence on the level of maturity of the knowledge management system in public administration in Bosnia and Herzegovina. Empirical part of paper is devoted to measuring the impact of business intelligence functions development on the maturity of individual knowledge management system elements, divided into sections by areas of influence. Research was conducted on primary survey data using inferential statistical methods. Results of conducted research have partially confirmed the doctoral dissertation hypothesis on the impact of the level of development of business intelligence on the level of maturity of the knowledge management system in the areas of strategy and objectives, infrastructure and sources of knowledge, respectively.*

Keywords: business intelligence, knowledge management systems, public administration, inferential statistic.

UVOD

Pod javnom upravom se podrazumijeva integrirana međuvisna mreža organizacija, organa i tijela i skupa pripadajućih im nadležnosti, poslova i zadataka, koja djeluje u cilju ispunjenja mandata izabrane vlasti primjenom metoda upravljanja, organizacijskih instrumenata, pravnih normi, procesa i procedura, izvršavajući svoje temeljne funkcije: uslužnu, organizacijsku, regulativnu i izvršnu¹. Pod poslovnom inteligencijom se podrazumijeva skup koncepata, metoda i postupaka za unaprjeđenje poslovog odlučivanja, pri čemu se rabe informacije iz više izvora i primjenjuje iskustvo i očekivanja kako bi se došlo do točnog razumijevanja poslovne dinamike. To je prikupljanje, upravljanje i analiziranje podataka s ciljem stvaranja informacija koje se potom distribuiraju kroz čitavu organizaciju kako bi se poboljšalo strategijsko i taktičko odlučivanje. Koncept poslovne inteligencije (PI) predstavlja samoosnažujući proces, organizacijsku funkciju te u konačnici, kao krajnji produkt, organizacijsku inteligenciju². Unatoč postojanja mnogo različitih definicija pojma upravljanja znanjem, svima im je zajedničko da govore o potrebi uvezivanja osoba koje traže i kojima je potrebno znanje s izvorom znanja³. Uporaba računalnih sustava za potporu odlučivanju u organizacijama je nužnost zbog nedostatnih ljudskih sposobnosti brzog sagledavanja i kvalitetnog rješavanja složenih problema. Uobičajene probleme odlučivanja menadžeri rješavaju uporabom softverskih alata s mogućnošću analize problema, procjene alternativnih i generiranja optimalnih, odnosno zadovoljavajućih, rješenja i sl., pod zajedničkim nazivom sustavi za potporu odlučivanju. U općem slučaju za potporu odlučivanju rabe se još i ekspertni sustavi, izvršni informacijski sustavi i hibridni sustavi. Primjerom sustava za potporu odlučivanju bitno se može skratiti vrijeme i povećati kvaliteta odlučivanja i povećati produktivnost te oni mogu biti moćan alat na raspolaganju menadžerima. Jedan od značajnih upravljačkih problema je nedostatnost kvalitetnih podataka, što ne znači njihovo nepostojanje nego je problem kako iz velike mase, naizgled, bespotrebnih podataka, izdvojiti one bitne

1 Kavran, D. (2003) Javna uprava. Beograd: Udruženje za javnu upravu i UNDP,

2 Ravlić, D. (2005) OLAP alati i multidimenzijalna analiza u prognoziranju uvoza i izvoza, magistarski rad, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru,

3 Bositl Vukšić, V. Čurko, K. Varga, M. (2007) Što je upravljanje znanjem?. Rovinj: 12. HROUG konferencija,

za odlučivanje. Podaci, kao dio aktive organizacije, združeni s ljudskim resursima i kapitalom, postaju dijelom njene ukupne kompetitivnosti. Različitim softverskim alatima koji tvore sustave za potporu odlučivanju, moguće je vršiti analize, osobito one za prognoziranje vodećih gospodarskih pokazatelja. Svakodnevno se kreiraju nove tehnologije za potporu izvođenju ispravnih i valjanih zaključaka iz ogromnih količina podataka. Jedan od izazova informacijskoj tehnologiji, ekonomiji, odlučivanju i upravljanju, operacijskim istraživanjima, statistici, ekonometriji i drugim disciplinama je kako iz tih podataka generirati informacije i znanja. Nezaobilazne i najznačajnije tehnologije danas u području poslovne podatkovne obrade su: izravna analitička obrada (OLAP), skladištenje podataka i otkrivanje znanja u bazama i skladištima podataka. Integracije odgovarajućih kvantitativnih i kvalitativnih modela odlučivanja i informatičkih alata (OLAP, rudarenje podataka) imaju za posljedicu razvitak novih tipova informacijskih sustava za potporu odlučivanju (DSS) kao što su: izvrsni informacijski sustavi, strategijski informacijski sustavi i inteligentni sustavi za potporu odlučivanju, čime se istodobno razvijaju modeli odlučivanja, a i informacijski sustavi⁴. Javna uprava ima ogroman učinak na gospodarski razvitak države, kao i na šire ekonomске procese, u smislu razmjera potpore, odnosno štete gospodarstvu koje ona uzrokuje odnosno nanosi dobrim ili lošim djelovanjem. Suvremeno javno upravljanje podrazumijeva sve više standarde, posebice etičke naravi, kao što su pristupačnost, odziv, javnost, transparentnost, otvorenost, efikasnost, prilagodljivost, odgovornost, zakonitost, jednakost, nepristranost, pravednost, solidarnost, skrb, suošjećanje, milosrđe i sl. Osobitosti i složenost društvenog, ekonomskog, političkog, pravnog i socijalnog okruženja te promicanje etičkih vrjednota koje integriraju političko-upravni sustav, potiču diferencijaciju javne uprave uz osuvremenjivanje upravljačkih metoda. Praktični problemi koji pri tomu nastaju rješavaju se novim upravnim doktrinama, uz primjenu pogodno razrađenih teorijsko-metodologičkih pristupa. Pojavom tzv. nove ili digitalne ekonomije i javna uprava se prilagođava konceptu u kojem se djelokrug proizvodnih aktivnosti prebacuje iz materijalnog u područje usluga, a pretvorbom tehnologije u znanje ono postaje temeljnim poslovnim resursom, što je rezultiralo ostvarenjem koncepta elektroničkog poslovanja, odnosno e-Uprave. Integracijom statičkih i mobilnih komunikacijskih tehnologija te informacijsko-komunikacijske tehnologije u jedinstvenu Internetsku tehnologiju, odnosno digitalnom tehnologiskom konvergencijom, potiču

⁴ Ravlić, D. (2017) Utjecaj razvijenosti poslovne inteligencije na zrelost sustava upravljanja znanjem u javnoj upravi, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru,

se strukturne ekonomske promjene nacionalnog, odnosno međunarodnog gospodarskog sustava u cjelini⁵. Slijedeći te integracijske procese dolazi i do među-djelovanja i konvergencije sustava poslovne inteligencije i upravljanja znanjem na državnoj razini, a zasebni sustavi skladištenja podataka se sve više integriraju u tzv. web skladište dostupnih podataka koje postaje temeljem repozitorija znanja, što sve zajedno predstavlja nacionalni sustav potpore političkom odlučivanju. Uloga javne uprave je da osigura sinergijski učinak u usmjeravanju napora svih dionika u procesu postizanja održive konkurentne prednosti nacionalnog gospodarstva. Upravljanje znanjem i poslovna su neizostavne i nezaobilazne sastavnice strategije uspješnih poslovnih sustava pa tako i javne uprave. Razvitak informacijske tehnologije pruža mogućnost pohranjivanja velikih količina informacija uz smanjenje troškova, a osobe razmjenjuju znanje i zajednički interaktivno rade na velikim udaljenostima⁶. Upravljanje poslovnim informacijama, odnosno koncept poslovne inteligencije, je jedan od suvremenih sustava sveobuhvatne i učinkovite uporabe informacija. Obzirom da prema dosadašnjim istraživanjima javna uprava analizira samo između 10 i 20% prikupljenih podataka, koncept upravljanja poslovnim informacijama omogućuje uporabu i preostalih pohranjenih neobrađenih podataka i njihovu pretvorbu u uporabljive informacije i znanje⁷. Ovaj rad predstavlja prezentaciju dijela rezultata primarnog empirijskog istraživanja u okviru doktorske disertacije autora, a njegov temeljni znanstveni cilj je da se ispita, odnosno testira, na koji način razina razvijenosti poslovne inteligencije u javnim organizacijama utječe na razinu zrelosti sustava upravljanja znanjem (SUZ) u područjima: (1) strategije i ciljeva, (2) infrastrukture i (3) izvora znanja. Dakle, postavljena hipoteza rada je: Razina razvijenosti poslovne inteligencije u javnim organizacijama statistički značajno utječe na razinu zrelosti sustava upravljanja znanjem u području strategije i ciljeva, području infrastrukture i području izvora znanja. Temeljni operativni cilj ovoga rada je unaprjeđenje kvaliteta usluga javne uprave povećanjem razine zrelosti sustava upravljanja znanjem uz potporu alata poslovne inteligencije.

5 Panian, Ž. (2002) Izazovi elektroničkog poslovanja. Zagreb: Narodne novine d.d.,

6 North, K. (2008) Upravljanje znanjem - Vodenje poduzeća usmjereni prema znanju. Zagreb: Biblioteka Poslovna psihologija, Naklada Slap,

7 Ljubetić, V. (2005) Upravljanje znanjem primjenom alata poslovne inteligencije, magistarski rad, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,

METODOLOGIJSKI ASPEKTI ISTRAŽIVANJA

Temeljem uvida u prethodna znanstvena istraživanja, postavljena je hipoteza ovog rada, koje je testirana kroz empirijsko istraživanje, korištenjem metoda inferencijalne statistike, kao što su metoda višestruke regresije i metoda analize varijance. Empirijsko istraživanje za potrebe ovog rada provedeno je u dvije etape. U prvoj etapi je provedeno pilotno istraživanje, čiji cilj je bilo provjeriti da li ispitanici razumiju pojedina anketna pitanja, da li su anketna pitanja jednoznačna i da li su relevantna za suvremenu poslovnu praksu. Na taj način je testirana sadržajna validnost anketnog upitnika. U prvoj etapi je u istraživanje bio uključen manji broj sudionika. U pilot fazi su pronađeni određeni nedostaci anketnog upitnika, te je isti prilagođen s time u skladu. Na temelju pilotnog istraživanja, izrađen je konačni anketni upitnik. Korištenjem anketnog upitnika testirana je hipoteza ovog rada. U prvoj etapi konačni anketni upitnik je distribuiran ispitanicima. Kao instrument mjerena primijenjena je Likertova ljestvica od pet stupnjeva (1 - uopće se ne slažem, 2 - ne slažem se, 3 - niti se slažem niti se ne slažem, 4 - slažem se, 5 - u potpunosti se slažem). U drugoj etapi je provedeno glavno anketno istraživanje. Na temelju prikupljenih podataka provedena je analiza pouzdanosti mjernih skala, za što je korišten Cronbach's alpha pokazatelj, kao i faktorska analiza eksplorativnog pristupa. U sljedećem koraku su pripremljeni i provjereni podaci koji su prikupljeni anketom, provedeni testovi otkrivanja ne-tipičnih vrijednosti, kao i testovi pretpostavke normalnosti distribucije istraživanih varijabli. Na tako pročišćenim podacima je testirana hipoteza rada korištenjem metoda inferencijalne statistike, kao što su višestruka regresijska analiza i analiza varijance. Istraživački upitnik sastoji se od dva dijela: (1) instrument mjerena razvijenosti poslovne inteligencije (PI) i (2) instrument mjerena zrelosti sustava upravljanja znanjem (UZ). Razvijenost poslovne inteligencije mjeri se u radu korištenjem seta pokazatelja: (1) identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI, (2) prikupljanje podataka i informacija, (3) ocjena pouzdanosti i korisnosti podataka i informacija, (4) analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija, (5) pohranjivanje podataka i informacija, (6) distribucija podataka i informacija i (7) zaštita podataka i informacija⁸. Zrelost sustava upravljanja znanjem mjeri se u radu sukladno Gartnerovoj metodologiji⁹.

⁸ Klepić, Z. (2006) Utjecaj poslovne inteligencije na učinke poslovnih odluka top managementa, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru,

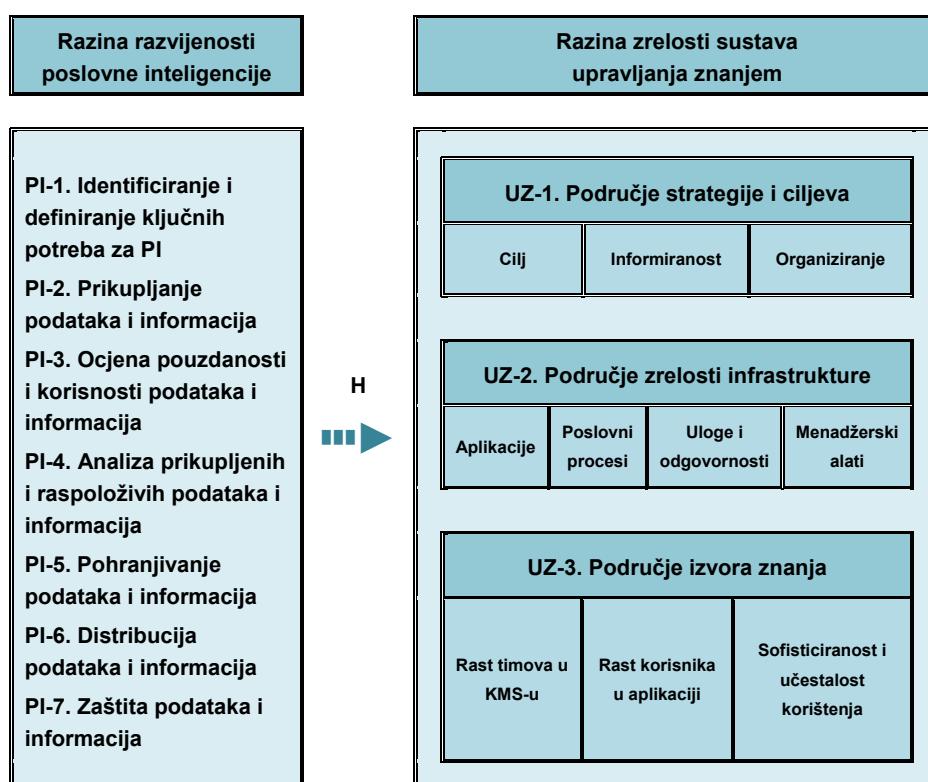
⁹ Harris, J., Davenport, T. (2006) New Growth From Enterprise Systems. Accenture,

Prema navedenoj metodologiji kritični čimbenici uspjeha obuhvaćaju tri ključna područja u KMS-u, koja se koriste kao set pokazatelja za mjerjenje zrelosti sustava upravljanja znanjem u ovom radu: (1) strategija i ciljevi, (2) infrastruktura, (3) izvori znanja. Izvedeni pot-pokazatelji su: (1a) cilj, (1b) informiranost, (1c) organiziranje; (2a) aplikacije, (2b) poslovni procesi, (2c) uloge i odgovornosti, (2d) menadžerski alati; (3a) rast timova u KMS-u, (3b) rast korisnika u aplikaciji, (3c) sofisticiranost i učestalost korištenja. Populacija nad kojom je provedeno anketno istraživanje definirana je kao populacija institucija javne uprave Bosne i Hercegovine, a koja uključuje javnu upravu na razini BiH i entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, te Distrikta Brčko (ministarstva, upravne organizacije i samostalne uprave). Kao okvir izbora uzorka korišten je popis navedenih institucija. U Federaciji Bosne i Hercegovine ima: 16 ministarstva; 3 samostalne federalne uprave; 9 samo-stalnih federalnih upravnih organizacija - ukupno 28 (bez razine županija). Na razini Republike Srpske ima: 16 ministarstava, 6 republičkih uprava, 25 republičkih upravnih organizacija - ukupno 47. Na razini države BiH ima: 9 ministarstva; 27 samostalnih upravnih organizacija - ukupno 36. U Distriktu Brčko ima: 11 odjela Vlade (čiji voditelji sačinjavaju Vladu Distrikta Brčko); 3 ureda u okviru javne uprave i 1 direkcija - ukupno 15. Prema navedenim podacima ukupan broj organizacija javne uprave koji je obuhvaćen istraživanjem je 126 (bez županijske razine). Uzorak je dio populacije za koji se prikupljaju podaci temeljem kojih se mogu donijeti zaključci o populaciji. U ovom radu korišten je kao dizajn uzorka, jedno-stavni slučajni uzorak, pri čemu je realizirana jednaka vjerojatnost izbora jedinica populacije u uzorak, pri čemu je korišten generator slučajnih brojeva. Planirana veličina slučajnog uzorka je 70, čime bi se ostvarila frakcija izbora od 55,11%.

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE UTJECAJA RAZVIJENOSTI POSLOVNE INTELIGENCIJE NA RAZINU ZRELOSTI SUSTAVA UPRAVLJANJA ZNANJEM S REZULTATIMA I OGRANIČENJIMA PRIMARNOG ISTRAŽIVANJA

Anketno istraživanje je provedeno slanjem e-pošte, s propratnim tekstom, izjavom o zajamčenoj anonimnosti ispitanika, naputcima za popunjavanje i web poveznicom za pokretanje anketnog obrasca (<http://goo.gl/gPPTv8>), odabranim institucijama javne uprave. Glavno istraživanje je provedeno alatom Google obrasci na uzorku institucija javne uprave u mjesecu ožujku 2015. godine.

Slika 1. Model utjecaja razine razvijenosti poslovne inteligencije na razinu zrelosti sustava upravljanja znanjem

Izvor: Autorski rad (2015)

Tablica 2. prikazuje deskriptivnu statistiku i strukturu odgovora ispitanika sumarnih indikatora razvijenosti poslovne inteligencije kao i vrijednost Cronbach's alpha koeficijenta. Korištena je Likertova skala u rasponu od 1-uopće se ne slažem do 5-u potpunosti se slažem. Prosječne ocjene su za sve varijable iznad 3, osim za varijablu P5 - Pohranjivanje podataka i informacija, koja ima najmanju prosječnu ocjenu (2,671). Najveću prosječnu ocjenu ima varijabla P6 - Distribucija podataka i informacija (3,424). Budući da je Cronbach's alpha veći od 0,7 za sve navedene varijable, mogu se koristiti sumarni indikatori razvijenosti poslovne inteligencije.

Dimenzija UZ-1. Područje strategije i ciljeva se sastoji od sljedeće tri poddimenzije: CILJ - Razina zrelosti ciljeva sustava upravljanja znanjem; INFORM - Razina zrelosti informiranja o sustavu upravljanja znanjem; ORG - Razina zrelosti organiziranja sustava upravljanja znanjem. Dimenzija UZ-2. Područje infrastrukture se sastoji od sljedeće četiri poddimenzije: AP - Razina zrelosti aplikacija sustava upravljanja znanjem; PROC - Razina zrelosti poslovnih procesa; ULOG - Razina zrelosti uloga i odgovornosti; ALAT - Razina zrelosti menadžerskih alata; Dimenzija UZ-3. Područje izvora znanja se sastoji od sljedeće tri poddimenzije: TIM - Razina zrelosti timova; KOR - Razina zrelosti korisnika; SOFT - Razina zrelosti sofisticiranosti i učestalosti korištenja sustava upravljanja znanjem.

Tablica 4. prikazuje deskriptivnu statistiku i strukturu odgovora ispitanika sumarnih pokazatelja razine zrelosti uvođenja upravljanja znanjem kao i vrijednost Cronbach's alpha koeficijenta. Korištena je Likertova skala u rasponu od 1-uopće se ne slažem do 5-u potpunosti se slažem. Prosječne ocjene su za sve varijable ispod 3, osim za varijablu CILJ - Razina zrelosti ciljeva sustava upravljanja znanjem, koja ima najveću prosječnu ocjenu (3,018). Najmanju prosječnu ocjenu ima varijabla TIM - Razina zrelosti timova (2,407). Budući da je Cronbach's alpha veći od 0,7, mogu se koristiti sumarni pokazatelji razine zrelosti uvođenja upravljanja znanjem. Jedina iznimka su varijable INFORM - Razina zrelosti informiranja o sustavu upravljanja znanjem i ULOG - Razina zrelosti uloga i odgovornosti, za koje je Cronbach's alpha neznatno manji od 0,7, pa je za te dvije varijable napravljena iznimka. Ipak, u društvenim istraživanjima ovako malo odstupanje se dopušta. Korištenjem metode višestruke regresije testiralo se da li neovisne varijable statistički značajno utječu na ovisne varijable, te su ispitani smjer i snaga utjecaja. Provedeni su i odgovarajući testovi regresijske dijagnostike modela.

Tablica 1. Pokazatelji razvijenosti poslovne inteligencije u javnoj upravi

Šifra čestice	Dimenzije Likertove skale					Prosjek	St. Dev
	1	2	3	4	5		
PI-1.1	8,00%	12,00%	26,67%	45,33%	8,00%	3,333	1,057
PI-1.2	8,00%	12,00%	32,00%	45,33%	2,67%	3,227	0,981
PI-2.1	4,00%	16,00%	40,00%	32,00%	8,00%	3,240	0,956
PI-2.2	5,33%	20,00%	41,33%	32,00%	1,33%	3,040	0,892
PI-3.1	6,67%	14,67%	32,00%	40,00%	6,67%	3,253	1,015
PI-3.2	4,00%	16,00%	46,67%	28,00%	5,33%	3,147	0,896
PI-3.3	6,67%	12,00%	26,67%	42,67%	12,00%	3,413	1,067
PI-4.1	6,67%	9,33%	34,67%	36,00%	13,33%	3,400	1,053
PI-4.2	13,33%	21,33%	28,00%	33,33%	4,00%	2,933	1,119
PI-5.1	9,33%	20,00%	36,00%	32,00%	2,67%	2,987	1,007
PI-5.2	18,67%	28,00%	32,00%	16,00%	5,33%	2,613	1,126
PI-5.3	20,00%	37,33%	25,33%	16,00%	1,33%	2,413	1,028
PI-6.1	4,00%	10,67%	28,00%	50,67%	6,67%	3,453	0,920
PI-6.2	2,67%	9,33%	40,00%	41,33%	6,67%	3,400	0,854
PI-6.3	2,67%	16,00%	24,00%	49,33%	8,00%	3,440	0,948
PI-6.4	2,67%	8,00%	29,33%	57,33%	2,67%	3,493	0,795
PI-6.5	4,00%	6,67%	45,33%	40,00%	4,00%	3,333	0,827
PI-7.1	2,67%	6,67%	29,33%	48,00%	13,33%	3,627	0,897
PI-7.2	2,67%	8,00%	28,00%	50,67%	10,67%	3,587	0,887
PI-7.3	9,33%	25,33%	44,00%	16,00%	5,33%	2,827	0,991
PI-7.4	9,33%	33,33%	42,67%	13,33%	1,33%	2,640	0,880

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak 2015; autorski rad

Tablica 2. Deskriptivna statistika i struktura odgovora ispitanika dimenzije PI-1 do PI-7

	N	Min	Max	Pro- sjek	St. Dev	Cronbach's alpha
P1	75	1	5	3,280	0,980	0,919
P2	75	1	5	3,140	0,812	0,703
P3	75	1	5	3,271	0,861	0,832
P4	75	1	5	3,167	0,960	0,719
P5	75	1	5	2,671	0,919	0,842
P6	75	1	4	3,424	0,603	0,728
P7	75	1	5	3,170	0,755	0,843

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak 2015; autorski rad

Tablica 3. Pokazatelji razine zrelosti uvođenja upravljanja znanjem u javnoj upravi: UZ-1., UZ-2. i UZ-3.

Šifra čestice	Dimenzije Likertove skale					Pro-sjek	St. Dev
	1	2	3	4	5		
UZ-1.C1.	6,67%	22,67%	42,67%	25,33%	2,67%	2,947	0,928
UZ-1.C2.	8,00%	21,33%	32,00%	29,33%	9,33%	3,107	1,098
UZ-1.C3.	9,33%	13,33%	46,67%	29,33%	1,33%	3,000	0,930
UZ-1.INF1.	9,33%	33,33%	50,67%	6,67%	1,33%	2,547	0,759
UZ-1.INF2.	4,00%	28,00%	41,33%	26,67%	1,33%	2,907	0,841
UZ-1.ORG1.	16,00%	29,33%	46,67%	8,00%	1,33%	2,467	0,859
UZ-1.ORG2.	6,67%	29,33%	42,67%	21,33%	0,00%	2,787	0,859
UZ-1.ORG3.	12,00%	42,67%	32,00%	13,33%	0,00%	2,467	0,875
UZ-1.ORG4.	17,33%	38,67%	29,33%	13,33%	1,33%	2,427	0,975
UZ-1.ORG5.	9,33%	14,67%	42,67%	30,67%	2,67%	3,027	0,972
UZ-2.AP1.	12,00%	33,33%	37,33%	14,67%	2,67%	2,627	0,969
UZ-2.AP2.	18,67%	33,33%	41,33%	6,67%	0,00%	2,360	0,864
UZ-2.PROC1.	9,33%	33,33%	52,00%	5,33%	0,00%	2,533	0,741
UZ-2.PROC2.	9,33%	37,33%	40,00%	13,33%	0,00%	2,573	0,841
UZ-2.PROC3.	14,67%	32,00%	44,00%	9,33%	0,00%	2,480	0,860
UZ-2.ULOG1.	8,00%	18,67%	37,33%	34,67%	1,33%	3,027	0,958
UZ-2.ULOG2.	13,33%	18,67%	34,67%	32,00%	1,33%	2,893	1,047
UZ-2.ALAT1.	12,00%	36,00%	42,67%	9,33%	0,00%	2,493	0,828
UZ-2.ALAT2.	12,00%	30,67%	33,33%	24,00%	0,00%	2,693	0,972
UZ-3.TIM1.	18,67%	33,33%	41,33%	6,67%	0,00%	2,360	0,864
UZ-3.TIM2.	16,00%	32,00%	44,00%	6,67%	1,33%	2,453	0,890
UZ-3.KOR1.	12,00%	29,33%	41,33%	17,33%	0,00%	2,640	0,910
UZ-3.KOR2.	12,00%	36,00%	45,33%	6,67%	0,00%	2,467	0,794
UZ-3.KOR3.	8,00%	20,00%	54,67%	16,00%	1,33%	2,827	0,844
UZ-3.SOFT1.	14,67%	32,00%	42,67%	10,67%	0,00%	2,493	0,876
UZ-3.SOFT2.	9,33%	21,33%	48,00%	18,67%	2,67%	2,840	0,931
UZ-3.SOFT3.	8,00%	33,33%	41,33%	14,67%	2,67%	2,707	0,912

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak 2015; autorski rad

Tablica 4. Deskriptivna statistika i struktura odgovora ispitanika sumarnih pokazatelja razine zrelosti uvođenja upravljanja znanjem i Cronbach's alpha

	N	Min	Max	Pro-sjek	St. Dev	Cronbach's alpha
CILJ	75	1	4,667	3,018	0,878	0,867
INFORM	75	1	4,000	2,727	0,699	0,687
ORG	75	1	4,200	2,635	0,733	0,867
AP	75	1	4,000	2,493	0,840	0,805
PROC	75	1	4,000	2,529	0,742	0,895

	N	Min	Max	Pro-sjek	St. Dev	Cronbach's alpha
ULOG	75	1	4,500	2,960	0,873	0,678
ALAT	75	1	4,000	2,593	0,812	0,765
TIM	75	1	4,500	2,407	0,841	0,912
KOR	75	1	4,333	2,644	0,744	0,846
SOFT	75	1	4,667	2,680	0,823	0,893

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak 2015; autorski rad

Tablica 5. Pokazatelji reprezentativnosti Stepwise regresijskog modela koji ispituje utjecaj razvijenosti PI na razinu zrelosti SUZ u: (1) području strategije i ciljeva, (2) području infrastrukture i (3) području izvora znanja.

Neovisne varijable: P1 P2 P3 P4 P5 P6 P7				
R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
Ovisna varijabla: CILJ				
0,825	0,680	0,672	0,50341	2,001
Ovisna varijabla: INFORM				
0,666	0,443	0,428	0,52871	1,901
Ovisna varijabla: ORG				
0,803	0,645	0,630	0,44563	1,982
Ovisna varijabla: AP				
0,780	0,608	0,592	0,53697	1,732
Ovisna varijabla: PROC				
0,803	0,644	0,629	0,45148	1,731
Ovisna varijabla: ULOG				
0,769	0,591	0,580	0,56564	1,991
Ovisna varijabla: ALAT				
0,618	0,382	0,364	0,64773	1,706
Ovisna varijabla: TIM				
0,708	0,501	0,480	0,60631	2,172
Ovisna varijabla: KOR				
0,612	0,375	0,358	0,59632	2,055
Ovisna varijabla: SOFT				
0,741	0,550	0,530	0,56380	2,109

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak 2015; autorski rad

Durbin-Watson vrijednosti za sve modele pokazuju da ne postoji problem autokorelacije. ANOVA analiza za sve prikazane modele je statistički značajna uz 1% vjerojatnosti, što ukazuje da barem jedna od neovisnih varijabli ima statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu.

U modelima nije identificirana multikolinearnost, budući da su koeficijenti kolinearnosti (VIF) manji od 10.

Tablica 6. Procjena parametara Stepwise regresijskog modela koji ispituje utjecaj razvijenosti PI na razinu zrelosti SUZ u: (1) području strategije i ciljeva, (2) području infrastrukture i (3) području izvora znanja.

Neovisne varijable: P1 P2 P3 P4 P5 P6 P7						
	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Collinearity Statistics
	B	Std. Error	Beta			Tolerance VIF
Ovisna varijabla: CILJ						
(Constant)	0,003	0,256		0,013	0,990	
P7	0,588	0,104	0,506	5,653	0,000***	0,555 1,801
P4	0,363	0,082	0,397	4,436	0,000***	0,555 1,801
Ovisna varijabla: INFORM						
(Constant)	0,455	0,308		1,476	0,144	
P7	0,463	0,087	0,500	5,325	0,000***	0,876 1,142
P2	0,256	0,081	0,297	3,161	0,002***	0,876 1,142
Ovisna varijabla: ORG						
(Constant)	0,417	0,203		2,051	0,044**	
P4	0,246	0,077	0,322	3,184	0,002***	0,488 2,051
P1	0,239	0,067	0,320	3,568	0,001***	0,622 1,607
P5	0,245	0,074	0,307	3,321	0,001***	0,583 1,714
Ovisna varijabla: AP						
(Constant)	-0,168	0,275		-0,611	0,543	
P4	0,305	0,097	0,348	3,127	0,003***	0,445 2,246
P7	0,352	0,113	0,316	3,118	0,003***	0,537 1,861
P5	0,218	0,089	0,238	2,443	0,017**	0,581 1,720
Ovisna varijabla: PROC						
(Constant)	0,027	0,234		0,117	0,907	
P1	0,301	0,070	0,398	4,293	0,000***	0,581 1,720
P7	0,316	0,098	0,321	3,224	0,002***	0,504 1,984
P4	0,162	0,078	0,209	2,062	0,043**	0,487 2,053
Ovisna varijabla: ULOG						
(Constant)	0,060	0,293		0,204	0,839	
P7	0,604	0,107	0,522	5,640	0,000***	0,663 1,509
P1	0,301	0,082	0,338	3,649	0,000***	0,663 1,509
Ovisna varijabla: ALAT						
(Constant)	0,507	0,331		1,531	0,130	

Neovisne varijable: P1 P2 P3 P4 P5 P6 P7						
	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Collinearity Statistics
	B	Std. Error	Beta			Tolerance VIF
P7	0,431	0,117	0,401	3,680	0,000***	0,725 1,380
P5	0,269	0,096	0,305	2,799	0,007***	0,725 1,380
Ovisna varijabla: TIM						
(Constant)	-0,008	0,311		-0,027	0,979	
P4	0,261	0,110	0,298	2,375	0,020**	0,445 2,246
P7	0,316	0,127	0,283	2,478	0,016**	0,537 1,861
P5	0,220	0,101	0,240	2,184	0,032**	0,581 1,720
Ovisna varijabla: KOR						
(Constant)	0,724	0,309		2,342	0,022**	
P1	0,276	0,087	0,363	3,172	0,002***	0,663 1,509
P7	0,321	0,113	0,325	2,842	0,006***	0,663 1,509
Ovisna varijabla: SOFT						
(Constant)	0,078	0,294		0,264	0,792	
P7	0,369	0,114	0,339	3,251	0,002***	0,585 1,710
P1	0,265	0,085	0,316	3,120	0,003***	0,619 1,617
P5	0,210	0,087	0,235	2,429	0,018**	0,677 1,478

Napomena: ** statistički značajno uz 5% vjerojatnosti; *** 1% vjerojatnosti

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak, 2015; autorski rad

Tablica 7. Karakteristike modela kojima je testirana hipoteza

Neovisne varijable	Ovisne varijable									
	CILJ	INFORM	ORG	AP	PROC	ULOG	ALAT	TIM	KOR	SOFT
Constant	0,003	0,455	0,417**	-0,168	0,027	0,060	0,507	-0,008	0,724**	
P1	Ø	Ø	0,239***	Ø	0,301 ***	0,301 ***	Ø	Ø	0,276 ***	0,078

Neovisne varijable		Ovisne varijable						
		P2	P3	P4	P5	P6	P7	Adjusted R-square
Durbin-Watson	2,001	0,672	0,588 ***	Ø	Ø	0,363 ***	Ø	Ø
	1,901	0,443	0,463 ***	Ø	Ø	Ø	Ø	0,256 ***
	1,982	0,630	Ø	Ø	0,245 ***	0,246 ***	Ø	Ø
	1,732	0,608	0,352 ***	Ø	0,218 **	0,305 ***	Ø	Ø
	1,731	0,644	0,316 ***	Ø	Ø	0,162 ***	Ø	Ø
Zaključak	1,991	0,580	0,604 ***	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
	1,706	0,364	0,431 ***	Ø	Ø	0,269 ***	Ø	Ø
	2,172	0,480	0,316 **	Ø	Ø	0,220 **	0,261 **	Ø
	2,055	0,358	0,321 ***	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
	2,109	0,530	0,369 ***	Ø	Ø	0,210 **	Ø	Ø

Napomena: ** statistički značajno uz 5% vjerojatnosti; *** 1% vjerojatnosti

Izvor: Istraživanje na uzorku javnih organizacija u BiH, ožujak, 2015; autorski rad

Rezultati su pokazali da: dvije neovisne varijable koje se odnose na P4 - Analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značaj utjecaj na ovisnu varijablu CILJ; dvije neovisne varijable koje se odnose na P2 - Prikupljanje podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1%, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značaj utjecaj na ovisnu varijablu INFORM; tri neovisne varijable koje se odnose na P1 - Identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI, P4 - Analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija i P5 - Pohranjivanje podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1%, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značaj utjecaj na ovisnu varijablu CILJ; tri neovisne varijable koje se odnose na P4 - Analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti kao i da varijabla P5 - Pohranjivanje podataka i informacija ima statistički značajan utjecaj uz 5% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu AP; tri neovisne varijable koje se odnose na P1 - Identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI, P4 - Analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu PROC; dvije neovisne varijable koje se odnose na P1 - Identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu ULOG; dvije neovisne varijable koje se odnose na P5 - Pohranjivanje podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu ALAT; tri neovisne varijable koje se odnose na P4 - Analiza prikupljenih i raspoloživih podataka i informacija, P5 - Pohranjivanje podataka i informacija i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 5% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable u nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu TIM; dvije neovisne varijable koje se odnose na P1 - Identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti, dok ostale neovisne varijable nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu KOR; tri neovisne varijable

koje se odnose na P1 - Identificiranje i definiranje ključnih potreba za PI i P7 - Zaštita podataka i informacija imaju statistički značajan utjecaj uz 1% vjerojatnosti kao i da varijabla P5 - Pohranjivanje podataka i informacija ima statistički značajan utjecaj uz 5% vjerojatnosti dok ostale neovisne varijable u nemaju statistički značajan utjecaj na ovisnu varijablu SOFT.

Temeljem prikazanih rezultata može se zaključiti kako se prihvata hipoteza ovoga rada o utjecaju dimenzija razvijenosti poslovne inteligencije na područja: strategije i ciljeva, infrastrukture i izvora znanja. Ograničenja istraživačkoga rada se ogledaju u tome što su primarna istraživanja provedena u određenom vremenskom razdoblju, čime će imati značajke kros-sekcijskih istraživanja. Prema tome, glavno ograničenje ovoga rada proizlazi iz značajki podataka koji predstavljaju jednokratnu snimku specifičnih podataka, pri čemu ne daju uvid u dugotrajne povezanosti i promjene. Međutim, kros-sekcijska istraživanja se uvelike koriste u društvenim znanostima, zbog velikih troškova longitudinalnih studija, što je i razlog primjene ovog pristupa u izradi istraživanja. Jedno od značajnijih ograničenja dijela istraživanja u F BiH je to što nisu uzete u obzir i institucije javne uprave na županijskoj razini, no to je urađeno zbog lošeg odziva ispitanika u pilot istraživanju. Uočen je i neutemeljen strah od odgovaranja na anketni upitnik ili traženje odobrenja pretpostavljenog da bi se odgovorilo na isti, pa do potpunog odbijanja bilo kakve komunikacije s autorom upitnika. Kao smjernice za buduća istraživanja predlaže se longitudinalno istraživanje, orijentacija na više zemalja i panel regresijska analiza.

ZAKLJUČAK

Ispitivanjem razvijenosti poslovne inteligencije se pokazalo da su rukovodeći državni službenici uključeni u utvrđivanje potreba za informacijama neophodnim za odlučivanje, odnosno u identificiranje objekata o kojima treba prikupljati informacije za potrebe upravljanja. Redovito se prikupljaju potrebni podaci i informacije iz publiciranih izvora i vrši provjera podataka i informacija prikupljenih iz raznovrsnih izvora. U institucijama postoji informacijska tehnologija koja omogućuje jednostavan pristup prikupljenim podacima i informacijama i postoje određene osobe ili posebni odjeli koji obavljaju većinu analiza prikupljenih podataka i informacija. Državni službenici su zadovoljni zaštitom podataka i informacija unutar organizacije u kojoj su zaposleni, a utvrđeno je i postojanje dokumentacije

koja regulira pitanje zaštite informacija, uspostavljenog sustava fizičke i instaliranog sustava tehničke zaštite. Razmjena i dijeljenje znanja se vrši elektroničkim kanalima ali i usmeno čime se brže i kvalitetnije donose odluke te je utvrđeno zadovoljstvo načinom distribucije podataka i informacija kroz organizaciju. Nije uspostavljeno jedno- stavno arhiviranje i dokumentiranje dokumenata i podataka što onemogućuje njihovo brzo pronalaženje, niti postoji digitalno pohranjivanje što također otežava manipulaciju podataka i informacija; Nije utvrđen čvrst stav vezano za prikupljanje informacija i podataka u pogledu dostatnosti resursa i učestalosti preispitivanja i ažuriranja meta i potreba za informacijama. Ispitiva-njem zrelosti uvođenja sustava upravljanja znanjem se pokazalo da državni službenici i namještenici su potpuno svjesni neophodnosti uvođenja modernih sustava upravljanja znanjem. Razina kvalitete upravljanja znanjem uglavnom nije na zavidnoj razini, a službenici uglavnom ne koriste upravljanje znanjem u svakodnevnom radu, a razlog tomu može biti ulaganje nedostatnih sredstava u projekte upravljanja znanjem. Unatoč tomu, menadžment institucija javne uprave uglavnom organizira, potiče i omogućuje stjecanje novih znanja, vještina i sposobnosti putem pohađanja neformalnih oblika edukacije, što uglavnom nije slučaj s formalnim oblicima školovanja. Aplikacije upravljanja znanjem ne zadovoljavaju u potpunosti potrebe organizacije, niti je sustav upravljanja znanjem u potpunosti planiran, napravljen, održavan i inoviran od strane djelatnika institucije. Sustavi upravljanja znanjem nisu u potpunosti integrirani u organizaciju, nisu razrađene inicijative za razmjenu znanja među uposlenicima u svim smjerovima, niti se često provodi analiza, mjerjenje i izvješćivanje o uspješnosti upravljanja znanjem. Uloge i odgovornosti svih državnih službenika i namještenika su uglavnom dobro definirane i vrši se periodična evaluacija uspješnosti rada kroz ocjenjivanje državnih službenika i namještenika, temeljem čega se najuspješniji zaposlenici nagrađuju materijal- no/nematerijalno. Rukovodeći državni službenici se uglavnom ne koriste specijaliziranim menadžerskim alatima u svome radu niti se upotrebljavaju informacijski alati za potporu grupnom radu. Nisu utvrđeni čvrsti stavovi o prepoznavanju važnosti uvođenja sustava upravljanja znanjem u okviru strategije razvitka institucije, ni o važnosti podizanja svijesti, kao jednog od ciljeva menadžmenta, o neophodnosti korištenja informacijske tehnologije u procesu stjecanja, pohrane, razmjene i uporabe znanja, niti je determinirano da li osobe ili organizacijske jedinice koje se bave aktivnostima upravljanja znanjem sudjeluju u donošenju strategije institucije. Dokazano je da razina razvijenosti poslovne inteligencije,

promatrana kroz razvijenost sedam dimenzija, odnosno funkcija poslovne inteligencije, u javnim organizacijama utječe na razinu zrelosti sustava upravljanja znanjem u područjima: (1) strategije i ciljeva, (2) infrastrukture i (3) izvora znanja, čime je dokazana hipoteza ovoga rada.

Generalno gledajući, na temelju primarnih i ostalih istraživanja, na razini države Bosne i Hercegovine reforma javne uprave se ne odvija zadovoljavajućom dinamikom i pored uloženih značajnih sredstava, a obzirom da je zabilježeno i nazadovanje u njenoj provedbi, može se zaključiti da je javna uprava identificirana kao jedna od ključnih prepreka integriranju BiH u Europsku uniju.

LITERATURA

1. Bosilj Vukšić, V. Ćurko, K. Varga, M. (2007) Što je upravljanje znanjem?. Rovinj: 12. HROUG konferencija,
2. Harris, J., Davenport, T. (2006) New Growth From Enterprise Systems. Accenture,
3. Kavran, D. (2003) Javna uprava. Beograd: Udruženje za javnu upravu i UNDP,
4. Klepić, Z. (2006) Utjecaj poslovne inteligencije na učinke poslovnih odluka top managementa, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru,
5. Ljubetić, V. (2005) Upravljanje znanjem primjenom alata poslovne inteligencije, magistarski rad, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
6. North, K. (2008) Upravljanje znanjem - Vođenje poduzeća usmjerenog prema znanju. Zagreb: Biblioteka Poslovna psihologija, Naklada Slap,
7. Panian, Ž. (2002) Izazovi elektroničkog poslovanja. Zagreb: Narodne novine d.d.,
8. Ravlić, D. (2005) OLAP alati i multidimenzionska analiza u prognoziranju uvoza i izvoza, magistarski rad, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru,
9. Ravlić, D. (2017) Utjecaj razvijenosti poslovne inteligencije na zrelost sustava upravljanja znanjem u javnoj upravi, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru.

UTICAJ RASTA TURISTIČKIH POSJETA NA EKONOMSKI RAST FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

THE INFLUENCE OF THE GROWTH OF TOURIST VISITS ON THE ECONOMIC GROWTH OF FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

dr. sc. MEHMEDALIJA HADŽOVIĆ, redovni profesor

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar

dr. sc. IRMA ĐIDELIJA, docent

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar

dr. sc. HARIS OMERIKA, docent

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar

Sažetak: Privreda Federacije Bosne i Hercegovine je do '90-ih godina bila zasnovana na realnim, odnosno proizvodnim sektorima koji su zapošljavali veliki broj radnika, te bili generatori ekonomskog rasta. Međutim, takvih preduzeće više nema na području FBiH, te je potrebno pronaći odgovarajuće alternative koje će umanjiti negativan uticaj nepostojanja ranijih generatara ekonomskog rasta. U tom kontekstu, treba posmatrati svjetske trendove značaja turizma na rast i razvoj nacionalnih ekonomija. Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi da li povećanje broja turista u Federaciji Bosne i Hercegovine utiče na njen ekonomski rast. U analizu su uključeni pokazatelji bruto društvenog proizvoda Federacije Bosne i Hercegovine i ukupnog broja turista u FBiH za period od 2008. do 2018. godine. Kako bi se testirala postavljena hipoteza da rast broja turista u FBiH statistički značajno utiče na rast njenog GDP-a koristila se metoda najmanjih kvadrata. Rezultati istraživanja pokazuju da je rast GDP-a Federacije Bosne i Hercegovine pod statistički značajnim uticajem rasta broja turista u FBiH, koeficijent determinacije iznosi oko 94%.

Ključne riječi: turizam, ekonomski rast, Federacija Bosne i Hercegovine, GDP

Abstract: Until the 1990s, the Federation of Bosnia and Herzegovina's economy was based on the real, that is, manufacturing sectors that employed a large number of workers and were generators of economic growth. However,

such enterprises are no longer in the FBiH, and appropriate alternatives need to be found that will reduce the negative impact of the absence of earlier economic growth generators. In this context, world trends in the importance of tourism to the growth and development of national economies should be observed. The aim of this research was to determine whether the increase in the number of tourists in the Federation of Bosnia and Herzegovina is affecting its economic growth. The analysis includes indicators of the gross national product of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the total number of tourists in the FBiH for the period from 2008 to 2018. To test the hypothesis that the growth of the number of tourists in the FBiH has a statistically significant effect on the growth of its GDP, the least squares method was used. The survey results show that the GDP growth of the Federation of Bosnia and Herzegovina is significantly influenced by the increase in the number of tourists in the FBiH. The increase in the number of tourists in the Federation of Bosnia and Herzegovina was explained by about 94% of the variability of the Gross Domestic Product of the FBiH.

Keywords: *tourism, economic growth, Federation of Bosnia and Herzegovina, GDP*

UVOD

Posmatrajući globalni aspekt nekoliko posljednjih dekada može se konstatovati da turizam i putovanja značajno doprinose rastu i razvoju svjetske ekonomije. Prema tome, turizam ima važnu ulogu u podržavanju ekonomskog rasta i razvoja, u održavanju zaposlenosti i ostvarivanju deviznih priliva. Tokom 2018. godine prilivi po osnovu noćenja stranih turista u Bosni i Hercegovini su iznosili 1,56 milijardi KM.¹ Također, internacionalni turizam je rastao po stopi nešto višoj od stope rasta svjetske ekonomije i što je zanimljivo stopa rasta je nastavljena za vrijeme i poslije finansijske krize iz 2008. godine.

U razdoblju poslije Drugog svjetskog rata internacionalni turizam je praktično postojao u Evropi i Sjevernoj Americi. Od '70-tih godina regije Azija-Pacifik, Afrika i Bliski istok također ostvaruju značajan dio ino turizma. No, na Evropu i dalje otpada više od polovine ino turizma, mjereno i brojem dolazaka ino turista i prihodima od turizma.² Prema podacima Svjetske turističke organizacije tokom 2018. godine u svijetu je zabilježeno 1,4 mlrd turističkih dolazaka, što je predstavljalo povećanje za 6% u odnosu na 2017. godinu, dok se u isto vrijeme bilježi stopa rasta

1 Centralna banka, Izvještaj za 2018. godinu, str. 33.

2 Ekonomski institut Sarajevo (2010), Studija turističkih potencijala Grada Mostara, Sarajevo, str. 75

globalne privrede od 3,7%. Svjetska turistička organizacija procjenjuje rast turističkih putovanja tokom 2019. godine do 4%. Navedeno jasno ukazuje da i u globalnim okvirima turizam predstavlja najsnažniji pokretač rasta i razvoja, te mu treba pristupiti sa pažnjom i na održiv način.

U prilog ranije navedenoj tvrdnji kako se na EU odnosi polovina ino turizma, ide podatak da je tokom 2018. godine Evropa zadržala prvo mjesto u svjetskim regijama, sa ukupno oko 50% svih međunarodnih dolazaka ili u nominalnom iznosu 713 miliona, što također predstavlja porast od 6% u odnosu na 2017. godinu. Taj rast, kako navodi Svjetska turistička organizacija, rezultat je prije svega značajnijih rezultata u južnoj i mediteranskoj Evropi gdje je zabilježen porast dolazaka turista za 7%, dok je u srednju, istočnu i zapadnu Evropu stiglo po 6% više turista. Nešto slabiji rezultati su zabilježeni u sjevernoj Evropi.³ Kako je Evropska unija, možemo reći, zvijezda vodilja za bh. privredu, Bosna i Hercegovina bi trebala održivi turizam posmatrati kao dugoročni strateški cilj, gdje će se kroz aktivnosti na nivou lokalnih zajednica generirati mogućnost za preduzetništvo i nova radna mjesta. Naravno, konačan cilj jeste značajnije potaknuti ekonomski rast, kako na nivou entiteta, tako i na nivou države Bosne i Hercegovine.

Trend kretanja turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine u periodu od 2008. do 2018. godine

Kada se posmatra turizam u Bosni i Hercegovini, nažalost, ne možemo govoriti o decidnim i pouzdanim informacijama vezanih za broj posjeta i broj ostvarenih noćenja, te zbog metodogoloških neusklađenosti praćenja ovoga sektora. Navedeno rezultira kreiranje nepotpune i pogrešne slike o uspješnosti sektora turizma. Međutim, informacije sa kojima se raspolaže neumoljivo ukazuju na činjenicu da se u Bosni i Hercegovini, iz godine u godinu, u kontinuitetu značajno povećava broj stranih turista. U izvještaju MMF⁴, koji je publikovan 12.11.2019. godine pod nazivom, “Podizanje rasta na Zapadnom Balkanu: Uloga globalnih lanaca vrijednosti i izvoza usluga” konstatiše se da Bosna i Hercegovina ima veliku šansu za razvoj kroz IT sektor, turizam i komunikacije.

³ <https://mint.gov.hr/vijesti/unwto-svijetom-u-2018-putovalo-rekordnih-1-4-milijarde-turista/17929> (Datum pristupanja: 04.12.2019.)

⁴ https://www.imf.org/en/Publications/Departmental-Papers-Policy-Papers/Issues/2019/11/11/Lifting-Growth-in-the-Western-Balkans-The-Role-of-Global-Value-Chains-and-Services-Exports-46860?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak (Datum pristupanja: 03.12.2019.)

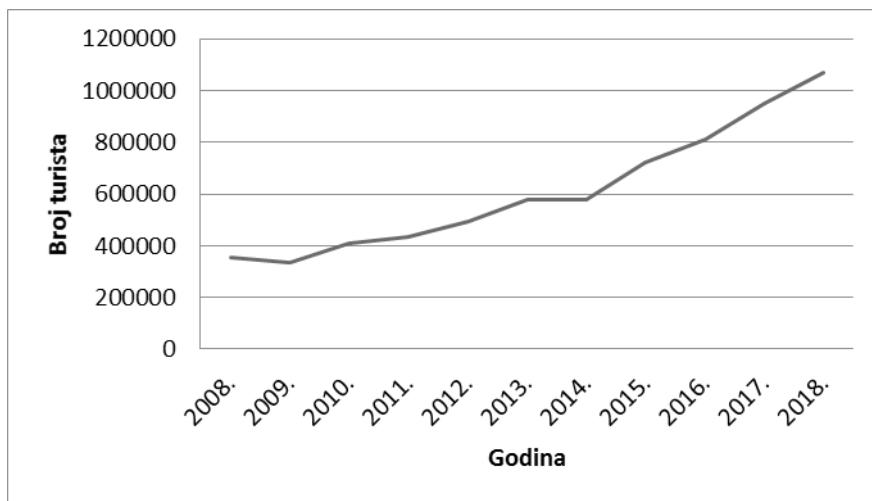
Tome u prilog ide podatak da je broj turista tokom 2017. godine iznosio cca 1,31 milion, što je predstavljalo povećanje u odnosu na 2016. godinu za 13,7%, pri čemu je i porast noćenja bio na približnom nivou. Jedan od najčešćih indikatora rasta turizma jeste doprinos ovoga sektora GDP-u zemlje. Prema ovom pokazatelju doprinost bh. turizma GDP-u BiH tokom 2017. godine je iznosio cca. 350 miliona eura, što predstavlja oko 2,3% GDP-a naše zemlje. Na osnovu dosadašnje dinamike razvoja predviđa se porast od 5,6% u periodu 2017-2027. godina.

U ovom kontekstu možemo kazati da Hrvatska u Evropskoj uniji ima najveći doprinos turizma GDP-u, gdje isti iznosi 18%. Jasno je da upravo turizam spašava Hrvatsku od bankrota, što u susjednoj državi često izaziva polemike o stanju njihove privrede. Naravno, u njihovom slučaju je dobra vijest rast turizma, međutim, neumoljiva je činjenica da skoro petina prihoda države dolaze od jednog sektora, koji je kao specifičan sektor, podložan eksternim faktorima, odnosno vremenskim prilikama u ljetnoj sezoni. Pored Hrvatske, Malta i Kipar u Evropskoj uniji imaju iznadprosječan udio turizma u GDP-u, iznad 10%. Za razliku od njih udio turizma u GDP-u Njemačke je 1,1%, Francuska 1,9%, Ujedinjeno Kraljevstvo 1,6%, Italije 2,2%, Španije 4,7%.⁵ Visok udio turizma u GDP-u nije problem sam po sebi, ali pokazuje na nerazvijenost ostalih, da kažemo realnih, poizvodnih, sektora. Optimalna vrijednost ovog pokazateljima je maksimalno 5%, što se u slučaju Bosne i Hercegovine može očekivati krajem naredne decenije. Drugim riječima rečeno, turizam treba razvijati uporedo sa ostalim sektorima, kako bi se deverzificirao rizik, odnosno zavisnost privrede Bosne i Hercegovine od jednog sektora.

U periodu od 2008-2018 godine FBiH bilježi stabilan rast dolaska turista (Grafikon 1). Svjestki trend povećanja turističkih putovanja čak i u periodu finansijske krize iz 2008. godine nije postojao u FBiH. Tako se u 2009. godini bilježi smanjenje broja turista u odnosu na godinu prije od 6%. Blago smanjenje, manje od 1%, zabilježeno je tokom 2014. u odnosu na 2013. godinu. U ostalim godinama bilježi se stabilna i visoka stopa rasta dolaska turista u Federaciju Bosne i Hercegovine. Broj turista se na kraju posmatranog perioda povećao u nominalnom iznosu za 713.929 turista, dok u relativnim pokazateljima to povećanje iznosi 201,24%.

⁵ <https://hrturizam.hr/hrvatska-ima-najveci-udio-turizma-u-bdp-u-u-europi-cak-1801-posto/> (Datum pristupanja: 02.12.2019.)

Grafikon 1.: Ukupan broj turista u FBiH u periodu 2008-2018 godina

Izvor: Federalni zavod za statistiku, Federacija u brojevima (2008-2018)

Dalje, u Bosni i Hercegovini je tokom 2016. godine turizam zapošljavao oko 22.000 radnika, te se sa naznačenom projekcijom povećanja broja turista može očekivati i značajnije povećanje broja radnika na nivo od cca. 30.000 direktno zaposlenih u narednih 10-ak godina. Širi pogled na turizam upućuje na sljedeće. Direktno i indirektno turizam je u Bosni i Hercegovini tokom 2017. godine uključivao ukupno 81.500 radnih mjesta, a prema procjeni Svjetske turističke organizacije taj broj će se na kraju 2028. godine povećati na 103.000 radnih mjesta.

PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Balaguer and Cantavella-Jorda (2002)⁶ u svom istraživanju upotrebom Grangerovog testa dolaze do zaključka da prihodi od internacionalnog turizma pozitivno utiču na ekonomski rast Španije. Analiziran je vremenski period 1975-1997. Također, do istog zaključka dolaze Srinivasan, Kumar i Ganesh (2012)⁷ analizirajući podatke za Šri Lanku u periodu od 1969-2009. Autori konstatuju postojanje kratkoročnog i dugoročnog pozitivnog uticaja.

⁶ Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), str. 877-884.

⁷ Srinivasan, P., Santhosh, K.P.K. & Ganesh, L. (2012). Tourism and economic growth in Sri Lanka: An ARDL bounds testing approach. *Environment and Urbanization ASIA*, 3(2), str. 397-405.

Fayissa, Nsiah & Tadasse (2008)⁸ su istraživali uzročno-posljedičnu vezu između prihoda od turizma i ekonomskog rasta, korištenjem panel podataka za 42 afričke zemlje u periodu od 1995. do 2004. godine. U radu su koristili dinamični panel model (GMM), te modele fiksnih i slučajnih efekata. Empirijska analiza pokazuje da prihodi od turizma imaju pozitivan uticaj na trenutni nivo poizvodnje i ekonomskog rasta posmatranih zemalja supsaharske Afrike.

Akan, Işık i Arslan (2009)⁹ u radu su istraživali uzročno-posljedičnu vezu između sektora turizma i ekonomskog rasta Turske. Autori su u radu primijenili Phillips Perronov test, Granger Causality test i vektorski autoregresioni model (VAR). Analiziran je vremenski period od 1985. do 2007. godine. Rezultati istraživanja ukazuju za prihodi od internacionalnog turizma pozitivno utiču na ekonomski rast Turske.

Ekanayake i Long (2012)¹⁰ su istraživali odnos između razvoja turizma i ekonomskog rasta zemalja u razvoju koristeći tehnike kointegracijskog panela za period 1995-2009. Rezultati potpunog korigovanog modela najmanjih kvadrata (FMOLS) ukazuju da prihodi od turizma imaju pozitivan efekat na ekonomski rast zemalja u razvoju. Dobiveni rezultati sugeriraju da se vlade zemalja u razvoju trebaju posvetiti ekonomskim politikama kojima se promovira turizam kao potencijalni izvor ekonomskog rasta.

Tang i Tan (2015)¹¹ istražuju uzročno-posljedičnu vezu između turizma i ekonomskog rasta Malezije za period od 1975. do 2011. godine. Autori su koristili model izведен iz Solowe teorije rasta. Rezultati empirijske analize ukazuju na pozitivan uticaj turizma na ekonomski rast kako kratkoročno, tako i dugoročno. Rezultati Granger testa pokazuju da turizam uzrokuje ekonomski rast. Kum, Aslan i Gungor (2015)¹² analiziraju odnos između turističke aktivnosti i ekonomskog rasta na primjeru 11 država u periodu od 1995. do 2013. godine. Autori su koristili potpuni korigovani model najmajih kvadrata (FMOLS) i dinamični model (DOLS). Zaključak je da

8 Fayissa, B., Nsiah, C. & Tadasse, B. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa. Working Papers, 200716. str. 1-22.

9 Akan, Yusuf, Işık, Cem & Arslan, Ibrahim. (2009). The Impact of Tourism on Economic Growth: The Case of Turkey. Journal of Tourism, 9.

10 Ekanayake E. M. & Aubrey E. Long (2012) Tourism development and economic growth in developing countries. The International Journal of Business and Finance Research, 6(1) str. 51-63.

11 Tang, C.F. & Tan, E.C. (2015). Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth? Tourism Management, 46, str. 158-163.

12 Hakan, Kum, Alper, Aslan & Merve, Gungor. (2015). Tourism and Economic Growth: The Case of Next-11 Countries, 5(4), str. 1075-1081.

postoji dugoročna veza između dolaska turista i bruto domaćeg proizvoda, odnosno broj turističkih dolazaka pozitivno utiče na stopu rasta GDP posmatranih zemalja.

KVANTITATIVNA ANALIZA DEFINISANOG MODELA

Kao mjera ekonomskog rasta FBiH korišten je bruto domaći proizvod ostvaren u Federaciji. Prethodno je pomenuto da je period posmatranja istraživanja za obje uključene varijable u model, i za ekonomski rast i broj turističkih posjeta u FBiH, od 2008. do 2018. godine. Podaci Federalnog zavoda za statistiku korišteni su kao izvori podataka za ekonomski rast i broj turističkih posjeta u FBiH. Ocjena i ispitivanje definisanog modela provedeno je upotrebom softverskog paketa SPSS (*eng. Statistical Package for the Social Sciences*).¹³

Regresijski pokazatelji modela

Prvi pokazatelj koji se tumači iz sumarnih rezultata regresijske analize je koeficijent korelacija koji pokazuje smjer i jačinu povezanosti posmatranih pojava. Na osnovu rezultata ove regresijske analize može se uočiti značajna i visoka povezanost između ekonomskog rasta i broja turističkih posjeta u FBiH. U tabeli 1. data je vrijednost koeficijenta korelacije. Koeficijent korelacije visok je i pozitivan, vrijednost koeficijenta je 0.97.

Budući da je visok koeficijent korelacije očekivano je i da vrijednost koeficijenta determinacije, odnosno prilagođenog koeficijenta determinacije bude visok. Koeficijent determinacije pokazuje procenat varijabiliteta zavisne varijable koji je objašnjen uključenom nezavisnom varijablom.

Prema rezultatima regresijske analize vrijednost koeficijenta determinacije je 0.947. Ovdje je bitno pomenuti da je prilagođeni koeficijent determinacije 94%, a što se može koristiti u određenim komparacijama modela ako bi se uključilo više nezavisnih varijabli u modele.

¹³ Svi statistički i ekonometrijski proračuni samostalni su rad autora na osnovu podataka o GDP-u i broja turističkih posjeta preuzetih iz Federalnog zavoda za statistiku.

Tabela 1.: Sumarni regresijski rezultati

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics					Durbin-Watson
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	
1	,973 ^a	,947	,941	589606,6716	,947	160,489	1	9	,000	2,531

a. Predictors: (Constant), Broj turista

b. Dependent Variable: GDP

Izvor: Autori

Rezultati ANOVA testa prikazani su u tabeli 2.. ANOVA test na osnovu vrijednosti F i t statistike daje određenu ocjenu kvaliteta modela, odnosno daje odgovor da li je model pogodan za objašnjavanje varijabiliteta zavisne promjenljive.

Rezultati pokazuju da se može odbaciti H_0 ovog testa, $p = 0.000$ ($H_0 : b_1 = 0$), odnosno prihvata se $H_1 : b_1 \neq 0$, što znači da se varijabilnost ekonomskog rasta u FBiH može objasniti ovim modelom.

Tabela 2.: Rezultati ANOVA testa

ANOVA^b

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	5,579E+13	1	5,579E+13	160,489	,000 ^b
	Residual	3,129E+12	9	3,476E+11		
	Total	5,892E+13	10			

Izvor: Autori

U nastavku je potrebno protumačiti i regresijske koeficijente, utvrditi njihovu vrijednost i statističku značajnost.

Izračunati regresijski koeficijent (β_1) je značajan na nivou statističke značajnosti 1% ($p = 0.000$), što se može vidjeti iz tabele 3. Vrijednost ovog regresijskog koeficijenta pokazuje da ako se broj turističkih posjeta u FBiH poveća za jedan doći će do povećanja bruto društvenog proizvoda za 9.583 KM.

Tabela 3.: Regresijski koeficijenti

Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 (Constant)	11707073,98	495920,531		23,607	,000
Brojturista	9,583	,756	,973	12,668	,000

*Izvor: Autori***Ocjena kvaliteta modela**

Prethodno je ANOVA testom utvrđeno da je model statistički značajan za objašnjavanje varijabiliteta zavisne promjenljive, ekonomskog rasta.

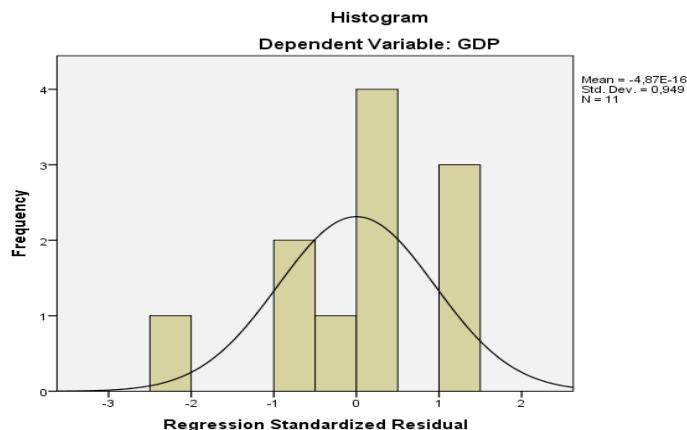
Kako bi se provjerile odgovarajuće statističke pretpostavke modela linearne regresije korišteni su testovi ocjene kvaliteta modela. Najznačajnije statističke pretpostavke ovakih modela su: normalnost distribucije, homoskedastičnost i odsustvo autokorelaciјe.

Za testiranje prisustva autokorelaciјe korišten je Durbin-Watson test, prikazan u tabeli 1. Vrijednosti Durbin-Watson testa je 2,5, što ukazuje na odsustvo autokorelaciјe u modelu. Pravilo ja da vrijednost testa mora biti u intervalu 1 do 3, kako bi se mogao donijeti zaključak o nepostojanju autokorelaciјe (Field, 2009).¹⁴

Za testiranje normalnost distribucije, te eventualno prisustvo heteroskedastičnosti korišteni su grafički prikazi. Tako je za testiranje normalnosti distribucije korišten histogram. Na slici 1. prikazan je histogram. Grafički prikaz ukazuje na normalnu distribuiranost podataka oko srednje vrijednosti.

¹⁴ Field, A.P. (2009). Discovering statistics using SPSS: and sex and drugs and rock 'n' roll (3rd edition). London: Sage.

Slika 1.: Histogram

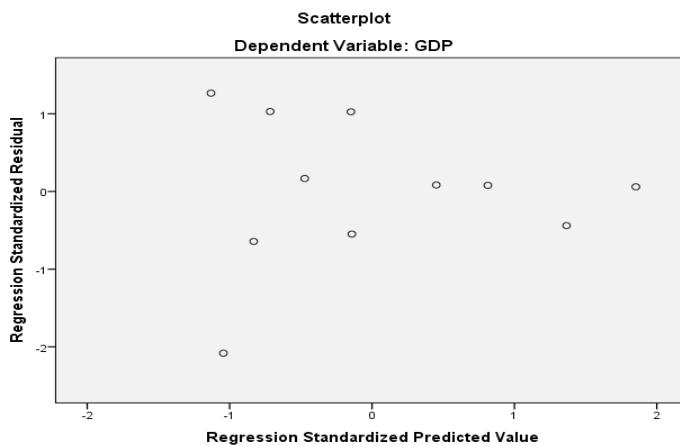

Izvor: Autori

Kako bi se testiralo prisustvo eventualne heteroskedastičnosti korišten je scatterplot. Na slici 2. prikazan je scatterplot. Na slici se može uočiti raspršenost podataka tako da se odbacuje postojanje heteroskedastičnosti, potvrđujući zapravo postojanje homoskedastičnosti reziduala.

U slučaju da su reziduali bili grupisani u određenom dijelu scatterplota tada ne bi bilo moguće odbaciti hipotezu o postojanju heteroskedastičnosti i model ne bi zadovoljio ovu osnovnu statističku ocjenu kvaliteta.

Slika 2.: Scatterplot

Izvor: Autori

Zahvaljuјći ovakim rezultatima testova normalnosti distribucije i heteroskedastičnosti može se zaključiti da model zadovoljava ove osnovne statističke kriterije kvaliteta ocjene, reziduali su normalno distribuirani i homoskedastični.

Kako bi se ispitao potencijalni *uticaja* na obzervacije i prisustvo outlier-a koji bi mogli ugroziti kvalitet regresijskog modela korišteni su testovi: Leverage Value i Cook's Distance. Rezultati su prikazani u tabeli 4. Prosječna Laverage Value je 0.091 dok je kritična vrijednost 0.343 što znači da nema značajnog uticaja nezavisne promjenljive na obzervacije.

Vrijednost Cook's Distance testa je 0.677, dakle manje od 1 što još jednom potvrđuje da nema ni aktuelnog uticaja, odnosno da potencijalni outlier-i ne mogu ugroziti kvalitet regresijskog modela.

Tabela 4.: Statistika rezidula

Residuals Statistics^a					
	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	14900754,00	21947926,00	17572071,36	2362026,579	11
Std. Predicted Value	-1,131	1,853	,000	1,000	11
Standard Error of Predicted Value	179730,813	388477,094	244088,155	63168,626	11
Adjusted Predicted Value	14691720,00	21920632,00	17579784,13	2367005,447	11
Residual	-1227523,500	746278,3125	,00000	559350,0017	11
Std. Residual	-2,082	1,266	,000	,949	11
Stud. Residual	-2,327	1,432	-,006	1,049	11
Deleted Residual	-1534120,125	955312,4375	-7712,76691	684996,8093	11
Stud. Deleted Residual	-3,478	1,537	-,095	1,337	11
Mahal. Distance	,020	3,432	,909	1,013	11
Cook's Distance	,000	,677	,113	,204	11
Centered Leverage Value	,002	,343	,091	,101	11

a Dependent Variable: GDP

Izvor: Autori

Na osnovu provedenih i ovih dodatnih testova zaključuje se da model zadovoljava sve statističke parametre kvaliteta ocjene, te da je dobra reprezentacija stvarnosti i može poslužiti za optimalna ekonomski i poslovna odlučivanja.

ZAKLJUČAK

Pitanje ekonomskog rasta je krucijalno pitanje bilo koje nacionalne ekonomije, pa tako i ekonomije FBiH. Od posebne važnosti je praćenje trenda ekonomskog rasta i njegovih generatora. Do '90 tih godina privreda FBiH se temeljila na realnom, proizvodnom sektoru, koji je zapošljavao veliki broj ljudi i bio bazični pokretač ekonomskog rasta.

Novija kretanja i svjetske i nacionalne ekonomije ukazuju na napuštanje ranijih sistema, odnosno uređenja socijalističkih ekonomija zasnovanih na velikim preduzećima kao generatorima ekonomskog rasta. Sadašnji trend bilo koje tržišne ekonomije usmjeren je na promociju i jačanje malih i srednjih preduzeća, te općenito uslužnog sektora, kao pokretača rasta nacionalne ekonomije.

U novije vrijeme sve više se razmatra značajnost sektora turizma na ekonomski rast s obzirom na globalna kretanja u ovom sektoru. Podaci Svjetske turističke organizacije pokazuju da je tokom 2018. godine u svijetu zabilježeno 1,4 mlrd turističkih dolazaka, što je predstavljalo povećanje za 6% u odnosu na 2017. godinu, dok se u isto vrijeme bilježi stopa rasta globalne privrede od 3,7%. Svjetska turistička organizacija procjenjuje rast turističkih putovanja tokom 2019. godine do 4%. Navedeno jasno ukazuje da u globalnim okvirima turizam predstavlja najsnažniji pokretač rasta i razvoja, te mu treba pristupiti sa pažnjom i na održiv način.

Takoder, u periodu od 2008-2018 godine FBiH bilježi stabilan rast dolaska turista. U 2009. godini bilježi smanjenje broja turista u odnosu na godinu prije od 6%. Blago smanjenje, manje od 1%, zabilježeno je tokom 2014. u odnosu na 2013. godinu. U ostalim godinama bilježi se stabilna i visoka stopa rasta dolaska turista u Federaciju Bosne i Hercegovine. Broj turista se na kraju posmatranog perioda povećao u relativnim pokazateljima za 201,24%. Ovakava kretanja u sektoru turizma FBiH imaju značajne pozitivne reprekusije i na jedan od najvećih problema bh ekonomije, nezaposlenost. Naime, direktno i indirektno turizam je u Bosni i Hercegovini tokom 2017. godine uključivao ukupno 81.500 radnih mesta, a prema procjeni Svjetske turističke organizacije taj broj će se na kraju 2028. godine povećati na 103.000 radnih mesta.

Prethodno istaknuta realna značajnost sektora turizma na ekonomski rast nacionalnih ekonomija u posljednjih dvadesetak godina polučila je nizom naučnih studija, koje su primjenom odgovarajuće metodologije,

s obzirom na predmet istraživanja i dostupnost podataka provjeravale postojanje, smjer i intezitet uticaja sektora turizma na ekonomski rast. Dominatno je, u većini ovakih studija, dokazano da pozitivna kretanja u sektoru turizma (povećanje prihoda od turizma, povećanje broja turističkih posjeta i slično) imaju statistički značajan pozitivan uticaj na ekonomski rast.

Na osnovu pregleda teorijske i empirijske literature kreiran je i model ovog istraživanja, koji je imao za cilj provjeriti uticaj broja turističih posjeta na ekonomski rast FBiH. Primjenom metode linearne regresije dokazano je da je broj turističkih posjeta statistički značajno povezan sa ekonomskim rastom FBiH, što je u skladu sa dosadašnjim istraživanjima u ovoj oblasti. Također, postoji i statistički značajan uticaj broja turističkih posjeta na GDP FBiH (koeficijent determinacije je oko 94%), a model zadovoljava sve statističke i ekonometrijske testove korektnosti postavke i ocjene kvaliteta modela. Provedeno istraživanje na taj način osigurava dovoljno inputa za donošenje optimalnih i ekonomskih i poslovnih odluka u ispitanim području.

Najveće ograničenje ovog istraživanja bila je dostupnost i kvalitet podataka, s obzirom da se prati jako malo broj podataka vezanih za sektor turizma u FBiH. Kontaktiranjem Federalnog zavoda za statistiku navedeni problemi, za potrebe ovog istraživanja, su prevaziđeni.

U nastavku istraživanja bilo bi korisno provesti istraživanja uključujući veći broj pokazatelja sektora turizma, kako za FBiH, tako i za cijelu BiH, te na taj način proširiti početni linearni model na multipli. Također, značajno bi bilo provesti i panel istraživanje na zemljama iz regiona, kako bi se dobili generalniji i uporedniji zaključci bitni za donošenje optimalnih ekonomskih i poslovnih odluka.

LITERATURA

1. Akan, Yusuf, Işık, Cem & Arslan, Ibrahim. (2009). The Impact of Tourism on Economic Growth: The Case of Turkey. *Journal of Tourism*. 9.
2. Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), str. 877-884.
3. Centralna banka, Izvještaj za 2018. godinu, str. 33.
4. Ekanayake E. M. & Aubrey E. Long (2012) Tourism development and economic growth in developing countries. *The International Journal of Business and Finance Research*, 6(1) str. 51-63.
5. Ekonomski institut Sarajevo (2010), Studija turističkih potencijala Grada Mostara, Sarajevo, str. 75.
6. Fayissa, B., Nsiah, C. & Tadasse, B. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa. *Working Papers*, 200716. str. 1-22.
7. Field, A.P. (2009). *Discovering statistics using SPSS: and sex and drugs and rock 'n' roll* (3rd edition). London: Sage.
8. Hakan, Kum, Alper, Aslan & Merve, Gungor. (2015). Tourism and Economic Growth: The Case of Next-11 Countries, 5(4), str. 1075-1081.
9. Srinivasan, P., Santhosh, K.P.K. & Ganesh, L. (2012). Tourism and economic growth in Sri Lanka: An ARDL bounds testing approach. *Environment and Urbanization ASIA*, 3(2), str. 397-405.
10. Tang, C.F. & Tan, E.C. (2015). Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth? *Tourism Management*, 46, str. 158-163.
11. <https://mint.gov.hr/vijesti/unwto-svijetom-u-2018-putovalo-rekordnih-1-4-milijarde-turista/17929> (Datum pristupanja: 04.12.2019.)
12. https://www.imf.org/en/Publications/Departmental-Papers-Policy-Papers/Issues/2019/11/11/Lifting-Growth-in-the-Western-Balkans-The-Role-of-Global-Value-Chains-and-Services-Exports-46860?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak (Datum pristupanja: 03.12.2019.)
13. <https://hrturizam.hr/hrvatska-ima-najveci-udio-turizma-u-bdp-u-europi-cak-1801-posto/> (Datum pristupanja: 02.12.2019.)

PREGLEDNI NAUČNI RADOVI

FINANSIJSKI EFEKTI RAČUNOVODSTVENOG I REGULATORNOG ASPEKTA ISKAZIVANJA KAPITALA U BANKARSKOM SEKTORU BIH

FINANCIAL EFFECTS OF THE ACCOUNTING AND REGULATORY ASPECTS OF CAPITAL EXPRESSION IN THE BIH BANKING SECTOR

dr. sc. LEJLA DEMIROVIĆ, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

dr. sc. ŠEVALA ISAKOVIĆ-KAPLAN, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

dr. sc. HARIS JAHIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Za potrebe potpune primjene Baselskih principa (Basel I, Basel II i Basel III) i zahtjeva Evropske unije (EU) zakonodavni i podzakonodavni okvir bankarskog sistema Bosne i Hercegovine (BiH) zahtjevao je značajne, ako ne i potpune izmjene. Posmatrajući period posljednjih 20 godina, period 2017.-2018.g. zasigurno važi za period najvećih promjena u bankarskom sektoru BiH. Suština promjena i novina propisanih i primjenjenih u periodu 2017.-2018.g. svoj finansijski uticaj imali su na kapital banaka i kapitalne zahtjeve. Suština regulatornog okvira definisanog kroz Baselske principe bio je usmjeren na kapital i kapitalne zahtjeve, kako bi se banke dovoljno osigurale i zaštitile od propadanja. Ovaj rad koncipiran je da ukaže na strukturu i specifičnost kapitala banaka, kapitalne zahtjeve, primjenu regulatornog okvira prema Sporazumu Basela III, te da ukažemo na računovodstveni aspekt kapitala banaka i računovodstveni i porezni efekt prve primjene Međunarodnog računovodstvenog standarda 39 – Finansijski instrumenti: priznavanje i mjerjenje (MRS 39) i Međunarodnog standarda finansijskog izvještavanja 9 – Finansijski instrumenti (MSFI 9) na kapital u bankarskom sektoru BiH.

Ključne riječi: banka, regulatorni kapital, Basel III, MSFI 9, Bosna i Hercegovina.

Abstract: For the full application of the Basel Principles (Basel I, Basel II

and Basel III) and the requirements of the European Union (EU), the legislative and regulatory framework of the banking system of Bosnia and Herzegovina (BiH) required the significant, if not complete, changes. Looking at the period of the last 20 years, the period 2017-2018 is certainly valid for the period of the biggest changes in the banking sector of BiH. The essence of the changes and innovations prescribed and applied in 2017-2018 had their financial impact on banks' capital and capital requirements. The essence of the regulatory framework defined through the Basel Principles was focused on capital and capital requirements, to ensure that banks were sufficiently secured and protected from collapse. This paper is designed to indicate the structure and specificity of bank capital, capital requirements, the application of the regulatory framework under the Basel III Agreement, and to highlight the accounting aspect of bank capital and the accounting and tax effect of first applying International Accounting Standard 39 - Financial Instruments: Recognition and Measurement (IAS 39) and International Financial Reporting Standard 9 - Financial Instruments (IFRS 9) on equity in the BiH banking sector.

Key words: bank, regulatory capital, Basel III, IFRS 9, Bosnia and Herzegovina.

UVOD

Prema osnovnoj definiciji, kapital predstavlja sredstva umanjena za obaveze i navedena definicija iako je ista za sve subjekte, posmatrajući kapital banke, koja je registrovana kao dioničko društvo, nosi sa sobom određene specifičnosti koje su svojstvene samo bankama. Naime, kapital banaka, mnogo je šira kategorija u odnosu na kapital drugih dioničkih društava, i banke pored kapitala evidentiranog u bilansu stanja imaju obavezu pratiti i izvještajno prikazivati i druge kategorije kapitala kako bi ispoštovale zahtjeve propisane direktivama EU. Zapravo, banke u pasivi bilansa stanja računovodstveno evidentiraju i iskazuju stavke kapitala prema Obrascu Bilansa stanja (Obrazac BS), a kako bi ispoštovala dodatne zahtjeve koji se odnose na kapital, banke imaju obavezu da prate i izvještajno prikazuju strukturu i nivo regulatornog kapitala.

Kada govorimo o primjeni standarda regulatornog kapitala u bh. bankarskom sektoru, riječ je o vrlo aktuelnoj temi, obzirom da se efekat primjene istih mogao sagledati tek u 2018.g. Da li je bankarski sektor BiH u potpunosti primjenio Baselske standarde? Kako i u kojoj mjeri je primjena regulatornog kapitala uticala na kapital i adekvatnost kapitala? Kakav uticaj na kapital je imala inicijalna primjena MSFI 9 na kapital?, su

samo neka od pitanja na koja ćemo dati odgovor u ovom radu.

Predmet ovog rada bit će usmjeren na teorijski i računovodstveni aspekt kapitala, Baselske zahtjeve koji se odnose na kapital i kapitalne zahtjeve i primjene istih u bankarskom sektoru BiH, te na uticaj inicijalne primjene MRS 39 i MSFI 9 na kapital banaka u BiH, te računovodstveni uticaj i porezni tretman istih.

Struktura i specifičnost kapitala banaka

Prema kriteriju za prikazivanje sredstava, obaveza i kapitala, banke primjenjuju princip opadajuće likvidnosti za prikaz sredstava u aktivi bilansa stanja i princip rastuće dospjelosti za prikaz obaveza i kapitala u pasivi bilansa stanja. Navedeni kriteriji govore da se kapital kod banaka prikazuje poslije obaveza u pasivi bilansa stanja. Struktura kapitala banaka prema Obrascu BS uz paralelno poređenje sa strukturu kapitala drugih dioničkih društava (privrednih subjekata) prikazana je u tabelarnom pregledu 1. ovog rada.

Tabela 1. Struktura kapitala banaka vs. kapital privrednih subjekata

Kapital banaka	vs.	Kapital privrednih subjekta
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Trajne prioritetne dionice ▪ Obične dionice ▪ Emisiona ažija ▪ Nerasporedena dobit iz rezervi kapitala ▪ Kursne razlike ▪ Ostali kapital ▪ Gubitak iznad visine kapitala ▪ Rezerve za kreditne gubitke formirane iz dobiti 		<ul style="list-style-type: none"> ▪ Osnovni kapital ▪ Upisani neplaćeni kapital ▪ Emisiona premija ▪ Rezerve ▪ Revalorizacione rezerve ▪ Nerealizovani dobici ▪ Nerealizovani gubici ▪ Nerasporedena dobit ▪ Gubitak do visine kapitala ▪ Otkupljene vlastite dionice

Izvor: Autori

Prikazana struktura kapitala banaka i privrednih subjekata ukazuje na specifičnosti kapitala banaka, a koje obuhvataju:

- Posmatrajući strukturu dioničkog kapitala, uočavamo da postoji terminološka razlika, kod banaka je kroz pozicije razdvojena podjela na prioritetne i obične dionice, dok kod preduzeća pojma

osnovni kapital obuhvata kategorije dioničkog kapitala.

- Upisani neuplaćeni kapital banke evidentiraju u aktivi bilansa stanja, kao potraživanja (očekivanja) da upisani kapital bude uplaćen, za razliku od privrednih subjekta koji upisani neuplaćeni kapital evidentiraju kao kategoriju kapitala u pasivi bilansa stanja kao odbitnu stavku.
- Pozicija rezervi, kod banaka obuhvata rezerve za kreditne gubitke, dok se ostale rezerve i revalorizacijske rezerve tretiraju kao ostali kapital, za razliku od privrednih subjekata koji nemaju poziciju rezervi za kreditne gubitke, a imaju zasebne pozicije za rezerve i revalorizacijske rezerve. Na ovoj poziciji banke računovodstveno evidentiraju inicijalni (početni) efekat primjene važećeg okvira za mjerjenje umanjenja očekivanih kreditnih gubitaka.
- Gubitak iznad visine kapitala banke prikazuju kao kategoriju kapitala u pasivi bilansa stanja (odbitna stavka), dok privredni subjekti gubitak iznad visine kapitala prikazuju u aktivi bilansa stanja.

Pored stavki kapitala prikazanih u Obrascu BS, banke kako bi ispoštovale zahtjeve EU i Baselskih standarda u pogledu regulatornog kapitala, u obavezi su da mjere i izvještajno prikazuju i regulatorni kapital. Prema Odluci o izračunavanju kapitala banke, regulatorni kapital se sastoji od osnovnog i dopunskog kapitala umanjenog za odbitne stavke osnovnog i dopunskog kapitala¹. Prema najjednostavnijoj definiciji osnovni kapital obuhvata kapital koji treba da osigura trajnost poslovanja, a dopunski kapital obuhvata kapital koji se koristi kod prestanka rada finansijske institucije, odnosno kapital koji pomaže finansijskoj instituciji da isplati deponente i dioničare u slučaju insolventnosti. Šta obuhvata osnovni i dopunski kapital, te šta se smatra regulatornim uskladivanjima (odbitnim stavkama) osnovnog i dopunskog kapitala, kod bh. banaka propisano je Odlukom o izračunavanju kapitala banke². Regulatorni kapital izvještajno se prikazuje u Obrascu KA 1 – Regulatorni kapital (Obrazac KA1)³.

1 Odluka o izračunavanju kapitala banke. Sarajevo: Službene novine FBiH br.81/17, član 1.

2 Ibid. članovi 3.-36.

3 Izvještaji akdevatnosti kapitala. [internet] Dostupno na: https://www.fba.ba/images/uputstva_i_smjernice/adekvatnost_kapitala.pdf [pristupljeno 10.12.2019.]

Poređenjem kapitala prikazanog u Obrascu BS i Obrascu KA1 možemo uočiti razlike, zapravo regulatorni kapital ne obuhvata sve stavke kapitala prikazanog u Obrascu BS, a posmatrajući sa druge strane obuhvata stavke i regulatorna usklajivanja koja sa računovodstvenog aspekta ne pripadaju kategoriji kapitala (goodwill, ostala nematerijalana imovina i sl.). Dalje, za razliku od kapitala prema Obrascu BS koji se računovodstveno evidentira, sve stavke regulatornog kapitala i usklajivanja koja prate isti, računovodstveno se ne evidentiraju već samo izvještajno prikazuju npr. nedostajuće ispravke vrijednosti kreditnih gubitaka⁴.

Baselski standardi i kapitalni zahtjevi

Baselski odbor je 1988.g.⁵, kao rezultat niza konsultacija i rasprava između bankara iz cijelog svijeta objavio je Basel I standarde koji su prvenstveno bili usmjereni na izvore kapitala i pokrivenost osnovnih rizika kapitalom. Basel I standardi propisali su jedan stub – minimalne kapitalne zahtjeve, a koji su se odnosili na kreditni rizik, računanje kapitalnih zahtjeva za kreditni rizik prema standardiziranom pristupu. Nivo kapitalnih zahtjeva prema Baselu I iznosio je 8%⁶ (stopa adekvatnosti kapitala). Procenat od 8% označavao je da bi banke nadoknadile kreditni rizik, morale su posjedovati kapital (klasifikovan kao Tier 1 – osnovni kapital i Tier 2 – dopunski kapital) jednak 8% riziku ponderisane aktive. Rizikom ponderisana aktiva, prema zahtjevima Basel I standarda, obuhvatala je kapitalne zahtjeve za kreditni rizik.

Standardi Basela I propisali su takva pravila, koja su od banaka zahtjevala više kapitala kojim bi se pokrila imovina, što upućuje da su zahtjevi Basela I bili usmjereni na „količinu“ kapitala. Obzirom da je kapital skuplji izvor finansiranja za pokriće eventualnih gubitaka banke, zahtjevi Basela I imali su direktni uticaj na profitabilnost banke, posebno onih koje su uz rizično poslovanje morale povećati svoju kapitaliziranost.

⁴ Nedostajuće ispravke vrijednosti kreditnih gubitaka pojavljuju se kada su obračunate ispravke vrijednosti izvještajnog perioda manje od regulatornih rezervisanja prema zahtjevima supervizora (FBA regulatorna rezervisanja obračunata prema Odluci o minimalnim standardima za upravljanje kreditnim rizikom i klasifikaciju aktive).

⁵ Međunarodna konvergencija merenja kapitala i kapitalnih standarda. [internet] Dostupno na: <https://www.bis.org/publ/bcbs04a.htm> [pristupljeno 09.12.2019.].

⁶ Mukhlynina, L. (2012.). Bank Capital Requirements and Performance. Zürich: Department of Banking and Finance - University of Zürich 2012.str.10.

Kako Basel I nije u potpunosti adekvatno odgovorio na sva bitna pitanja rizika, opreza u poslovanju i upravljanja kapitalom, 1999.g. pristupilo se stvaranju standarda Basel II, te sedam godina poslije, krajem 2006.g., Baselski komitet usvojio i objavio dokumet pod nazivom "Međunarodni sporazum za mjerjenje kapitala i standardi kapitala",⁷ poznatiji pod nazivom Basel II. Ovim dokumentom usvojen je potpuno novi koncept pri izračunavanju adekvatnosti kapitala banaka, koji je predstavljao potpuno novi pristup upravljanja rizicima i nadzoru banaka.

Osnovni cilj Basel II standarda bio je pridonijeti stabilnosti finansijskog sektora, na način da će nove metode računanja kapitalnih zahtjeva doprinositi realnijoj procjeni rizika kojoj je banka izložena, te zbog toga propisuje nova pravila u mjerenu i upravljanju rizicima. Prihvatanje Baselskih standarda, početno je zamišljeno kao slobodan izbor, međutim EU je donijela direktivu CRD⁸ (engl. Capital Requirements Directive) kojom je obavezala sve banke na primjenu Basel II. Ovaj Standard sadrži detaljan skup minimalnih uslova za obezbjeđenje konceptualne valjanosti i cjelovitosti interne procjene adekvatnosti kapitala. Za razliku od standarda Basela I koji su bili usmjereni na „količinu“ kapitala, standardi Basela II bili su usmjereni na „kvalitet“ kapitala.

Basel II proširuje svoje zahtjeve na tri stuba, i to:⁹

- Stub 1 – Minimalni kapitalni zahtjevi;
- Stub 2 – Nadzor nad adekvatnošću kapitala;
- Stub 3 – Tržišna disciplina.

Promjene koje uvodi Basel II, u odnosu na Basel I, odnose se na:

- Način mjerjenja i analize rizika kojima je banka izložena;
- Značajna promjena kvantifikacije kreditnog rizika;
- Uvodi pojam operativni rizik i kapitalne zahtjeve po osnovu istog, te isti uključuje u rizikom ponderisanu aktivu;
- Propisuje zahtjeve za internu procjenu adekvatnosti kapitala

⁷ Basel II: Međunarodna konvergencija mjerjenja kapitala i kapitalnih standarda: Revidirani okvir, paragraf 2. [internet] Dostupno na: <https://www.bis.org/publ/bcbs118.htm> [pristupljeno 06.12.2019.]

⁸ Jean-Claude Trichet: Enhancing the EU regulatory and supervisory framework – the Eurosystem's perspective, str 2. [internet] Dostupno na: <https://www.bis.org/review/r071205a.pdf> [pristupljeno 09.12.2019.]

⁹ Basel Committee on Banking Supervision (2003). Overview of The New Basel Capital Accord, str. 2.t.7. [internet] Dostupno na: <https://www.bis.org/bcbs/cp3ov.pdf> [pristupljeno 09.12.2019.]

ICAAP¹⁰, a isti obuhvata pregled i procjenu supervizora;

- Zahtjeva objavljivanje skupa informacija o poslovanju banke, kako bi svi učesnici na tržištu imali više informacija o izloženosti i upravljanju rizicima pojedinih banaka.

Basel II je pokrio nedostatke Basela I donoseći inovacije i uvodeći procjenu unutrašnjeg rizika banaka, istovremeno doprinoseći napretku modela kreditnog rizika.

Međutim, to nije kraj kapitalnim zahtjevima. Zbog krize 2008.g., pokazalo se da „paleta“ kapitalnih zahtjeva koja obuhvata kreditni i operativni rizik nije dovoljna da se apsorbuju nastali gubici kako bi se osigurala otpornost banaka. Odbor za finansijsku stabilnost iz Basela i Baselski komitet za superviziju, 2010.g.¹¹, propisali su novi međunarodni okvir za mjerenje kapitala nazvan Basel III standardi. Cilj standarda Basel III bio je usmjeren na nove regulatorne reforme i standarde što je i prihvaćeno te time uspostavljen novi regulatorni okvir. Basel III standardi zadržali su podjelu sa tri stuba, s tim da su fokus stavljali na likvidnost i mjerenje kapitala. Kao odgovor na zahtjeve Basela III, Agencija za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine (FBA) i Agencija za bankarstvo Republike Srpske (ABRS) kroz zakonodavni i podzakonodavni okvir, zahtjevali su veću stopu minimalnog osnovnog kapitala, te je ista povećana sa 6%¹², kako je zahtjevano prije primjene Basel III standarda na 9%, dok je stopa adekvatnosti kapitala ostala na nivou od 12%, uz propisani uslov da ukoliko banke isplaćuju dividendu dioničarima da minimalna stopa adekvatnosti kapitala iznosi 14,5%¹³ (12% + 2,5% - zaštitni sloj za očuvanje kapitala). Za potpunu implementaciju standarda Basela III ostavljen je prelazni period od 5 godina, uz početak primjene 2015.g., do potpune primjene 2019.g.¹⁴

10 ICCAP - Internal Capital Adequacy Assessment Process

11 Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems. [internet] Dostupno na: https://www.bis.org/publ/bcbs189_dec2010.htm [pristupljeno 10.12.2019.].

12 Odluka o minimalnim standardima za upravljanje kapitalom banaka i kapitalnoj zaštiti. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 46/14, član 7., stav 3.

13 Odluka o minimalnim standardima za upravljanje kapitalom banaka i kapitalnoj zaštiti. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 46/14, član 11., stav 2.

14 Jahić Haris i Demirović Lejla: Adekvatnost kapitala i likvidnost banaka u sjeni primjene Basel III standarda u bosni i Hercegovini . U: Zbornik radova Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Ekonomski fakultet, godina 12, Broj 20, Mostar januar-decembar 2014., str. 23.

Primjena Baselskih standarda u banakama u BiH

1997.g., propisivanjem i objavljivanjem entitetskih zakona o bankama u BiH, osnovane su entitetske agencije za superviziju bankarskog sektora BiH i to FBA i ABRS. Sa osnivanjem FBA i ABRS započela je primjena standarda Basela I u BiH, koja je ujedno značila i početak obaveze za bankarski sektor BiH da upravlja rizicima i kapitalnim zahtjevima. Kako je struktura Basel I standarda, fokus stavlja isključivo na kapitalne zahtjeve za kreditni rizik koji su se računali primjenom fiksno propisanih pondera (0%, 10%, 20%, 50% i 100%)¹⁵ za ukupnu izloženost koja je obuhvatala ukupne stavke rizičnog bilansa i vanbilansa. Prema zakonu o bankama iz 1997.g. kapitalni zahtjev banaka u BiH iznosio je 12% ukupno ponderisanog rizika, dok u isto vrijeme prema regulatornom okviru EU isti je iznosio 8%.

Primjena standarda Basela II u bh. bankarskom sektoru, nije dugo odlagana u odnosu na početak primjene istih nakon njihovog propisivanja. Naime, 2006.g. usvojen je set standarda Basela II, a već 2008.g. kroz propisani set odluka i podzakonskih akata koji je obuhvatao i propise za kapitalne zahtjeve za operativni rizik, započeto je sa primjenom standarda Basela II. Tako je 2008.g. „paleta“ kapitalnih zahtjeva pored kreditnog rizika proširena i na operativni rizik, i u njegovoj primjeni BiH nije zaostajala, čak je isti primjenila prije nekih drugih razvijenih zemalja članica Baselskog komiteta i članica EU.

FBA i ABRS zbog značaja Basel III standarda, 2014.g. krenule su sa implementacijom primjene istih u bankarski sektor BiH. FBA i ABRS su prihvatile preporuke Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svjetske banke (SB) za pripremu novog regulatornog okvira. U cilju primjene novog regulatornog okvira, prije svega, bilo je neophodno propisati nove ili izmijeniti postojeće zakone o bankama FBiH i RS i zakone o entitetskim agencijama za bankarstvo (FBA i ABRS). 2017.g. propisan je novi Zakon o bankama i Zakon o entitetskim agencijama za bankarstvo, te se nastavilo sa propisivanjem ostalog zakonodavnog i podzakonodavnog okvira. Posmatrajući 2017.g. u pogledu novih zakonskih i podzakonskih propisa u oblasti bankarskog sektora, zasigurno možemo reći da u historiji bankarstva BiH nisu nastale veće izmjene. Prema podacima dostupnim na web stranici FBA, FBA je u cilju primjene regulatornog okvira propisala

¹⁵ Basel I Accord: Credit Risk Categories. [internet] Dostupno na: <https://www.baselcompliance.net/basel-i.htm> [pristupljeno 10.12.2019.]

71 akt¹⁶, i to u 2017.g.: 35 odluka i 12 uputstava, a u 2018.g.: 12 odluka i 12 uputstava.

Propisani zakonski i podzakonski akti u potpunosti su obuhvatili neispunjene zahtjeve Basela II i zahtjeve koje propisuje Basel III. Na osnovu prethodno navedenog, ako bi pratili redoslijed primjene Baselskih standarda, možemo uočiti da je bh. bankarski sektor sa primjene Basela I prešao na primjenu Basela III, te da su implementacijom Basel III standarda ispoštovani i neprimjenjeni zahtjevi Basel II standarda.

Od propisanih odluka i podzakonskih aktata koji se direktno odnose na kapital i kapitalne zahtjeve izdvojili bi sljedeće:

- Odluka o izračunavanju kapitala banake;¹⁷
- Odluka o internom procesu procjene adekvatnosti kapitala;¹⁸
- Smjernice o izvještavanju Agencije za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine o primjeni ICAAP-a u banci;¹⁹
- Odluka o upravljanju rizicima;²⁰
- Uputstvo za popunjavanje izvještaja banke o regulatornom kapitalu, kreditnom, operativnom i tržišnom riziku i stopi finansijske poluge.²¹

Navedene odluke i akte FBA propisala je 2017.g. uz obaveznu primjenu u IV kvartalu 2018.g. kod banaka sa sjedištem u Federaciji BiH. ABRS iste propise koji se odnose na kapital i kapitalnu zaštitu objavila je 2017.g., uz obavezu primjene banaka u RS od III kvartala 2017.g.

¹⁶Informacija o subjektima bankarskog sistema FBiH na dan 31.12.2017.g. i 31.12.2018., Prilog 1 – Pravni okvir za rad, [internet] Dostupno na https://www.fba.ba/images/Publikacije_Banke/informacija_o_subjektima_bank_sist_fbih_31_12_2017.pdf i https://www.fba.ba/upload/docs/informacija_o_sbs_31122018_za_objavu_hfv.pdf [pristupljeno 10.12.2019.].

¹⁷Odluka o izračunavanju kapitala banake. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17.

¹⁸Odluka o internom procesu procjene adekvatnosti kapitala. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17. Odluka o upravljanju rizicima. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17.

¹⁹Smjernice o izvještavanju Agencije za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine o primjeni ICAAP-a u banci. [internet]Dostupno [na: https://www.fba.ba/images/uputstva_i_smjernice/4%20-%20Smjernice%20za%20ICAAP.pdf](https://www.fba.ba/images/uputstva_i_smjernice/4%20-%20Smjernice%20za%20ICAAP.pdf) [pristupljeno 01.12.2019.].

²⁰Odluka o objavljivanju podataka i informacija banke. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17.

²¹Uputstvo za popunjavanje izvještaja banke o regulatornom kapitalu, kreditnom, operativnom i tržišnom riziku i stopi finansijske poluge. [internet] Dostupno na: https://www.fba.ba/images/uputstva_i_smjernice/1%20%20Uputstvo%20za%20popunjavanje%20izvjestaja%20banke.pdf [pristupljeno 10.12.2019.].

U cilju ispunjavanja zahtjeva regulatornog okvira, FBA i ABRS kroz propisani zakonodavni i podzakonodavni okvir, uvele su značajne izmjene i novine. Najznačajnije promjene kada govorimo o kapitalu i kapitalnoj zaštiti bile su:

- Uvodi se pojam regulatornog kapitala, uz propisivanje karaktera i vrste stavki koje se uključuju u regulatorni kapital;
- Propisane su minimalne stope kapitalnih zahtjeva koje banka mora da održava (regulatorni kapital 12%; osnovni kapital 9% i redovan odnosni kapital 6,75%);²²
- Propisana je minimalna stopa finansijske poluge (6%),²³ zaštitne slojeve kapitala (2,5%)²⁴ i mjere za očuvanje kapitala;
- Propisan je način izračunavanja kapitalnih zahtjeva za rizike koje banka uključuje u osnovicu za mjerjenje stope adekvatnosti kapitala (kreditni, tržišni i operativni rizik, rizik namirenja slobodne isporuke i rizik povezan sa velikim izloženostima). Zbir kapitalnih zahtjeva svih rizika čini ukupnu izloženost riziku;
- Pojam ukupna izloženost riziku zamjenjuje pojam rizikom ponderisana aktiva kod računanja pokazatelja adekvatnosti kapitala;
- Izmjenjena je osnovica za računanje opštih ispravki vrijednosti za kreditni rizik u skladu sa primjenjenim standardnim pristupom (novi pristup propisuje 1,25%²⁵ od kapitalnih zahtjeva za kreditni rizik, a prema prethodnom pristupu 1,25% od ukupnog rizika aktive);
- Uvodi se obaveza propisivanja i praćenja ICAAP u cilju procjenjivanja adekvatnosti internog kapitala banke.

Problemom u primjeni zahtjeva Baselskih standarda na bh. bankarskom tržištu, ističemo nezadovoljavajuću transparentnost informacija i izvještaja za klijente, posebno ako naglasimo da klijenti moraju znati sve potencijalne rizike za njih.

22 Odluka o izračunavanju kapitala banake. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17, član 34, stav 1.

23 Ibid. član 37, stav 9.

24 Ibid. član 39, stav 1.

25 Ibid, član 32, stav 1, alineja c).

Efekti primjene novog regulatornog okvira na kapital i adekvatnost kapitala u bankama u BiH

Primjena propisa koji prate primjenu novog regulatornog okvira u bankama u BiH, a koji se odnose na kapital i kapitalne zahtjeve, na snagu su stupili krajem 2017.g. Dodatno, s ciljem potpunog prilagođavanja i osiguranja uporedivosti finansijskih informacija, zadržan je i obračun prema ranijem regulatornom izvještavanju, kada se govori o strukturi regulatornog kapitala.

Efekte primjene novog regulatornog okvira na kapital i adekvatnost kapitala u bankama u BiH moguće je pratiti na nivou 2018.g., kao prve godine potpune primjene novog regulatornog okvira, i prema podacima objavljenim od strane FBA, vidimo da je primjena nove regulative regulatornog kapitala imala uticaj na smanjenje kapitala za 62,5 miliona KM (2,5%)²⁶. Glavni uzrok smanjenja kapitala bila je izmjena osnovice za računanje opšthih rezervi kreditnih gubitaka (ORKG) zbog primjene standardiziranog pristupa prema Odluci o izračunavanju kapitala banke (primjenjuje se 1,25% od kapitalnih zahtjeva za kreditni rizik, za razliku od prethodnog pristupa prema kojem je primjenjivano 1,25% od ukupnog rizika aktive).

Dalje, sagledavajući efekat primjene novog regulatornog okvira na ukupnu izloženost riziku, obzirom da je prema istom proširena „paleta“ rizika za koji se mjere kapitalni zahtjevi i čiji zbir čini ukupnu izloženost riziku, za očekivati bi bilo da je regulatorni okvir uticao na povećanje iznosa iste. Međutim, prema podacima objavljenim od strane FBA, efekat primjene novog regulatornog okvira na ukupnu izloženost rizika bio je pozitivan i isti je uticao na smanjenje ukupnog iznosa izloženosti riziku za 2,2 miliona KM.²⁷ Razlozima smanjenja ukupnog iznosa izloženosti riziku u prvoj godini primjene novog regulatornog okvira smatraju se:

- Primjena različitih pondera za izloženost kreditnom riziku, koji su propisani Odlukom o izračunavanju kapitala banke;
- Različiti kapitalni zahtjevi za operativni rizik;
- Dodatni iznos kapitalnih zahtjeva za valutni rizik.

²⁶ Informacija o subjektima bankarskog sistema FBiH sa stanjem na dan 31.12.2018., str. 29. [internet] Dostupno na: https://www.fba.ba/upload/docs/informacija_o_sbs_31122018_za_objavu_hfv.pdf [pristupljeno 10.12.2019.].

²⁷ Ibid. str. 29.

U konačnici, podaci FBA pokazuju porast stope adekvatnosti regulatornog kapitala za 2,0% u 2018.g u odnosu na prethodnu godinu (2018.: 17,5%; 2017.: 15,5%)²⁸

Uticaj primjene MSFI 9 na kapital banaka

U „paketu“ najvećih promjena i novina koje su u bankarski sektor BiH uvedene u posljednje dvije godine, pripada i implementacija MSFI 9. Standard MSFI 9 je u obaveznoj primjeni u BiH od 01.01.2018.g. u skladu sa odredbama entitetskih zakona o računovodstvu i reviziji. MSFI 9 zamjenio je MRS 39 i isti je baziran na modelu očekivanog gubitka. Koncept mjerjenja očekivanog gubitka, prelazi iz oblasti prepoznavanja nastalih gubitaka u oblast očekivanog gubitka²⁹. Glavni nedostatak modela MRS 39 za mjerjenje kreditnih gubitaka, a ujedno i razlog zašto se isti prestao primjenjivati kod bh. banaka je taj što se model po MRS 39 zasnivao na premalom ili prekasnom priznavanju kreditnih gubitaka. Prvi efekat primjene MRS 39 a poslije i MSFI 9 imao je direktni uticaj na kapital kod banaka, što je prezentirano putem Sheme 1. u nastavku ovog rada.

Shema 1. pokazuje da su banke do 2010.g., kreditne gubitke mjerile prema Odluci o minimalnim standardima za upravljanjem kreditnim rizikom i klasifikaciju aktive banaka³⁰ (na shemi i u nastavku rada ista se imenuje skraćenim nazivom Odluka), te da su od 01.01.2011.g., kreditne gubitke nastavile mjeriti primjenom standarda MRS 39. Prelaskom sa Odluke na MRS 39, pojavila se razlika koja se naziva efekat inicijalne primjene MRS 39 koja se evidentira kao kategorija kapitala, na poziciji 26. Obrasca BS, i na istoj poziciji obračunati inicijalni efekat primjene ostaje do 31.12.2017.g. U našem primjeru, inicijalni efekat primjene MRS 39 iznosi 5.000 KM i isti je pozitivan jer su obračunate ispravke vrijednosti (I.V.) po MRS 39 bile manje u odnosu na iste prema Odluci.

2018.g., prelaskom sa MRS 39 na MSFI 9 za mjerjenje I.V. kreditnih gubitaka, pojavila se obaveza za obračunom efekta inicijalne primjene

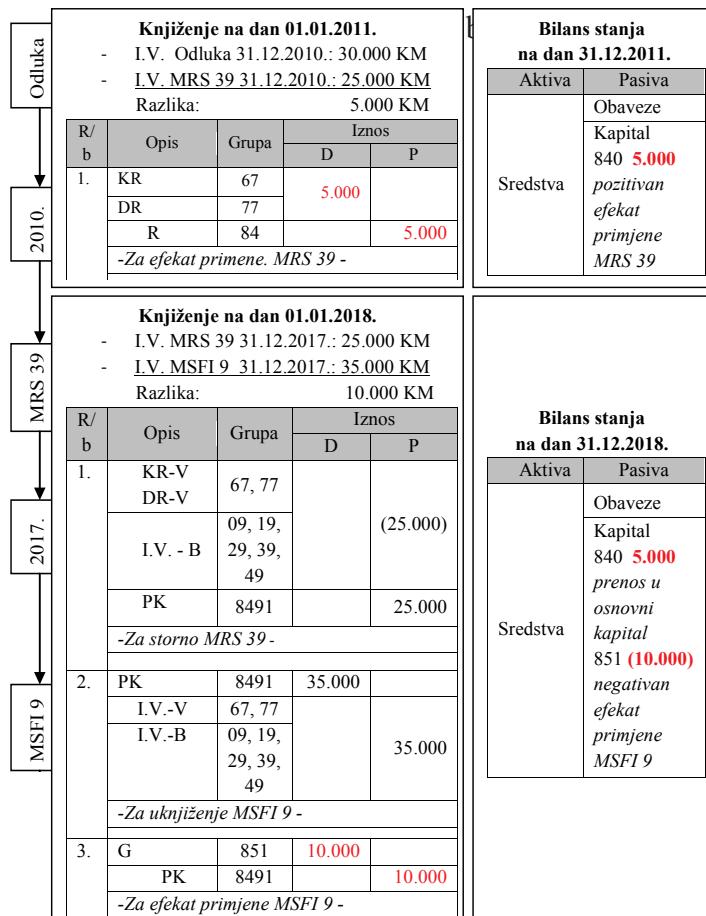
28 Ibid. str. 31.

29 Demirović Lejla, Jahić Haris i Isaković-Kaplan Ševala: Računovodstveni aspekt primjene MSFI 9 u bankarskom sektoru BiH. U: Zbornik radova Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Ekonomski fakultet, godina 16, Broj 26, str.56.

30 Odluka o minimalnim standardima za upravljanjem kreditnim rizikom i klasifikaciju aktive banaka. Sarajevo: Službene novine FBiH, br. 85/11, 33/12 i 15/13.

MSFI 9. Efekte primjene standarda na osnovu kojeg će banke u buduće mjeriti I.V., banke obračunavaju na taj način što na zadnji dan (31.12.2017.) primjene važećeg standarda za mjerjenje I.V. kreditnih i drugih gubitaka (MRS 39), urade simulaciju primjene standarda na osnovu kojeg će ubuduće obračunavati I.V. za kreditne gubitke (MSFI 9).

Shema 1. – Računovodstveni aspekt efekata inicijalne primjene

Izvor: Autori

Ukoliko prema urađenoj simulaciji I.V. prema standardu MSFI 9 bude manja od iznosa prema simulaciji I.V. do tada primjenjivanog propisa (MRS 39), razlika između simulacije MRS 39 (I.V. manje) i simulacije

31 Skraćenice: D – duguje; P – potražuje; KR – kratkoročna rezervisanja; DR – dugoročna rezervisanja; R-rezerve kapitala; KR-V – kratkoročna rezervisanja vanbilansa; DR-V – dugoročna rezervisanja vanbilansa; I.V.-B – ispravke vrijednosti bilansa; I.V.-V – ispravke vrijednosti vanbilansa; PK – prelazni konto; G – gubitak.

MSFI 9 (I.V. veće) evidentira se kao negativan efekat primjene MSFI 9, u našem primjeru -10.000 KM, na poziciji 23. Obrasca BS, kao kategorija gubitka. Banke koje su ranije na ovoj poziciji imale saldo neraspoređene dobiti ranijih godina, i ako je taj saldo bio veći od negativnog efekta primjene MSFI 9, na ovoj poziciji nemaju „negativan“ saldo, već saldo koji se netirao (umanjio) za iznos razlike prve primjene MSFI 9.

Do primjene standarda MSFI 9 na poziciji 23. Obrasca BS banke su evidentirale rezerve formirane sa inicijalnom primjenom MRS 39 (5.000 KM), tj. rezerve formirane prema Odluci. Međutim sa primjenom MSFI 9 FBA je propisala Odluku o uslovima uključivanja formiranih rezervi za kreditne gubitke (formiranih sa primjenom MRS 39) u redovan osnovni kapital³², prema kojoj banke treba da ispunjavaju određene uslove kako bi iznosi priznatih rezervi za kreditne gubitke na kontima grupe 84 bili priznati u redovan osnovni kapital, u našem primjeru 5.000 KM. Uslovi koje propisuje navedena Odluka obuhvataju obavezu banke da dostavi FBA odluku skupštine banke o uključenju formiranih rezervi za kreditne gubitke u određenu stavku redovnog osnovnog kapitala.

Porezni tretman inicijalnog efekta primjene standarda za mjerjenje kreditnih gubitaka, pozitivan i negativan, tretiran je Zakonom o porezu na dobit, prema kojem se za utvrđivanje poreske osnovice priznaju svi rashodi, prihodi i kapitalna dobit/gubitak u iznosima koji su iskazani u poslovnim knjigama, a koji su u skladu sa računovodstvenim propisima,³³ a što znači da su banke bile obavezne da inicijalni efekat primjene MRS 39 i MSFI 9 uključe u Poreski bilans u prvoj godini primjene standarda.

Prema podacima objavljenim od strane FBA³⁴ kapital banaka u FBiH na dan 30.09.2018.g., povećan je za 150 miliona KM, odnosno za 6%. Navedeno povećanje kapitala u odnosu na 31.12.2017.g. rezultat je neto efekta kapitalnih promjena prikazanih u tabelarnom pregledu 2. ovog rada.

³² Odluka o uslovima za uključenje formiranih rezervi za kreditne gubitke u redovan osnovni kapital banke. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 91/18.

³³ Zakon o porezu na dobit. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 15/16, član 8.

³⁴ Informacija o subjektima bankarskog sistema Federacije Bosne i Hercegovine sa stanjem na dan 30.09.2018., str 25. [internet] Dostupno na: https://www.fba.ba/images/Publikacije_Banke/informacija_o_subjektima_bankarskog_sistema_sa_stanjem_na_dan_30_09_2018_godine.pdf [pristupljeno 10.12.2019.]

Tabela 2. Uticaj primjene MSFI 9 na kapital banaka u FBiH³⁵ u mil.KM-

(+)/(-)	Pozicija	Iznos
(+)	Povećanje po osnovu finansijskog rezultata	247
(+)	Povećanje - dokapitalizacija kod dvije banke	64
(-)	Smanjenje po osnovu iskazane prve primjene MSFI 9	(97)
(-)	Smanjenje – prenos na obaveze za isplatu dividendi iz dobiti	(57)
(-)	Smanjenje vrijednosti vrijednosnih papira koji se mijere kroz ostalu sveobuhvatnu dobit	(7)
Neto efekat:		150

Prikaz neto efekta promjene vrijednosti kapitala banaka u FBiH, pokazuje da je na promjenu kapitala na dan 30.09.2018.g., najveći negativni uticaj imao efekat prve primjene MSFI 9 u iznosu od 97 miliona KM. Navedeni podaci potvrđuju da je efekat prve primjene MSFI 9 kod banaka u FBiH bio negativan, te da su banke zahvaljujući kvaliteti svog kapitala i uspešnosti performansi poslovanja, i pored negativnog efekta MSFI 9 od 97 miliona KM uspjele da ostvare povećanje kapitala od 6% u odnosu na dan 31.12.2017.g.

ZAKLJUČAK

Primjena direktiva EU u okviru kojih se ubrajaju i Baselski standardi, podrazumijevala je da su isti obavezno primjenjivi u zemljama članicama EU. Iako BiH nije članica EU, podaci prezentirani u radu, pokazuju da bankarski sektor BiH je implementirao zahtjeve Baselskih standarda, posebno kada govorimo o regulatornom kapitalu i kapitalnim zahtjevima. Poredeći zahtjeve u pogledu propisanih minimalnih stopa adekvatnosti regulatornog kapitala, vidimo da su zahtjevi za minimalno održavanje istih prema zakonskim i podzakonskim aktima bankarskog sektora BiH propisani znatno na višem nivou u odnosu na zahtjeve koje zahtjevaju Baselski standardi. U ovom radu smo dokazali da, da bez obzira na strožije zahtjeve i primjenu regulatornog kapitala, kapital banaka u BiH je ostao stabilan, te da je na znatno višem nivou od propisanog minimuma za održavanje kapitala i kapitalnih zahtjeva.

³⁵ Informacija o subjektima bankarskog sistema Federacije Bosne i Hercegovine sa stanjem na dan 30.09.2018., str 25. [internet] Dostupno na: https://www.fba.ba/images/Publikacije_Banke/informacija_o_subjektima_bankarskog_sistema_sa_stanjem_na_dan_30_09_2018_godine.pdf [pristupljeno 10.12.2019].

LITERATURA

1. Bazel II: Međunarodna konvergencija mjerena kapitala i kapitalnih standarda: Revidirani okvir, paragraf 2. [internet] Dostupno na: <https://www.bis.org/publ/bcbs118.htm> [pristupljeno 06.12.2019.].
2. Demirović Lejla, Jahić Haris i Isaković-Kaplan Ševala: Računovodstveni aspekt primjene MSFI 9 u bankarskom sektoru BiH. U: Zbornik radova Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Ekonomski fakultet, godina 16, Broj 26, Mostar, julidecembar 2018., str. 50-65, ISSN 0352-258X (EBSCO Publishing – Business Source Complete).
3. Informacija o subjektima bankarskog sistema FBiH sa stanjem na dan 30.09.2018.g. i 31.12.2019.g. Dostupno na: www.fba.ba. [pristupljeno 10.12.2019.].
4. Jahić Haris i Demirović Lejla: Adekvatnost kapitala i likvidnost banaka u sjeni primjene Basel III standarda u Bosni i Hercegovini . U: Zbornik radova Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Ekonomski fakultet, godina 12, Broj 20, Mostar januar-decembar 2014., str. 114-132, ISSN 1512-7613 (EBSCO Publishing – Business Source Complete).
5. Mukhlynina, L. (2012.). Bank Capital Requirements and Performance. Zürich: Department of Banking and Finance - University of Zürich 2012.str.10.
6. Odluka o internom procesu procjene adekvatnosti kapitala. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17.
7. Odluka o izračunavanju kapitala banake. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17
8. Odluka o minimalnim standardima za upravljanje kreditnim rizikom i klasifikaciju aktive, Službene novine FBiH, broj: 85/11, 33/12 i 15/13.
9. Odluka o objavljivanju podataka i informacija banke. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17
10. Odluka o upravljanju kamatnim rizikom u bankarskoj knjizi. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 81/17.
11. Odluka o upravljanju rizicima. Sarajevo: Sl. novine FBiH br. 81/17
12. Odluka o uslovima za uključenje formiranih rezervi za kreditne gubitke u redovan osnovni kapital banke. Sarajevo: Sl. novine FBiH br. 91/18.

13. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH, MSFI/MRS [internet] Dostupno na: www.srr-fbih.org. [pristupljeno 02.12.2019.].
14. Smjernice o izvještavanju Agencije za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine o primjeni ICAAP-a u banci. Dostupno na: www.fba.ba. [pristupljeno 01.12.2019.].
15. Uputstvo za popunjavanje izvještaja banke o regulatornom kapitalu, kreditnom, operativnom i tržišnom riziku i stopi finansijske poluge. Dostupno na: www.fba.ba. [pristupljeno 10.12.2019.].
16. Zakon o porezu na dobit. Sarajevo: Službene novine FBiH br. 15/16.

PRAVNA I PROFESIONALNA REGULATIVA VREDNOVANJA U BIH I ZEMLJAMA REGIONA

LEGAL AND PROFESSIONAL REGULATION OF VALUATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND COUNTRIES IN THE REGION

dr. sc. AZRA BAJRAMOVIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

dr. sc. AIDA BRKAN-VEJZOVIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Sažetak: U ovom radu je dat pregled pravne i profesionalne regulative procjene vrijednosti preduzeća u BiH sa posebnim osvrtom na potencijalne probleme u procesu vrednovanja. Razmotreni su osnovni koncepti vrednovanja i klasifikacija metoda vrednovanja. Predstavljena je uloga međunarodnih asocijacija u ovoj oblasti te Međunarodni standardi vrednovanja. U radu je također dat osvrt na regulaciju i organizaciju vrednovanja u zemljama regiona.

Ključne riječi: vrednovanje, metode vrednovanja, Međunarodni standardi vrednovanja, vrednovanje u tranzicijskim zemljama

Abstract: This paper presents an overview of legal and professional regulation of firm valuation in Bosnia and Herzegovina with emphasis on potential problems arising in the process of valuation. Key concepts of valuation along with classification of valuation methods are introduced. The role of international associations in this field as well as International Valuation Standards are also presented. This paper also deals with regulation and organization of valuation in the countries in the region.

Ključne riječi: valuation, valuation methods, International Valuation Standards, valuation in transition economies

UVOD

Nakon globalnih finansijskih kriza, uključujući i onu posljednju, u mnogim zemljama se često pažnja usmjerava na strožu regulaciju određenih djelatnosti smatrajući da će se time spriječiti nove krize. Ipak, mnogi smatraju da je osnovni problem u tome što se u procesima koji su doveli do različitih privrednih kriza zanemario koncept vrijednosti, njenog stvaranja i mjerena.

U relevantnoj literaturi se spominju različiti koncepti vrijednosti kao npr. knjigovodstvena, tržišna, likvidacijska, zamjenska itd. Mjerenje vrijednosti preduzeća je vremenom evoluiralo i dovelo do novih koncepata i načina mjerena, ali se također javila potreba da se na globalnom nivou standardi i metode vrednovanja ujednače.

Osnovni koncepti vrednovanja

Vrednovanje preduzeća je proces koji se sastoji od nekoliko aktivnosti čiji je rezultat na kraju vrijednost preduzeća na određeni dan. Međutim, ne postoji jedinstven način vrednovanja preduzeća jer se i koncepti vrijednosti razlikuju. Potreba za procjenom vrijednosti preduzeća se može javiti zbog¹: nove emisije i javne prodaje dionica, kupovine ili prodaje preduzeća ili dijela preduzeća, spajanja ili pripajanja preduzeća, radi podjele ili razdvajanja, pravne transformacije, radi saniranja preduzeća, privatizacije ili radi strateškog odlučivanja vlasnika o budućnosti preduzeća.

Motivi za procjenu, dakle, mogu biti različiti, pa u skladu sa tim i odabir odgovarajućih metoda procjene. U teoriji i praksi postoji više metoda procjene vrijednosti preduzeća koje često dovode i do različite procijenjene vrijednosti. Sve te metode se mogu podijeliti u dvije velike grupe i to na: one zasnovane na imovini preduzeća i one zasnovane na njegovoj zarađivačkoj moći.

Metode koje se baziraju na imovini su fokusirane na sadašnjost te na knjigovodstvene vrijednosti. To su metode: knjigovodstvene, prilagođene knjigovodstvene, tržišne, likvidacijske, zamjenske i reproduksijske vrijednosti.² Ove metode su još poznate kao statičke. U grupu dinamičkih metoda bi se ubrojile one koje preduzeće procjenjuju na osnovu poslovnih

1 Mikerević D., (2010), Problematika procjene vrijednosti preduzeća, Acta Economica, Vol. 8, No 12, str. 193.

2 Kolačević S., Hreljac B., (2012), Vrednovanje poduzeća, II dopunjeno i prošireno izdanje, TEB-Poslovno savjetovanje d.o.o., Zagreb, str. 234.

aktivnosti u budućnosti s naglaskom na ekonomsku vrijednost. U okviru ove grupe metoda vrijednost preduzeća se procjenjuje na osnovu slobodnog novčanog toka ili na osnovu budućih ekonomskih dobitaka. Razvijene su i kombinirane metode na osnovu ova dva pristupa.³

Osim ovakvog načina klasifikacije metoda procjene vrijednosti u relevantnoj literaturi se spominju tri pristupa procjeni: troškovni, tržišni i prinosni.⁴ Troškovni princip je princip po kome se vrijednost preduzeća procjenjuje na osnovu troškova zamjene (reprodukциje) imovine kojom ono raspolaže. Primjena ovog principa podrazumijeva utvrđivanje fer vrijednosti imovine i obaveza. Tu se mogu ubrojati metode knjigovodstvene i likvidacione vrijednosti npr. Primjenom tržišnog principa vrijednost preduzeća se ustanovljava poređenjem sa sličnim preduzećima gdje se kao osnov koriste metoda multiplikatora i uporedivih transakcija. Prinosni princip procjene podrazumijeva procjenu vrijednosti preduzeća na osnovu kapitalizacije ostvarenog rezultata (metode kapitaliziranja dobiti, kapitaliziranja neto novčanog toka, kapitaliziranja bruto novčanog toka) te diskontovanja budućih rezultata (metode diskontovanje neto novčanog toka i diskontovanja dobiti).

Međunarodni standardi vrednovanja i međunarodne asocijacije u oblasti vrednovanja

U mnogim zemljama su razvijani vlastiti standardi procjene te osnivane profesionalne organizacije procjenitelja. Usljed internacionalizacije poslovanja, razvoja međunarodnih standarda u oblasti računovodstva odnosno finansijskog izvještavanja javila se potreba i za ujednačavanjem prakse vrednovanja u svijetu. Kao rezultat takvih nastojanja su nastali Međunarodni standardi vrednovanja (International Valuation Standards - IVS).

Međunarodni standardi vrednovanja se sastoje od: Okvira (IVS Framework), Generalnih standarda (IVS General Standards), Standarda (IVS Asset Standards). Okvir (IVS Framework) uključuje generalne principe za procjenjivače a tiču se objektivnosti, nezavisnosti, kompetencija procjenjivača. Generalni standardi (IVS General Standards) definišu sprovođenje postupka procjene uključujući uslove angažovanja

³ Ibidem, str. 236-237.

⁴ Mikerević D, (2009), Principi i praksa procjene vrijednosti preduzeća, Finrar d.o.o. Banja Luka i Finansing d.o.o. Brčko, str. 136-146

procjenjivača, mjere vrijednosti, osnovu za vrednovanje, metode procjene i izvještavanje. Standardi (IVS Asset Standards) se odnose na specifične vrste imovine i specifičnosti postupka procjene takve imovine.⁵

Ovim standardima se također definiše nekoliko različitih koncepata vrijednosti i to⁶: tržišna vrijednost (market value), tržišna renta (market rent), fer vrijednost (equitable value), investicijska vrijednost (investment value / worth), sinergijska vrijednost (synergistic value) te likvidacijska vrijednost (liquidation value).

Izdavač međunarodnih standarda vrednovanja je Međunarodni komitet za standarde vrednovanja (International Valuation Standards Committee IVSC) osnovan 1981. godine. IVSC je od 2003. godine krovno udruženje koga čine profesionalne asocijacije procjenjivača širom svijeta. Udruženje trenutno čini više od 130 članica iz cijelog svijeta. Osnovni ciljevi IVSC su⁷: razvoj visokokvalitetnih međunarodnih standarda vrednovanja koji će omogućiti transparentnost i povjerenje u rezultate vrednovanja, poticanje usvajanja ovih standarda zajedno sa profesionalizacijom posla procjenitelja, razvoj saradnje između članica te asocijacije te saradnja sa međunarodnim udruženjima procjenjivača.

Osim ovog udruženja treba spomenuti i Evropsko udruženje procjenjivača (The European Group of Valuers Association - TEGoVA) koje je fokusirano na procjenu vrijednosti nekretnina. Članice ovog udruženja su trenutno 72 asocijacije iz 38 zemalja Europe. Ciljevi udruženja TEGoVA su stvaranje i širenje harmoniziranih standarda procjene, obrazovanje procjenitelja. Glavna aktivnost udruženja je rad na izradi i primjeni evropskih standarda procjene (European Valuation Standards-EVS) koji se smatraju referentnim za oblast procjene nekretnina u Evropi.⁸

Procjena vrijednosti u regionu

Istraživački centar Parlamentarnog instituta Skupštine Crne Gore je u junu 2019. godine objavio istraživanje vezano za pravni status procjenitelja u pojedinim evropskim državama (uključujući BiH, Srbiju, Hrvatsku, Sjevernu Makedoniju i Sloveniju). U tom radu su predstavljena pravna

⁵ International Valuation Standards, (2017), International Valuation Standards Council, str. 2.

⁶ International Valuation Standards, (2017), str. 17.

⁷ www.ivsc.org/about (pristupljeno 16.11.2019.)

⁸ [https://tegova.org](http://tegova.org) (pristupljeno 16.11.2019.)

rješenja profesije procjenitelja te proces njihovog licenciranja. Između ostalog je zaključeno da je u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji i Sjevernoj Makedoniji status procjenitelja uređen posebnim zakonima za razliku od BiH gdje je to uređeno podzakonskim aktima i na nivou entiteta. U svim tim zemljama procjenitelji moraju položiti određene ispite da bi stekli zvanje ovlaštenog procjenitelja a njihove ispite sprovode nacionalne stručne organizacije dok su u nekim zemljama poput Srbije i BiH u proces izdavanja licenci uključena i nadležna Ministarstva.⁹

U Hrvatskoj Zakon o procjeni vrijednosti nekretnina koji je stupio na snagu 25. 7. 2015. godine, između ostalog, predviđa da je procjenitelj i stalni sudski vještak za procjenu nekretnina pa se na njih primjenjuju i kriteriji definisani Pravilnikom o stalnim sudskim vještacima.¹⁰ Nakon Zakona donesen je i Pravilnik o metodama procjene vrijednosti nekretnina te Pravilnik o informacijskom sustavu tržišta nekretnina. Ovlašteni procjenitelji su članovi Hrvatskog društva sudskih vještaka i procjenitelja čiji je jedan od ciljeva unapređenje institucije sudskog vještaka i procjenitelja i njegove uloge u pravosuđu i ostalim institucijama.¹¹

U ovoj zemlji se Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća donesen 1991. godine indirektno bavio procjenom vrijednosti gdje je Članom 11 traženo da elaborat o procjeni vrijednosti preduzeća sadrži knjigovodstvenu i procijenjenu vrijednost preduzeća.¹² Izdate su i Upute za provedbu Članka 11 Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća.

Prema tim Uputama se ne propisuje decidno koje metode treba koristiti u procjeni preduzeća, ali se jasno navodi u dijelu VIII da treba osim obaveznog izračunavanja neto knjigovodstvene vrijednosti primijeniti metode procjene kojima će se doći do tržišne i ekonomске vrijednosti preduzeća.¹³

9 Pravni status procjenitelja u pojedinim evropskim državama, istraživački rad, Skupština Crne Gore, Parlamentarni institut, Istraživački centar, Podgorica, juni 2019., str. 7. (http://www.skupstina.me/images/dokumenti/biblioteka-i-istrazivanje/2019/Pravni_status_procjenitelja_u_pojedinim_evropskim_dr%C5%BEavama.pdf), pristupljeno 22.11.2019.

10 Zakon o procjeni vrijednosti nekretnina, Narodne novine broj: 78, 2015, Član 9 (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2015_07_78_1491.html), pristupljeno 22.11.2019.

11 <https://www.sudski-vjestaci.hr/O-HDSVIP/>, (pristupljeno 22.11.2019.)

12 Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, Narodne novine broj: 19, 1991, Član 11 (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_04_19_590.html), pristupljeno 22.11.2019.

13 Upute za provedbu članka 11. Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća, Narodne novine broj: 19, 1991, dio VIII (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_06_26_742.html), pristupljeno 22.11.2019.

Srbija ima sličan zakon kao i Hrvatska - Zakon o proceniteljima vrednosti nepokretnosti. Ovaj zakon reguliše proceduru izdavanja licenci a sve nadgleda i drugim aktima dodatno definiše Ministarstvo finansija. Zakon je donesen krajem 2016. godine a stupio je na snagu 06. juna 2017. godine.

Nakon spomenutog Zakona doneseno je sedam podzakonskih akata, pravilnika vezanih za usavršavanje, licenciranje, etički kodeks procjenitelja. Od tada prema podacima Ministarstva finansija Srbije broj licenciranih procjenitelja u Srbiji raste i u julu 2019. godine iznosio je 179.¹⁴

Svi licencirani procjenitelji moraju biti članovi jednog od akreditiranih udruženja. Trenutno u Srbiji postoje tri takva udruženja. Treba posebno istaći Nacionalno udruženje procjenitelja Srbije koje ima za cilj promociju interesa povezanih s nekretninama, kapitalom i opremom, predstavljanje stavova svojih članova, podsticanje rada po pravilima etičkog kodeksa, postupanje po visokim profesionalnim standardima, razvoj vještina članova itd.¹⁵ Ovo udruženje je član TEGoVA od 2011. godine a član je i IVSC. Tu su još Društvo procjenitelja Srbije, osnovano 2016. godine te Udruženje samostalnih sudskih veštaka i procjenitelja vrednosti nepokretnosti osnovano 2018. godine.

U Crnoj Gori Zakon o računovodstvu koji je na snazi od 2016. godine, između ostalog, definiše šta se podrazumijeva pod procjenom vrijednosti i da se ona treba vršiti u skladu sa Međunarodnim standardima za procjenu vrijednosti i Evropskim standardima za procjenu vrijednosti a da metodologiju treba propisati Ministarstvo finansija.¹⁶ Zakon također predviđa i postojanje ovlaštenog procjenitelja te definiše njegovo licenciranje.

Crna Gora ima dva udruženja procjenitelja. Jedno od njih je Institut ovlašćenih procjenjivača Crne Gore (IOPCG) koji je od 2013. godine članica TEGoVA.¹⁷ Prvi put u 2019. godini su započeli i sa obukom za

¹⁴ Ex post analiza efekata zakona o proceniteljima vrednosti nepokretnosti, Ministarstvo finansija i Ministarstvo privrede Republike Srbije, 18. 10. 2019., str. 5. (<https://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/Procenitelji%20vrednosti%20nepokretnosti/Ex-post%20analiza%20efekata%20Zakona%20o%20proceniteljima%20vrednosti%20nepokretnosti.pdf>), pristupljeno 22.11.2019.

¹⁵ <https://procenitelji.org.rs/o-nama/> (pristupljeno 22.11.2019.)

¹⁶ Zakon o računovodstvu, Član 25., Službeni list Crne Gore, br. 052/16 od 09.08.2016. (http://www.privrednakomora.me/sites/pkcg.org/files/multimedia/gallery/files/2012/09/zakon_o_racunovodstvu_i_reviziji1.pdf), pristupljeno 22.11.2019.

¹⁷ <http://www.iopcg.me/index.php/sr/edukacija> (pristupljeno 22.11.2019.)

procjenu vrijednosti kapitala, dakle, proširuju svoju djelatnost. Osim Instituta postoji i Komora procjenitelja Crne Gore (KPCG) koja je svojim aktima definisala detaljnije uslove sticanja zvanja ovlaštenih procjenitelja u više oblasti.¹⁸

Pravna i profesionalna regulativa vrednovanja u BiH

U zemljama u regionu razvijeni su zakoni koji se bave procjenom vrijednosti nekretnina i radi se na razvoju profesionalnih asocijacija procjenitelja koje su zadužene za obuku, usavršavanje procjenitelja. U Bosni i Hercegovini je pravna i profesionalna regulativa vrednovanja na nivou entiteta. Ne postoje posebni zakoni koji se bave procjenom vrijednosti preduzeća. Time se indirektno bavi Uredba o procjenjivanju ekomske vrijednosti pravnih osoba, imovine, obaveza i kapitala u FBIH. Ipak, u oba entiteta postoje asocijacije koje su Pravilnicima definisale uslove stjecanja zvanja ovlaštenih procjenitelja u kojima se jasno od procjenitelja očekuje primjena Međunarodnih standarda vrednovanja.

U Federaciji BiH od 2013. godine na snazi je Uredba o procjenjivanju ekomske vrijednosti pravnih osoba, imovine, obaveza i kapitala kojom se, prema Članu 1 Uredbe, uređuje djelatnost procjenjivanja ekomske vrijednosti pravnih lica, imovine, obaveza i kapitala te ovlaštenja i obaveze ovlaštenih procjenitelja.¹⁹ Uredbom se definišu knjigovodstvena, tržišna, zamjenska, likvidaciona i poslovna vrijednost imovine, obaveza i kapitala pravnih osoba ali se isto tako, naglašava da se procjenjivanje vrši na osnovu vjerodostojne dokumentacije, fizičke osobnosti predmeta procjene i budućih novčanih primitaka i izdataka.²⁰ Uredba ne sadrži propise vezane za metode koje bi se trebale provoditi u postupku procjene. Značajan dio spomenutog akta se bavi definisanjem statusa ovlaštenih procjenitelja, uslova koje moraju ispuniti da bi stekli licencu, načina izdavanja licenci, itd.

Pripremnu nastavu i polaganje ispita za ovlaštenog procjenitelja organizuje i sprovodi Savez računovođa, revizora i finansijskih djelatnika Federacije BiH. Savez je iste godine kad je donesena Uredba usvojio Pravilnik o uslovima za stjecanje certifikata ovlaštenog procjenitelja gdje

18 http://komoraprocjenitelja.me/ostala_regulativa.html (pristupljeno 22.11.2019.)

19 Uredba o procjenjivanju ekomske vrijednosti pravnih osoba, imovine, obaveza i kapitala, Službene novine Federacije BiH, broj 70/13, Član 1, (<http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2013/uredbe/19.html>), pristupljeno 23. 11. 2019.

20 Ibidem, Član 2

se u Članu 2 jasno navodi da se pod procjenom ekonomske vrijednosti podrazumijeva ustanovljavanje fer vrijednosti pravnih lica, imovine, obaveza i kapitala primjenom specifičnih metodoloških standarda i etičkih pravila u skladu sa Međunarodnim i / ili nacionalnim standardima procjenjivanja.²¹

Prema podacima Federalnog ministarstva pravde koje izdaje licencu za rad ovlaštenim procjeniteljima na spisku ovlaštenih procjenitelja u 2019. godini je 80 procjenitelja iz FBiH.²²

Federalno ministarstvo pravde je donijelo i Odluku o nastavnom planu i programu za stjecanje zvanja ovlašteni procjenitelj. Prema programu budući procjenitelji izučavaju stratešku analizu, analizu poslovanja preduzeća, izračun troška kapitala, primjenu metode multiplikatora, primjenu metode diskontiranih novčanih tokova (DCF) te procjenu nematerijalne imovine i nekretnina.²³

Pravilnik o procjeni vrijednosti nepokretnosti iz 2009. godine uređuje metodologiju procjene tržišne vrijednosti nepokretnosti i utvrđivanja poreske obaveze u entitetu RS. Nema posebnog zakona niti podzakonskog akta kojim bi se regulisala procjena ekonomske vrijednosti kao u Federaciji BiH.

Pravilnikom o uslovima sticanja sertifikata ovlašćenog procjenitelja Udruženja ovlašćenih procjenitelja u Bosni i Hercegovini uređuju se uslovi i postupak stjecanja certifikata ovlaštenog procjenitelja ekonomske vrijednosti pravnog lica, imovine, obaveza i kapitala, kao i njihova prava i dužnosti. U Članu 2 spomenutog Pravilnika se navodi da procjena ekonomske vrijednosti je utvrđivanje fer vrijednosti pravnih lica, imovine, obaveza i kapitala primjenom specifičnih metodoloških standarda i etičkih pravila u skladu sa Međunarodnim standardima vrednovanja.²⁴ Sami sadržaj Pravilnika je vrlo sličan onom koga je za teritorij FBiH usvojio Savez s tim da za razliku od FBiH nema nadležnog Ministarstva koje vodi registar već to radi Udruženje. Prema Registru u 2019. godini dozvolu ovlaštenog

²¹ Pravilnik o uvjetima za stjecanje certifikata ovlaštenog procjenitelja, (2013), Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika Federacije BiH, (http://www.srr-fbih.org/OLDSite/pdf/2013/05/Pravilnik_o_uvjetima_za_stjecanje_OP-2.pdf) pristupljeno 24.11.2019.

²² <https://www.fmp.gov.ba/bs/lista-licenciranih-procenitelja.html>, pristupljeno 24.11.2019.

²³ Odluka o nastavnom planu i programu za sticanje profesionalnog zvanja ovlašteni procjenitelj, (2013), Federalno ministarstvo pravde, (<http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=355>), pristupljeno 24.11.2019.

²⁴ Pravilnik o uslovima sticanja sertifikata ovlašćenog procjenjivača, (2011) Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini, (https://uopbih.org/wp-content/uploads/2019/10/pravilnik_za_sticanje_zvanja.pdf), pristupljeno 24.11.2019.

procenitelja je imalo 99 lica u RS.²⁵ Udruženje također ima i etički kodeks razvijen u vidu Pravilnika ponašanja ovlašćenih procjenjivača.

Inače, Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini je član Komiteta za međunarodne standarde vrednovanja (IVSC) kao i udruženja TEGoVA. Kao svoje glavne ciljeve ističu²⁶: izvođenje međunarodno priznatog programa edukacije za ovlaštene procjenitelje, organiziranje edukacije za ovlaštene procjenitelje, izdavanje knjiga, časopisa i drugih stručnih publikacija iz oblasti procjene vrijednosti te širenje svijesti o ulozi i značaju profesije procjene vrijednost, razvijanje programa međunarodne saradnje te uključivanje u rad strukovnih organizacija u Evropi i svijetu.

Potencijalni problemi u vrednovanju preduzeća u BiH

Ćurić i Babić su u članku objavljenom 2017. u kome su analizirali probleme procjenjivačke profesije u regionu ustvrdili da su glavni problemi u ovoj sferi u regionu: nedovoljan broj procjenitelja, njihova nekompetentnost, neadekvatna struktura timova za procjenu, nepostojanje regulatornog okvira, nepostojanje profesionalnih asocijacija.²⁷

Prema podacima za 2019. godinu u BiH ukupno dozvolu ima 179 procjenitelja koji djeluju u dvije organizacije. Obje asocijacije (Savez u FBiH i Udruženje u RS) sprovode obuku potencijalnih procjenitelja a da bi stekli licencu oni moraju položiti ispite predviđene planom i programom obuke. Problem je što ne postoji jedinstven zakon ili podzakonski akt koji bi tretirao ovu oblast pa tako npr. imamo situacije da se pod nešto drugaćijim okolnostima može aplicirati za ovlaštenog procjenitelja u FBIH i u RS.

Ono što definitivno treba istaći kao jedan od problema jeste kako u uslovima nerazvijenosti privrede i tržišta kapitala u BiH sprovoditi određene metode procjene posebno kad se uzme u obzir da su za neke od njih poput DCF metode potrebni veliki broj informacija iz privrede i sa finansijskih tržišta. U takvim slučajevima primjena tržišnih metoda vrednovanja može dati neadekvatnu sliku vrijednosti zbog informacija

25 Registrar ovlašćenih procjenjivača sa važećom licencom za 2019. godinu, Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini, (https://uopbih.org/wp-content/uploads/2019/10/Registrar_2019.pdf), pristupljeno 24.11.2019.

26 <https://uopbih.org/ciljevi-i-zadaci-udruzenja/>, pristupljeno 24.11.2019.

27 Ćurić B., Babić Z., (2017), Profesionalna regulativa procjene vrijednosti preduzeća s osrvtom na probleme procjenjivačke profesije u regionu, Poslovne studije, god. 9, broj 17-18, str. 94-92

dostupnih procjeniteljima (nerazvijenost tržišta kapitala) pa rezultate takve procjene vrijednosti treba uzeti sa rezervom.²⁸

Serdar se 2015. godine bavila procjenom vrijednosti preduzeća u uslovima neaktivnog tržišta kapitala. Ona je između ostalog anketirala 50 ovlaštenih procjenitelja u BiH. Procjenitelji obuhvaćeni spomenutom anketom su potvrdili da najviše u procjeni koriste koncept fer vrijednosti (njih 93%) te koncept tržišne vrijednosti (njih 86%).²⁹

Od procjenitelja se također očekivalo da odgovore na pitanje koju od metoda najčešće koriste u procjeni uzimajući u obzir tri pristupa, troškovni, prinosni i tržišni. Oni koji primjenjuju troškovni pristup najčešće koriste metodu utvrđivanja neto imovine (njih 56%). Kod prinosnog pristupa 40% anketiranih procjenitelja najčešće koristi metodu diskontovanja novčanih tokova a od kombinovanih metoda metodu multiplikatora.³⁰ Ovakav odabir metoda je u skladu i sa preporukama i međunarodnom praksom.

Poseban problem u primjeni metode diskontiranih novčanih tokova predstavlja diskontna stopa koja će se primijeniti a koja u uslovima funkcionalisanja tržišta kapitala u BiH može biti problematična za odrediti. Ovome u prilog idu i rezultati spomenutog istraživanja u kojima se 72% ispitanika izjasnilo da koriste metodu "zidanja" radije za određivanje diskontne stope dok se 54% procjenitelja izjasnilo da kao osnovu koriste CAPM model.³¹

Sveukupno rezultati istraživanja pokazuju da se najviše koristi troškovni i prinosni pristup dok su tržišne metode zapostavljene odnosno manje se primjenjuju zbog ograničenja.

Dakle, u samom procesu vrednovanja preduzeća procjenitelji u BiH su suočeni sa problemom primjene određenih metoda što se može riješiti samo daljim razvojem privrede i tržišta kapitala. Da bi se njihov rad olakšao bilo bi dobro donijeti jedinstvene zakonske odnosno podzakonske akte u ovoj oblasti.

28 Ćurić B., (2012), Primjenjivost tržišnih metoda vrednovanja preduzeća u ekonomijama u razvoju, Naučni časopis za ekonomiju, 04/12, str. 46.

29 Serdar T. (2013), Procjena vrijednosti preduzeća u uslovima neaktivnog tržišta kapitala, Acta Economica, Vol. 13, No 23, str. 132.

30 Ibidem, str. 133-135.

31 Ibidem, str. 135-136.

ZAKLJUČAK

Ne postoji jedinstvena definicija vrijednosti pa tako i ne postoji jedinstvena metoda za procjenu vrijednosti preduzeća. Na odabir odgovarajućih metoda utječe i svrha procjene preduzeća, ali i uslovi u okruženju preduzeća odnosno razvijenost tržišta kapitala.

Radi transparentnosti i ujednačenosti a zbog sve veće globalizacije poslovanja uvedeni su Međunarodni standardi vrednovanja koji prepoznaju tri pristupa procjeni vrijednosti preduzeća: troškovni, prinosni i tržišni. Standardima su opisani svi relevantni pojmovi vrednovanja te metode koje se mogu koristiti u okviru tri pristupa.

Stanje u zemljama regiona vezano za oblast procjene vrijednosti preduzeća je vrlo specifično. Naime, ovaj region je prošao proces privatizacije u kome je od ključne važnosti bilo adekvatno procijeniti vrijednost preduzeća, ali u našim susjednim državama fokus je na procjeni vrijednosti nekretnina. Tako su npr. u Hrvatskoj i Srbiji doneseni zakoni koji tretiraju procjenu vrijednosti nekretnina, različiti podzakonski akti i osnovana udruženja koja su članica TEGOVE. U Hrvatskoj su čak procjenitelji istovremeno i sudski vještaci. Međutim u Crnoj Gori indirektno se procjena vrijednosti preduzeća tretira putem Zakona o računovodstvu, ali asocijacije koje postoje se više bave procjenom vrijednosti nekretnina a tek od ove godine su počele sa obukom za procjenu vrijednosti preduzeća.

U BiH je vrednovanje regulirano na nivou entiteta s tim da se u FBiH reguliše procjena vrijednosti preduzeća Uredbom a ne zakonom, dok u RS-u ne postoji ništa slično ali je donesen zakon o procjeni vrijednosti nekretnina. U oba entiteta postoje asocijacije koje su zadužene za obrazovanje budućih procjenitelja te proces dobijanja licence s tim da je za to u FBiH zadužen Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika Federacije BiH a u RS-u Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini koje je član IVSC.

Dakle, u BIH ne postoje jedinstveni zakonski i podzakonski akti koji bi tretirali ovu oblast. Osim toga, očigledno je da pored nepostojanja jedinstvene pravne i profesionalne regulative postoje i problemi u primjeni određenih metoda procjene u slučajevima nerazvijenih tržišta kapitala.

LITERATURA

1. Ćurić B., (2012), Primjenjivost tržišnih metoda vrednovanja preduzeća u ekonomijama u razvoju, Naučni časopis za ekonomiju - 04/12, str. 43-46.
2. Ćurić B., Babić Z., (2017), Profesionalna regulativa procjene vrijednosti preduzeća s osvrtom na probleme procjenjivačke profesije u regionu, Poslovne studije, god. 9, broj 17-18, str. 79-95.
3. Ex post analiza efekata zakona o procjeniteljima vrijednosti nepokretnosti, Ministarstvo finansija i Ministarstvo privrede republike Srbije, 18. 10. 2019., (<https://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/Procenitelji%20vrednosti%20nepokretnosti/Ex-post%20analiza%20efekata%20Zakona%20o%20procjeniteljima%20vrednosti%20nepokretnosti.pdf>)
4. International Valuation Standards, 2017., International Valuation Standards Council
5. Kolačević S., Hreljac B., (2012), Vrednovanje poduzeća, II dopunjeno i prošireno izdanje, TEB-Poslovno savjetovanje d.o.o., Zagreb,
6. Mikerević D, (2009), Principi i praksa procjene vrijednosti preduzeća, Finrar d.o.o. Banja Luka i Finansing d.o.o. Brčko
7. Mikerević D., (2010), Problematika procjene vrijednosti preduzeća, *Acta Economica*, Vol. 8, No 12, str. 189-225,
8. Odluka o nastavnom planu i programu za sticanje profesionalnog zvanja ovlašteni procjenitelj, (2013), Federalno ministarstvo pravde, (<http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=355>)
9. Pravilnik o uslovima sticanja sertifikata ovlašćenog procjenjivača, (2011) Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini, (https://uopbih.org/wpcontent/uploads/2019/10/pravilnik_za_sticanje_zvanja.pdf)
10. Pravilnik o uvjetima za stjecanje certifikata Ovlaštenog procjenitelja, (2013), Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika Federacije BiH, (http://www.srr-fbih.org/OLDSite/pdf/2013/05/Pravilnik_o_uvjetima_za_stjecanje_OP-2.pdf)
11. Pravni status procjenitelja u pojedinim evropskim državama, Istraživački rad, Skupština Crne Gore, Parlamentarni institut,

- Istraživački centar, Podgorica, juni 2019., (http://www.skupstina.me/images/dokumenti/biblioteka-i-istrazivanje/2019/Pravni_status_procjenitelja_u_pojedinim_evropskim_dr%C5%BEavama.pdf)
12. Registar ovlašćenih procjenjivača sa važećom licencom za 2019. godinu, Udruženje ovlašćenih procjenjivača u Bosni i Hercegovini, (https://uopbih.org/wp-content/uploads/2019/10/Registar_2019.pdf)
 13. Serdar T. (2013), Procjena vrijednosti preduzeća u uslovima neaktivnog tržišta kapitala, Acta Economica, Vol. 13, No 23, str. 121-138, DOI <https://doi.org/10.7251/ACE1523121>
 14. Upute za provedbu članka 11. Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća, Narodne novine broj: 19, 1991, (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_06_26_742.html)
 15. Uredba o procjenjivanju ekonomske vrijednosti pravnih osoba, imovine, obaveza i kapitala, Službene novine Federacije BiH, broj 70/13, (<http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2013/uredbe/19.html>)
 16. Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, Narodne novine broj: 19, 1991, (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_04_19_590.html)
 17. Zakon o procjeni vrijednosti nekretnina, Narodne novine broj: 78, 2015 (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2015_07_78_1491.html)
 18. Zakon o računovodstvu, Službeni list Crne Gore”, br. 052/16 od 09.08.2016, (http://www.privrednakomora.me/sites/pkcg.org/files/multimedia/gallery/files/2012/09/zakon_o_racunovodstvu_i_reviziji1.pdf)
 19. <http://komoraprocjenitelja.me>
 20. <https://procenitelji.org.rs>
 21. <https://www.sudski-vjestaci.hr/>
 22. <https://tegova.org>
 23. www.fmp.gov.ba
 24. www.iopcg.me
 25. www.ivsc.org
 26. www.uopbih.ba

OSNOVNE KARAKTERISTIKE TURISTIČKE INVESTICIONE POLITIKE PO POJEDINIM ZEMLJAMA S OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU

MAIN CHARACTERISTICS OF TOURISM INVESTMENT POLICY IN INDIVIDUAL COUNTRIES WITH EMPHASIS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA

dr. sc. MAIDA DIZDAREVIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

Sažetak: Turizam je jedan od ekonomskih fenomena koji je posljednjih godina podvrgnut raznim analizama i istraživanjima zahvaljujući rastućim i vidljivim reperkusijama na ekonomiju. U radu će se analizirati karakteristike turističke investicione politike na primjeru razvijenih turističkih zemalja s ciljem utvrđivanja najboljih praksa investiranja u taj sektor. U okviru analiziranih zemalja pažnja će se posvetiti subjektima odgovornim za privlačenje investicija u turizam i različitim, ali kompatibilnim grupama investicionih poticaja i olakšica. Destinacije su odabrane na osnovu indeksa konkurentnosti turističke industrije širom svijeta.

Ključne riječi: turizam, investicije, turistička investiciona politika, razvijene turističke zemlje, Bosna i Hercegovina

Abstract: Tourism is the one of the economic phenomenon that has in recent years undergone various analyzes and studies due to the growing and visible repercussions on the economy. This paper will analyze the characteristics of tourism investment policy on the example of developed tourist countries to determine the best practices of investing in this sector. Within the countries analyzed attention will be given to entities responsible for attracting investment in tourism and different, but compatible groups of investment incentives and exemptions. Destinations are selected based on the index of competitiveness of the tourism industry worldwide.

Key words: tourism, investment, tourism investment policy, developed tourism country, Bosnia and Herzegovina

UVOD

U većini zemalja je prepoznat signifikantan doprinos turističke industrije u ekonomskom razvoju. Većina autora, koji se bave izučavanjem turizma, smatra da je turizam globalni fenomen, te da investiranje u ovaj sektor ima velike ekonomske koristi: turistička infrastruktura može služiti i lokalnim zajednicama, turizam može obezbijediti nova tržišta za lokalne proizvode, čime se stimulišu drugi lokalni ekonomski sektori, turizam stimuliše razvoj novih i modernijih maloprodajnih, rekreacijskih i drugih kapaciteta koje mogu koristiti i turisti i lokalno stanovništvo, razvoj turizma doprinosi unapređenju i zaštiti kulturnog naslijeđa i ekološkom poboljšanju, itd.

U 2018. godini, prema podacima Svjetske turističke organizacije broj međunarodnih dolazaka je dostigao 1,4 milijarde, dok je predviđanje da će međunarodni dolasci do 2030. godine dostići broj od 1,8 milijardi.¹

Svjetski ekonomski forum – *World Economic Forum* sprovodi od 2005. godine istraživanje koje je osmišljeno da mjeri faktore identifikovane kao poluge za poboljšanje konkurentnosti u turističkoj industriji. Indeks turističke konkurentnosti mjeri uspješnost pojedine zemlje u sektoru putovanja i turizma, a podijeljen je u tri kategorije koje obuhvaćaju:²

- zakonodavnu regulativu,
- povoljno okruženje za razvoj poslovanja i infrastrukture, te
- kvalitetu ljudskih resursa uz bogatstvo kulturnih i nacionalnih dobara.

Prema Izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma iz 2019. godine - index konkurentnosti turizma, Španija se nalazi na prvom mjestu, Australija na sedmom, Austrija na jedanaestom mjestu, dok je Novi Zeland na sedamnaestom mjestu.³ U posmatrane zemlje, za koje se smatra da imaju najbolju praksu turističkog investiranja, spada i Crna Gora, kao zemlja iz okruženja. S obzirom na ove podatke, analizirat će se modeli razvoja turističkog sektora tih zemalja, odnosno njihovih pojedinih pokrajina.

1 www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019., pp.7.

2 www.weforum.org/The Travel & Tourism competitiveness, Report 2019,.

3 www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf, World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019, pp.15.

TURISTIČKI RAZVIJENE ZEMLJE

➤ Turizam je jedan od stubova španske ekonomije u kojoj je turizam prva privredna grana po izvozu koji doprinosi BDP-u sa preko 12%; 13% svih zaposlenih radi u ovom sektoru, a u nekim regijama i do 25%. S obzirom na ostvarene prihode od turizma, Španija ima dominantnu poziciju u Evropi i svijetu.⁴

Presudan utjecaj na razvoj turističkog sektora ima država. Od sredine 60-ih godina država je prepoznala značaj turizma za ekonomiju, te zemlje i osnovala organizacije koje su se bavile uređenjem i unapređenjem te privredne grane, a od 70-ih godina načinjen je preokret, u smislu formiranja organizacija na regionalnom i lokalnom nivou.

Danas je razvoj turizma u Španiji zasnovan na aktivnoj ulozi brojnih institucija zaduženih za razvoj ovog sektora. Za marketing i promociju Španije, kao turističke destinacije, zadužen je Institut turizma Španije. Njegovi zadaci su planiranje, razvoj i izvršavanje aktivnosti usmjerenе na promociju, kooperacija sa regionalnim i lokalnim vlastima, kao i kooperacija sa privatnim sektorom, te uspostavljanje strategije i plana investiranja za nove projekte.⁵

Način na koji je Španija formirala i promovisala svoje turističke proizvode može da bude primjer drugim zemljama kako da iskoriste svoje prirodne i kulturne resurse, te formiraju nove turističke proizvode. Možemo konstatovati osnovne smjernice turističke politike Španije: aktivno učešće države, ulaganje u infrastrukturu, strategije za daljnji razvoj turizma, osnivanje regionalnih turističkih organizacija koje na lokalnom nivou doprinose poboljšanju turističkih usluga.

➤ Najveći i najbrže rastući sektor privrede u Australiji su uslužne djelatnosti koje obuhvaćaju građevinarstvo, trgovinu, finansije, komunikacije, obrazovanje, turizam, te poslovne usluge koje čine 70% BDP-a. Uslužne djelatnosti zapošljavaju najveći broj radnika, a u tim djelatnostima je zastupljen i najveći broj izvoznika.

Turistički sektor Australije u velikoj mjeri se oslanja na javne investicije. Vlade na svim nivoima razvijaju strategije koje utječu na investiranje u turističku ponudu što uključuje finansiranje:⁶

4 OECD, *Tourism Trends and Policies*, 2018, pp. 271.

5 OECD, *Tourism Trends and Policies*, 2018, pp. 273.

6 Australian Government Austrade, *Tourism Investment Monitor*, 2019, pp.4-5.

- prijevoza i turističke infrastrukture,
- javno-privatnog partnerstva,
- razvoja i provedbe politike za poticanje ulaganja u turizam,
- destinacijskih razvojnih planova, i
- upravljanja prirodnim i kulturnim resursima.

Australijska vlada je svjesna potrebe snažne podrške koordiniranog vodstva u cilju postizanja značajnih ishoda. Tako je Državni vladin odjel za resurse, energiju i turizam (*The Commonwealth Government Department of Resources, Energy and Tourism -RET*) zadužen za vođenje turističke politike, Turističko ministarsko vijeće (*Tourism Ministers Council-TMC*) je osnovni „forum“ za diskusiju o pitanjima turističke politike, koji povezuje interesne grupe u turističkoj industriji i osigurava balansirani fokus na izgradnju, odnosno investiranje u turističke proizvodne kapacitete i destinacijski marketing. Ova struktura usklađuje ključne prioritete između države, regija i turističke industrije. Nacionalni savjetodavni odbor za turizam i zrakoplovstvo (*The National Tourism and Aviation Advisory Committee -NTAAC*) formalizira odnose između navedenih organa, odnosno interesnih grupa u turizmu.⁷

Karakteristiku modela razvoja turističkog sektora Australije, osim koordiniranog vodstva i postojanja institucija koje pružaju stastističke podatke za turistički sektor, čini i sprovođenje istraživačkih studija vezano za investiranje u tom sektoru, da bi se identifikovale i razvile smjernice u cilju prevazilaženja prepreka u turističkom investiranju, a koje se odnose na infrastrukturu, istraživanje, inovacije i obrazovanje.

Na osnovu svih navedenih podataka do kojih smo došli tokom istraživanja o modelu investiranja u turistički sektor Australije, može se zaključiti da se turistički sektor Australije u velikoj mjeri oslanja na javne investicije pri čemu Vlade na svim nivoima razvijaju strategije, kojima utječu na investiranje u različite segmente turističke ponude. Također, pri ovim institucijama osnivaju se različite konsultativne grupe koje analiziraju uslove investiranja u turističkom sektoru. Osim toga, ta zemlja ima jako koordinirano vodstvo koje upravlja turističkom industrijom, kao i dosta institucija koje istražuju turistička kretanja, odnosno sprovode razne istraživačke studije vezane za ovu temu.

⁷ Australian Government, National long-term tourism strategy, 2013, str. 6., preuzeto: www.ttf.org.au

➤ Turistička industrija u Novom Zelandu predstavlja najveći sektor izvoza i važan izvor uposlenosti. Ova industrija je, direktno ili indirektno, prisutna u svim sferama života. Turizam je najveća izvozna industrija u smislu zarade i ekonomskog utjecaja u Novom Zelandu.

Novi Zeland ima cijelovit pristup turističkog razvoja, što podrazumijeva određeni broj institucija i odjela koji rade zajedno u cilju poboljšanja međunarodne konkurentnosti i održive profitabilnosti poslovanja. Najvažnije institucije koje potiču investiranje u turistički sektor su:⁸

- Nacionalna turistička organizacija (*Tourism New Zealand*), subjekt zadužen za privlačenje investicija u turistički sektor, dok je Ministarstvo turizma odgovorno za osiguranje kvalitetnih informacija, istraživanje i predviđanja u cilju zadovoljenja širokog spektra usluga,
- Kontaktna institucija za međunarodne ulagače (*Investment New Zealand*), vezana za poslovne prilike u zemlji, a također predstavlja vezu između visoko rastućih poslova u strateškim sektorima u Novom Zelandu i stranih investitora.
- Agencija vladinog ekonomskog nacionalnog razvoja (*New Zealand Trade and Enterprise*), fokusirana je na uspostavljanje veza između preduzeća ove zemlje i investicijskih prilika, i
- Investicijski Fond (*New Zealand Investment Fund*), osnovan od strane vlade Novog Zelanda, koji nudi program vlasničkih ulaganja inovativnim mladim preduzećima i preduzećima sa visokim potencijalom rasta.

Možemo konstatovati da je Novi Zeland prepoznao značaj turizma u ekonomskom razvoju i u tom smislu poduzeo je i poduzima različite oblike investiranja, osniva institucije koje su zadužene za poticanje investicija, te poduzima određene finansijske poticaje za unapređenje turističkog sektora.

➤ Turistička industrija je jedna od najvažnijih privrednih sektora u Austriji koja pokazuje stalni rast. Turizam je prepoznat kao jedan od strategijskih elemenata ekonomskog razvoja, a regionalna turistička politika predstavlja integralni dio regionalne ekonomske politike razvoja.

U Austriji postoji niz institucija koje podržavaju razvoj turističkog sektora. Među njima ističu se:⁹

8 OECD, *Tourism Trends and Policies*, 2018, pp. 241-242.

9 www.tourismstrategy2020.vienna.info/downloads/wt-tourismusstrategie-2020_en.pdf, Tourism Strategy

- Austrijska nacionalna turistička agencija, privatno-pravna asocijacija, koja podržava marketinške aktivnosti i sa kojom je povezana Austrijska federalna vlada koja osigurava budžet ovoj asocijaciji.
- Austrijska turistička banka, specijalizovana finansijska institucija fokusirana na investiranje i poticanje investicija u turističkom sektoru, posebno hotelskih projekata. Investicijske poticajne aktivnosti su dizajnirane za projekte preko 2 miliona EUR-a.
- Austrijska ekonomski agencija, koja se bavi javnom podrškom i finansiranjem malih i srednjih preduzeća u turističkom sektoru, i
- Austrijska konferencija za regionalno planiranje, zadužena za razvoj nacionalnih i regionalnih koncepcata.

Od navedenih institucija za poticanje turističkih investicija ključna je Austrijska turistička banka koja brojnim mjerama osigurava ciljanu i efikasnu podršku za inovativne poslove u turističkoj djelatnosti:¹⁰

- ERP zajmovi za turističku djelatnost,
- Top turističko poticanje 2007-2013,
- poticanje „mladih“ preduzetnika, i
- EU grantovi.

U ovom radu osvrnut ćemo se na model investiranja u ruralni turizam Austrije koji je najpoznatiji primjer razvoja ovog vida turizma. Inače, ruralni turizam u Austriji se uglavnom razvija u planinskim područjima (alpski prostor). Velika pažnja je posvećena investiranju u biciklističke staze, staze za pješačenje, planinarenje, pri čemu se ističe dobro urađena mreža biciklističkih staza. U toj regiji također je atraktivno kajakarenje i rafting.

Ruralni turizam u Austriji je visoko organizovana djelatnost koju karakterišu efikasan marketing i umreženost seoskih turističkih domaćinstava. Ovaj primjer nam najbolje govori kako se izolovani prostor može pretvoriti u turističku atrakciju i staviti u funkciju održivog razvoja primjenom odgovarajuće strategije investiranja.

Na primjeru Austrije može se uvidjeti koliko je značajna efektivna turistička politika, koja je bazirana na ciljanim i programsko koordiniranim

2020.

10 www.investinaustria.at/en/sectors/tourism/investment-incentives.php, Tourism Funding in Austria, 2017.

inicijativama i instrumentima koji potiču turistički razvoj. Također, može se uočiti i značaj subjekata koji su odgovorni za kreaciju i implementaciju turističke politike (Austrijska nacionalna turistička agencija), kao i specijalizovane turističke finansijske institucije (Austrijska turistička banka) fokusirane na poticanje investiranja u turističkom sektoru

➤ Turistička industrija za Crnu Goru ima veliki značaj i može se reći da se turizam odnosi na svaki aspekt njenog društva i utječe na razvoj privrede, životni standard, potiče otvaranje novih radnih mjeseta i opšti prosperitet. Crna Gora je snažno posvećena razvoju turizma što nije iznenadenje kada se zna da je taj sektor izuzetno značajan za ekonomiju zemlje.

Investicijsku strukturu Crne Gore karakteriše visok procent u uslužnom sektoru koji je posljednjih godina iznosio 74,12%.¹¹ U okviru uslužnog sektora, turizam predstavlja sektor s najdinamičnijim razvojem. Razvoj u turizmu je imao prateći efekt ubrzanog rasta u drugim srodnim sektorima, uključujući i saobraćajnu infrastrukturu, telekomunikacije, prehrambenu industriju, industriju namještaja i sl.

Crna Gora predstavlja zemlju koja slijedi trendove kretanja stranih direktnih ulaganja, karakteristične za područje jugoistočne Evrope. Nakon značajnog priliva stranih direktnih investicija, zemlje centralne i istočne Evrope su, zbog veličine njihovog tržišta, postale top destinacija za SDI (posebno kroz proces privatizacije).

Od obnove nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je napravila ozbiljan iskorak u svom društveno-ekonomskom razvoju, učvrstila poziciju ekonomski najrazvijenije zemlje Zapadnog Balkana i pokazala da je bezbjedna, politički stabilna i ekonomski održiva država, koja ima potencijal da brzo raste. Aktuelna kretanja u crnogorskoj ekonomiji ukazuju na oporavak privredne aktivnosti od drugog kvartala 2016. godine, podstaknut prije svega intenziviranjem radova na realizaciji krupnih infrastrukturnih projekata, kao i projekata u turizmu. U uslovima svjetske ekonomske krize, programi eliminisanja barijera za razvoj novih investicionih projekata i stvaranje povoljnijeg poslovnog okruženja postali su imperativ. U tom pogledu, poslovni ambijent u Crnoj Gori je, usvajanjem novih zakona uskladištenih sa EU regulativom i sproveđenjem institucionalne reforme u iskalnom sistemu i finansijskom sektoru, značajno poboljšan.

Stranom investitoru je omogućeno da investira u bilo koju oblast

¹¹ Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom i evropske integracije, Foreign direct investment incentives strategy of Montenegro, 2006, pp. 11.

industrije i slobodno prenosi finansijska sredstva, imovinu i ostala dobra, uključujući dobiti i dividende. Strani investitori uživaju nacionalni tretman, što znači da imaju isti status kao i domaći investitori.¹²

Jedan od značajnih dokumenata je i Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori koji prikazuje i analizira turističke potencijale, te predstavlja ostvarive strateške razvojne ciljeve planinskog turizma u periodu do 2020. godine. U ovoj studiji definisani su, dakle, strateški pravci razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori na osnovu raspoloživih prirodnih, kulturnih, ljudskih i drugih resursa, zatim prioriteti razvoja, ciljni segmenti, te potrebna investicijska ulaganja i obim radne snage.

Na osnovu svega navedenog, možemo konstatovati da je Crna Gora svjesna značaja investiranja u razvoj turizma s obzirom na navedene ekonomske indikatore poslovanja turističkog sektora ove zemlje. Može se zaključiti da je napredak u razvoju turističkog sektora rezultat rada na razvoju turizma posljednjih godina, efikasnog marketinga, poboljšanja hotelske ponude i, što je najvažnije, dobre investicijske klime. Evidentna je tržišna orijentacija turističke privrede, fokus na kvaliteti i održivosti razvoja ponude, naravno u kombinaciji sa povoljnim okvirnim uslovima za investicije privlačne za strane investitore. Politička i makroekonomska stabilnost, regionalno konkurentan finansijski rizik, ubrzani razvoj tržišta kapitala i restrukturirani i privatizovani bankarski sektor, razvijena telekomunikacijska infrastruktura, relativno visoko obrazovane radne snage, niska carinska stopa i povoljan porezni sistem su neki od mnogih razloga za ulaganje u Crnu Goru.

Ostvareni rezultati u oblasti turizma govore nam da su do sada realizovane investicije već dale rezultate, koji se ogledaju u povećanju kvaliteta turističke ponude i atraktivnosti Crne Gore kao turističke destinacije. U prilog tome govori i podatak da su najveći prihodi ostvareni u periodu 2006-2010. godina, što je u korelaciji sa visokim prilivom stranih direktnih investicija i opravdava značajne investicije koje su do sada realizovane.

Osvrt na uspješne turističke destinacije

Na osnovu analize modela možemo utvrditi zajedničke elemente u turističkom investiranju:

¹² www.srp.gov.me, Sekretarijat za razvojne poslove, Investiciona klima u Crnoj Gori, 2017, str. 4-6.

- a.pozicioniranje turizma kao ključnog elementa uspješnog, cjelokupnog privrednog razvoja programa;
 - b. uspostavljanje jasnih ciljeva;
 - c.aktivna uloga vlada;
 - d. povoljno investicijsko okruženje.
- a) Prvi zajednički element podrazumijeva posmatranje turizma kao ključnog u ekonomskom razvoju, a ne „dopunskog“ sektora. U tom smislu većina analiziranih destinacija u ovom radu imaju odjel – subjekt usmjeren na područje investiranja u turistički sektor.
- b) Sljedeća univerzalna karakteristika uspješnih destinacija je uspostavljanje jasnih ciljeva.

Iz postavljenih jasnih ciljeva uslijedio je koordiniran pristup kako bi se turizam uklopio u šire privredne strategije. Cilj mora biti mjerljiv, realan i dodijeljen pojedincima ili organizacijama, zajedno s jasnim odgovornostima.

- c) U većini analiziranih destinacija priznata je važnost turizma „od vrha“, jer pored značaja postavljanja jasnih ciljeva, značaj turizma treba biti priznat i prihvaćen od najviših rukovodioca zemlje. U svim destinacijama primjetni su napori javnog sektora na poticanje razvoja turističkog sektora.
- d) Pristup u interakciji sa potencijalnim investitorima i osiguranje za investitore *friendly* okruženja razlikuju se u zavisnosti od prirode i obima ulaganja, uloge lokalne uprave i niza drugih faktora.

Whole of government approach -Pristup koncepta cijele vlade u provedbi programa poticaja, tj. privlačenja investicija, direktno je vezan za ukupnu ekonomsku strategiju i uključivanje turističke djelantosti u ovu strategiju. Koncept cijele vlade podrazumijeva da turistički ciljevi i inicijative (one u skladu s opštom strategijom privrednog razvoja) trebaju biti pregledne, odnosno detaljne i konkretne za sve dijelove vlasti, ne samo na one koje se odnose na turizam.

BOSNA I HERCEGOVINA

Stanje u turističkom sektoru Bosne i Hercegovine

Po pitanju turizma, široko je rasprostranjeno mišljenje, od strane brojnih međunarodnih i lokalnih organizacija i agencija, da BiH ima mogućnosti za razvoj turističkog sektora. Istraživanja sugeriju da je BiH vrlo zanimljiva turistička destinacija, s obzirom na povoljan geografski položaj, (nalazi se na raskrižju Alpa, Mediterana i Balkana), na prirodne raznolikosti, historijske i kulturne baštine i tradicije, što odražava „potražnju“, odnosno nove trendove suvremenog turiste.

Iako je broj turističkih dolazaka u BiH u porastu u periodu od 2013. godine 2017. godine, udio BiH u regiji jugoistočne Evrope po broju međunarodnih posjeta je relativno malen.¹³

Tabela broj: 1

Godina	Ukupan broj dolazaka	Udio turizma u BDP %	Udio turizma u ukupnoj zaposlenosti %
2013.	989.838.	2,3	2,5
2014.	846.581.	2,3	4,5
2015.	1.029.000.	2,3	4,6
2016.	1.174.926.	2,4	4,8
2017.	1.379.754.	2,6	5

Turistička kretanja u BiH za period 2013.-2017. godine; Obrada autora prema: www.bhas.ba

U bh. turističkom sektoru još uvijek prevladavaju prepreke koje koče razvoj ovog sektora kao što su loša kvaliteta infrastrukture, prije svega prijevoz, nedostatak poznatih atrakcija i proizvoda, slaba zaštita okoliša, nerazvijen privatni sektor turizma kao i javno-privatno partnerstvo, administrativne barijere, slaba znanja i vještina u modernom upravljanju u turizmu, te neorganizirani marketing i promocija. Sve ove prepreke koče razvoj održivog turizma u BiH, odnosno turističkog proizvoda koji će zadovoljiti savremenog turistu i, što je najvažnije, povećati ekonomski prihod od turizma.

Politika investicija u turizmu podrazumijeva ocjenu investicione politike u BiH i uslove investiranja u BiH. Ključni značaj za investiranje u

¹³ World Travel Tourism Council, *Travel and tourism economic impact BiH 2018*, 2018, str. 5.

turistički sektor imaju:¹⁴

- planovi prostornog i urbanističkog razvoja,
- politika investicija u turizmu,
- politika razvoja ljudskih resursa, i
- politika marketinga.

Turistički proizvod BiH potrebno je pozicionirati na turističkom tržištu, valorizirajući sve raspoložive resurse i, na taj način, temeljem postojećih komparativnih prednosti dosegnuti zadovoljavajući nivo konkurentnosti.

Preporuke i mjere za Bosnu i Hercegovinu

Odabранe destinacije identifikovane su s ciljem utvrđivanja najbolje prakse u turističkom investiranju. Sve nadležnosti i pristupi unutar svake destinacije nisu možda primjenjivi na BiH, ali su korisni za razumijevanje modela investiranja u turističke sektore, odnosno izgradnju uspješnog turističkog sektora.

U skladu sa naprijed navedenim saznanjima, do kojih smo došli analizirajući karakteristike turističke politike zemalja, mogu se navesti sljedeće mjere koje bi utjecale na stvaranje povoljne atmosfere za ulaganja u turističku infrastrukturu BiH:

1. Sprovođenje istraživačkih studija u cilju stvaranja jasne slike o ulozi turizma u rješavanju društvenih, ekonomskih i ekoloških problema u BiH. To će zahtijevati detaljne, istraživačke studije o turističkom sektoru BiH, po uzoru na analizirane zemlje.
2. Stvaranje turističkog investicijskog informativnog centra

Na sve konkurentnijem globalnom tržištu postoji potreba osiguranja relevantnih informacija potencijalnim investitorima o mogućnostima ulaganja u turističku infrastrukturu u vidu informacijskog investicijskog centra. Centri bi pružali *one-stop* usluge za turistička ulaganja pružanjem informacija o mogućnostima ulaganja i propisima u turizmu. Nakon sprovedenih istraživačkih studija o bh. turizmu, koje bi predočila barijere investiranju, pristupilo bi se formiranju odjela – centra pri ministarstvu turizma

¹⁴ Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Strategija razvoja turizma FBiH za period 2008-2018. godine, str. 109.

koji bi putem Fonda za razvoj turizma poticao ulaganja u ovaj sektor (primjer Kanade).

3. Poticanje saradnje i integrisanog razvoja turističkog planiranja

Ova mjera podrazumijeva potrebu za saradnjom svih relevantnih sudionika turističkog sektora, a podrazumijeva uključivanje vladinih agencija u turističko investiranje, povećanu saradnju između različitih organizacija, uključujući međunarodne zajednice, privatni sektor i relevantne vladine agencije, kako bi se investiranje u turističku infrastrukturu smatralo legitimnim razvojnim alatom za ekonomiju zemlje.

4. Kreiranje pozitivne investicijske klime

Investitori za ulaganje traže stabilan i transparentan privredni sistem. Na osnovu analiziranih zemalja, moglo bi se predložiti sljedeće mjere i strategije koje se mogu primijeniti i na BiH:

- stvaranje službenih postupaka koji će potaknuti ulaganja u svim aspektima infrastrukture i ukloniti potrebu za korupcijom,
- razvoj sveobuhvatnog i transparentnog pravnog sistema i zakona,
- poboljšanje investicijskog okruženja na trajnoj osnovi, npr. ublažavanje administrativnih propisa i pružanje efikasne podrške za distribuciju informacija,
- uvođenje fleksibilnijih poticaja, putem konsultacija ili pregovora,
- pružanje snažne zaštite stranim ulaganjima, i
- izrada *revolving* kreditne linije, koja će biti na raspolaganju privatnom sektoru za turističke projekte koji podržavaju strateški društvene ciljeve.

5. Podrška razvoju ljudskih resursa

Privlačenje investicija zahtijeva da su sudionici turističkog razvoja, svjesni investicijskih procedura i postupaka u uslovima globalnog tržišta, jer investitori moraju biti sigurni da postoje pouzdano obučeno osoblje u svim aspektima turističke aktivnosti. U tom smislu, vlada i privatni sektor bi trebali razmotriti uspostavljanje turističkog instituta u cilju opskrbe potrebne radne snage, čije obučavanje treba biti u skladu sa zahtjevima aktuelne turističke potražnje.

ZAKLJUČAK

Sve veće značenje koje se pridaje turizmu i uvažavanje, koje mu daju vlade u pojedinim zemljama, određuju turističku djelatnost važnim razvojnim faktorom.

U istraživanju smo došli do saznanja da se sve zemlje, u velikoj mjeri, oslanjanju se na javne investicije, pri čemu vlade na svim nivoima razvijaju strategije usmjerene na investiranje u različite segmente turističke ponude. Osim toga, te zemlje imaju jako koordinirano vodstvo, koje upravlja turističkom industrijom, kao i institucije koje istražuju turistička kretanja, odnosno sprovode razne istraživačke studije vezane za ovu temu.

U tim zemljama zapažen je aktivan rad ministarstava za turizam, koji kreiraju akcione planove sa tačno zacrtanim ciljevima i obavezama vlade, u cilju poboljšanja poslovne klime za ulaganje. Pri ovim ministarstvima osnivaju se različite konsultativne grupe pod nazivom investicioni razvojni birovi ili agencije, koje su aktivno uključene u poticanje investicija u turističkom sektoru putem Fondova za turistički razvoj, dostupnih za projekte koji podržavaju razvoj destinacije, podršku najbolje prakse i projekte kojima se povećava konkurentnost strateškog proizvoda. Osim toga, u nekim zemljama (Austrija) postoje specijalizovane turističke finansijske institucije (Austrijska turistička banka) koje su fokusirane na poticanje investiranja u turističkom sektoru.

U radu su predložene mjere i preporuke za BiH u skladu sa savremenim trendovima na osnovu saznanja do kojih se došlo istražujući modele investiranja u turističku djelatnost u pojedinim zemljama. Sve predložene investicijske mjere - inicijative traže aktivnu ulogu države, koja je direktno uključena u razvoj turizma, jer BiH karakteriše nedostatak domaćih fondova i privatni sektor s minimalnom stručnošću u turističkom sektoru, što znači da je država - vlast glavni izvor ulaganja.

U Bosni i Hercegovini uloga države je veoma važna, jer je razvoj turističkog sektora na početku i iz tog razloga državne investicije su najvažnije, ako ne i jedino sredstvo, za daljnji razvoj turističkog sektora. Iz tog razloga, ključno je da država preuzme aktivnu ulogu i da formulise planove koje će unaprijediti razvoj turizma. Za investicione projekte u oblasti turizma neophodno je uključiti oblike modernog finansiranja koji se primjenjuju u savremenim tržišnim privredama, uz državne stimulacije i poticaje, što će kreirati povoljne pretpostavke za rast ulaganja u turistički sektor i njemu srodne uslužne djelatnosti.

Postoje dva moguća razvojna modela bh.turizma, prvi je da se razvoj i dalje događa sam po sebi, a drugi je da se definiše šta se želi i mjerama poticaja to i sproveđe.

LITERATURA

1. Australian Government, *National long-term tourism strategy*, 2013, preuzeto: www.ttf.org.au
2. Australian Government Austrade, Tourism Investment Monitor, 2019.
3. Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Strategija razvoja turizma FBiH za period 2008-2018. godine.
4. Ministry of Tourism and Culture, Ontario, *Ontario Tourism Investment Attraction*, Research Study, 2009, preuzeto sa: www.mtc.gov.on.ca
5. OECD, *Tourism Trends and Policies*, 2018.
6. World Travel Tourism Council, *Travel and tourism economic impact BiH 2018*, 2018.

Internet stranice:

1. www.investinaustria.at/en/sectors/tourism/investmentincentives.php, Tourism Funding in Austria, 2017.
2. www.bhas.ba
3. www.srp.gov.me, Sekretarijat za razvojne poslove, Investiciona klima u Crnoj Gori, 2017.
4. www.tourismstrategy2020.vienna.info/downloads/wttourismusstrategie-2020_en.pdf, Tourism Strategy 2020.
5. www.weforum.org/The Travel &Tourism competitiveness, Report 2019.
6. www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019.
7. www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf, World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019.

POSLOVNE ODLUKE KROZ PRIZMU PDV-a I SISTEMA OBRAČUNA TROŠKOVA

BUSINESS DECISIONS THROUGH THE PRISM OF VAT AND COST ASSESSMENT SYSTEMS

mr. sc. SENKA DIZDAR, viši asistent

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar

Sažetak: *Informacije o troškovima služe upravljačkim i rukovodećim strukturama za donošenje važnih poslovnih odluka, kao što su utvrđivanje profitabilnosti pojedinih aktivnosti i procjena efikasnosti tekućeg poslovanja, odluke o cijenama, planiranje budućih aktivnosti i slično. Svrha korištenja sistema i metoda obračuna troškova je upravo pružanje tih informacija. Uvođenjem PDV-a došlo je do poboljšanja situacije u državi u kojoj se primjenjuje, jer su se povećali javni prihodi. On ima snažan uticaj na uspostavljanje reda u državnoj ekonomiji. Ovaj rad pažnju usmjerava na sisteme obračuna troškova i PDV kao osnove za donošenje poslovnih odluka.*

Ključne riječi: *troškovi, poslovne odluke, sistemi obračuna troškova, porez na dodatnu vrijednost (PDV)*

Abstract: *Cost information serve managerial and executive structures in making crucial business decisions, such as establishing profitability of individual activities and efficiency assessments of current dealings, decisions on pricing, planning future activities and such. The purpose of utilization of cost assessment system and method is precisely providing this type of information. Introduction of VAT taxation system has led to improvements in countries in which it is implemented, as public revenues have increased. It has a powerful impact on establishing order in state economy. This paper focuses on cost assessment systems and VAT as bases for making business decisions.*

Key words: *expenses, business decisions, cost assessment systems, value-added tax (VAT)*

UVOD

Uspjeh bilo kojeg poslovnog subjekta od male trgovačke radnje do velikih multinacionalnih kompanija zahtjeva dobro poznavanje i shvatanje problematike troškova. Da bi se mogle uspješno planirati i kontrolisati aktivnosti preduzeća, menadžer mora imati pouzdane informacije o nastalim troškovima u poslovanju koje mu pomažu pri procjeni efikasnosti tekućeg poslovanja, utvrđivanju profitabilnosti pojedinih aktivnosti kao i u donošenju odluka o cijenama. Troškovi predstavljaju značajnu ekonomsku kategoriju. Preduzeća moraju voditi računa o visini troškova u toku poslovanja, jer od toga zavisi uspjeh poslovanja preduzeća. Uspješno upravljanje preduzećem zahtjeva pouzdane i pravovremene informacije o troškovima koji nastanu prilikom obavljanja poslovnih aktivnosti. Informacije o troškovima nisu jedini izvor informacija za donošenje poslovnih odluka. Ključno je poznavanje sistema obračuna troškova koji daju tekuće informacije o ukupnim troškovima i jediničnim troškovima izrade proizvoda, odnosno pružanju usluga. Poseban naglasak stavlja se na sisteme obračuna troškova koji imaju značajan uticaj na rezultat poslovanja i način vrednovanja zaliha. Na osnovu informacija dobivenih od sistema obračuna troškova, preduzeća donose razne poslovne odluke koje se u suštini odnose na opstanak preduzeća na tržištu putem maksimizacije profita. U radu će biti predstavljena dva sistema obračuna troškova, potpuni i nepotpuni sistem obračuna troškova.

Implementacijom PDV-a na nivou države BiH, širenjem poreske baze, obuhvatanjem većeg broja privrednih subjekata i većeg broja transakcija prometa nego u sistemu poreza na promet, značajno se pomaže kod suzbijanja sive ekonomije, regulaciji tržišta i uspostavi jedinstvenog ekonomskog prostora, te kreiranju novog i propulzivnijeg privrednog ambijenta za poslovanje preduzeća. Poreski sistem je veoma važan za državu. Uvodnjem PDV-a uklonjeni su neki nedostaci prethodnog načina oporezivanja. Došlo je do poboljšanja situacije u državi u kojoj se primjenjuje, jer su se povećali javni prihodi, ukoliko se provodi kako treba. On ima snažan uticaj na uspostavljanje reda u državnoj ekonomiji. Primjena Zakona o PDV-u i Pravilnika o primjeni Zakona o PDV-u trebala bi da doprinese suzbijanju sive ekonomije, favorizovanju izvoza i ostvarenju stabilnijih javnih prihoda, da rezultira efikasnijim punjenjem budžeta i stvaranju ambijenta u kojem će svi učesnici u privrednom životu biti u ravнопрavnijem položaju. Glavni nedostatak PDV-a je da stvarni teret oporezivanja snosi krajnji potrošač, odnosno nePDV obveznici.

Kroz praktičan primjer bit će dat prikaz, kako se na osnovu dobivenih rezultata o uticaju PDV-a na zalihe gotovih proizvoda, troškove prodatih proizvoda, kao i na prihode, rashode i finansijski rezultat, mogu donositi ključne poslovne odluke.

Ciljevi obračuna troškova

Obračun troškova i učinaka bavi se obuhvatanjem poslovnih događaja unutar preduzeća. Glavni zadatak je računski obuhvatiti vrijednosno izraženu potražnju proizvodnih faktora i njihovo pretvaranje u proizvedene i prodane proizvode.

„Glavni ciljevi obračuna troškova i učinaka su:

- Obezbeđenje podataka, odnosno informacija za potrebe bilansiranja zaliha učinaka (nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda) u finansijskom knjigovodstvu.
- Obezbeđenje podataka, odnosno informacija za potrebe formulisanja poslovnih politika i formulisanja prodajnih cijena.
- Obezbeđenje podataka, odnosno informacija za potrebe donošenja poslovno-finansijskih odluka.
- Obezbeđenje podataka, odnosno informacija za potrebe planiranja i kontrole troškova i rezultata.“¹

Prema troškovnom računovodstvu dva osnovna cilja obračuna troškova su: obračun troškova za potrebe bilansiranja zaliha i za utvrđivanje cijene koštanja gotovih proizvoda. Menadžersko računovodstvo ističe osiguranje informacija za donošenje poslovnih odluka, planiranje i kontrolu troškova i rezultata. Rukovodioci preduzeća u prvi plan stavljuju osiguranje informacija za formulisanje poslovnih politika i donošenje poslovnih odluka.

Praćenje zaliha po neto prodajnoj vrijednosti kod nepotpunih sistema obračuna troškova

Vrijednost zaliha, nedovršene proizvodnje, poluproizvoda, gotovih proizvoda, kao i vrsta i obim troškova koje će zalihe sadržavati, zavisit će od sistema i metode obračuna troškova i vrednovanja zaliha koje će preduzeće

¹ Ibro Popić, Računovodstvo troškova po aktivnostima: Mogućnost primjene u Bosni i Hercegovini, IC štamparija, Mostar, 2007., str. 14

odabratи svojom računovodstvenom politikom, u skladu sa registrovanom djelatnošću. Dakle, stavovi o izboru metoda obračuna troškova i sistema raspodjele troškova po mjestima i nosiocima su sastavni dio internih akata, odnosno računovodstvenih politika preduzeća, koje moraju biti u skladu sa Kodeksom računovodstvenih načela i MRS-ma.

„Neto prodajna ili neto ostvariva vrijednost je procijenjena prodajna cijena u redovnom toku poslovanja umanjena za procijenjene troškove dovršenja i procijenjene troškove koji su neophodni da se obavi prodaja.“² Preduzeće očekuje da će ovu vrijednost kao neto iznos ostvariti prodajom zaliha u redovnom toku poslovanja. Neto prodajna vrijednost je vezana za konkretne zalihe i konkretno preduzeće. Karakteriše je da ne mora biti jednaka fer vrijednosti, koja je umanjena za troškove prodaje. Neto prodajnu cijenu interesuje nivo procjene. Da bi se od procijenjene vrijednosti dobila neto prodajna vrijednost, potrebno je procijeniti troškove donošenja proizvoda, kao novog i prvi put ponuđenog na tržištu, i troškove koji su potrebni da se obavi prodaja. Ovo su procjene umanjenja cijene, ali ne za rabat.

Trošak zaliha se ne može nadoknaditi ako su zalihe oštećene, zastarjele, ako je smanjena njihova prodajna cijena, ako su se povećali procijenjeni troškovi dovršenja ili prodaje. Navedeno za posljedicu ima da dolazi do smanjivanja realne vrijednosti zaliha. Do smanjivanja realne vrijednosti zaliha dolazi uvijek kada se smanjuje njihova neto prodajna vrijednost, neovisno od razloga koji su do toga doveli. MRS 2 - Zalihe - u takvim slučajevima propisuje obavezno usklađivanje vrijednosti zaliha na niže, tj. svođenje knjigovodstvene vrijednosti zaliha na neto prodajnu vrijednost. Usklađivanje vrijednosti zaliha se vrši na teret rashoda, čime se knjigovodstvena vrijednost zaliha svodi na stvarnu vrijednost zaliha (neto prodajnu vrijednost). Ovaj zahtjev MRS-a 2 se ne može smatrati kao zahtjev za nepotpunim sistemima obračuna troškova.³

Prilikom otpisivanja zaliha ispod troška do njihove neto prodajne vrijednosti, zalihe se ne smiju iskazivati u iznosima koji su veći od iznosa za koji se očekuje da će biti ostvaren prilikom njihove prodaje ili upotrebe. Iznos bilo kojeg otpisa zaliha do neto prodajne vrijednosti treba priznati kao rashod u periodu otpisa uz smanjenje zaliha. Što znači, da će finansijski

² Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI), Međunarodni računovodstveni standardi (MRS) i prateća uputstva, objašnjenja i smjernice koje donosi IASB, Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika FBiH, Mostar, 2011., str. 66, MRS 2, tačka 6.

³ Prilagođeno prema: Mehmed Jahić, Finansijsko računovodstvo: MSFI - MRS - PDV, Udruženje revizora FBiH, Sarajevo, 2008.

rezultat biti terećen i za dio troškova prilikom smanjivanja vrijednosti zaliha na nižu neto prodajnu cijenu u skladu sa MRS-om 2, kao rashod. Isto tako, iznos bilo kojeg poništenja otpisa zaliha, u slučaju povećanja neto prodajne vrijednosti koje ne smije biti iznad nivoa ranije stečene nabavne vrijednosti, treba priznati kao smanjenje iznosa zaliha priznatih kao rashod ako se dogodi u istom obračunskom periodu. Ako se dogodi u različitim obračunskim periodima povećanje se priznaje kao porast zaliha uz evidenciju prihoda u kategoriju nivacije cijena.⁴

Mora se povesti računa o visini smanjenja vrijednosti zaliha, koja se knjiži kao rashod, jer takvom računovodstvenom politikom se ne smije izazvati nekontrolisani gubitak u poslovanju.

Prepostavlja se da se proizvodi jedan proizvod. Po radnom nalogu proizvedena količina iznosi 350 komada. Prodajna cijena je 220,00 KM po komadu bez PDV-a. Na osnovu obavljenog obračuna po potpunom sistemu obračuna troškova cijena koštanja bez PDV-a iznosi 188,00 KM, a sa PDV-om 207,00 KM. Ukupan iznos PDV-a je 6.750 KM. Prema nepotpunom sistemu obračuna troškova cijena koštanja bez PDV-a je 180,00 KM, a 198,00 KM je sa PDV-om.

Na osnovu predstavljenih podataka urađena je rekapitulacija vrijednosti zaliha i troškova prodatih proizvoda, kao i prihoda, rashoda i finansijskog rezultata prema potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova za PDV i nePDV obveznike, i došlo se do određenih zaključaka kao osnove za donošenje važnih poslovnih odluka.

Tabela 1: Vrijednost zaliha i troškova prodatih proizvoda po potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova, prema različitim nivoima prodaje, te odnos PDV-a sa ukupnim troškovima proizvodnje (PDV obveznik)

Obim prodaje	100% (350 kom.)	70% (245 kom.)	40% (140 kom.)	0% (0 kom.)
<i>Potpuni sistem obračuna troškova</i>				
Zalihe gotovih proizvoda	0	19.710	39.420	65.700
Troškovi prodatih proizvoda	65.700	45.990	26.280	0
PDV/Troškovi	6.750/65.700= 0,10 (10%)	6.750/45.990= 0,14 (14%)	6.750/26.280 = 0,26 (26%)	0

⁴ Prilagođeno prema: ibid

<i>Nepotpuni sistem obračuna troškova</i>				
Zalihe gotovih proizvoda	0	18.909	37.818	63.030
Troškovi prodatih proizvoda	63.030	44.121	25.212	0
PDV/Troškovi	6.750/63.030 = 0,11 (11%)	6.750/44.121 = 0,15 (15%)	6.750/25.212 = 0,27 (27%)	0

Izvor: Obrada autorice

Tabela 2: Vrijednost zaliha i troškova prodatih proizvoda po potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova, prema različitim nivoima prodaje, te odnos PDV-a sa ukupnim troškovima proizvodnje (nePDV obveznik)

Obim prodaje	100% (350 kom.)	70% (245 kom.)	40% (140 kom.)	0% (0 kom.)
<i>Potpuni sistem obračuna troškova</i>				
Zalihe gotovih proizvoda	0	21.735	43.470	72.450
Troškovi prodatih proizvoda	72.450	50.715	28.980	0
PDV/Troškovi	6.750/72.450 = 0,09 (9%)	6.750/50.715 = 0,13 (13%)	6.750/28.980 = 0,23 (23%)	0
<i>Nepotpuni sistem obračuna troškova</i>				
Zalihe gotovih proizvoda	0	20.807	41.614	69.356
Troškovi prodatih proizvoda	69.356	48.549	27.742	0
PDV/Troškovi	6.750/69.356 = 0,10 (10%)	6.750/48.549 = 0,14 (14%)	6.750/27.742 = 0,24 (24%)	0

Izvor: Obrada autorice

Iz prikazanih tabela može se izvesti zaključak, da je vrijednost zaliha kod 100%-nog obima prodaje ista kod oba sistema obračuna troškova, jer su sve zalihe prodate. Kako se obim prodaje mijenja, mijenja se i visina zaliha gotovih proizvoda. Smanjenjem obima prodaje, dolazi do povećanja vrijednosti zaliha gotovih proizvoda, što je i razumljivo. Ako se prodaja uopšte ne realizuje, veću vrijednost zaliha će imati potpuni sistem obračuna troškova, jer on sve troškove proizvodnje prenosi na krajnje nosioce tj. gotove proizvode. Sve navedeno važi i kada poreski obveznik nema pravo na odbitak ulaznog PDV-a, s tim da su iznosi veći, jer PDV ima tretman troška. Cilj rada je pokazati kakvi su efekti kada preduzeće ima mogućnost koristiti PDV kao kredit odnosno potraživanje, i onda kada

nema tu mogućnost, kada PDV postaje trošak.

Omjeri PDV-a u odnosu na troškove prodatih gotovih proizvoda su izračunati za svaki obim prodaje gotovih proizvoda. Ukupni iznos ulaznog PDV-a se ne mijenja, bez obzira koliki je obim prodaje i koji se sistem obračuna troškova primjenjuje. Omjer PDV-a u odnosu na ukupne troškove proizvodnje kod PDV obveznika po potpunom sistemu obračuna troškova iznosi 10%, a po nepotpunom 11%. Troškove proizvodnje kod nepotpunog sistema obračuna troškova čine ukupni direktni troškovi i 70% opštih troškova. Stoga je i razumljivo da je omjer PDV kod nepotpunog sistema obračuna troškova veći, jer je iznos ukupnih troškova proizvodnje manji uz isti PDV-a. Omjeri su izračunati samo na osnovu iznosa ulaznog PDV-a.

Kod nePDV obveznika, PDV u ukupnim troškovima proizvodnje učestvuje sa 9% prema potpunom, a sa 10% prema nepotpunom sistemu obračuna troškova. Iznos ulaznog PDV-a kod PDV obveznika nije uključen u troškove proizvodnje, za razliku od nePDV obveznika. Iz navedenog razloga omjer je manji, jer se tada pojavljuje veći iznos troškova proizvodnje u odnosu na isti iznos PDV-a. Učešće PDV-a u ukupnim troškovima proizvodnje kod nePDV obveznika je značajno. Bez obzira koji se sistem obračuna primjenjuje, kako se obim prodaje smanjuje, omjer PDV-a u odnosu na troškove prodatih proizvoda raste i to u većoj mjeri kod PDV obveznika, jer imaju manje iznose troškova od prodaje u odnosu na nePDV obveznike.

Prikaz dobivenih rezultata kao osnova za donošenje poslovnih odluka

„Upravljanje preduzećem se može definisati kao smišljen i kontinuiran proces donošenja poslovnih odluka, kontrole i usmjeravanja poslovne aktivnosti ka ciljevima preduzeća.“⁵

Svakim danom se sistemi obračuna troškova razvijaju, a sve u cilju što realnije alokacije troškova na učinke. Odabir sistema obračuna troškova ovisi od interne odluke u privrednom društvu, a trebalo bi da se temelji na želji da svaki trošak nađe svog nosioca kako bi slika o raspodjeli troškova bila što realnija. Sistem obračuna troškova bi trebalo prilagoditi bitnim aktivnostima u preduzeću, a ne obratno. Oni obuhvataju strukturu troškova

⁵ Ibro Popić, Računovodstvo troškova po aktivnostima, Mogućnost primjene u Bosni i Hercegovini, op.cit., str. 223

i način njihovog tretiranja u obračunu zaliha i finansijskog rezultata. Tačnost njihove primjene ogleda se u pravilnom raspređivanju nastalih troškova u cilju što tačnijeg obračuna cijene koštanja gotovog proizvoda. Struktura i visina troškova koja će teretiti gotove proizvode, kao i troškove koji će biti uključeni u finansijski rezultat, zavisit će od sistema obračuna troškova koji se primjenjuje. Sistemi obračuna troškova određuju koji će troškovi imati tretman vremenskih troškova, tj. onih troškova koji će bez obzira na prodane proizvode biti u cijelosti uključeni kao stavka odbitka u obračunu finansijskog rezultata određenog obračunskog perioda. Očigledno je da postoji direktna veza između primjenjivanog sistema obračuna troškova i finansijskog rezultata. Međutim, primjena različitih sistema obračuna troškova nema uticaja na visinu i karakter finansijskog rezultata ukoliko se ne pojavljuju zalihe nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda. Razlika u finansijskom rezultatu po različitim sistemima obračuna troškova postoji samo u slučaju da preduzeće ima zalihe gotovih proizvoda na dan obračuna finansijskog rezultata. Ako to nije slučaj, tj. kada preduzeće nema zaliha gotovih proizvoda, finansijski rezultat će biti isti bez obzira na primjenjivani sistem obračuna troškova.⁶

Bez obzira da li je preduzeće u sistemu PDV-a ili ne, ono vodi brigu o svojim troškovima odnosno o cijeni koštanja, kako bi na kraju dobilo bitku za mjesto na tržištu, odnosno bilo cjenovno konkurentnije.

Najbitnije u slučaju nePDV obveznika je to, da cijelokupan iznos fakture od eksternog dobavljača dobara i usluga predstavlja trošak, jer nije u sistemu PDV-a i ne može koristiti ulazni PDV kao kredit odnosno potraživanje. Naime, iako nije PDV obveznik plaća PDV na svoje inpute i tretira ga kao trošak. U skladu s tim, njegovi troškovi prozvodnje su uvećani za plaćeni PDV na inpute, što dovodi do povećanja cijene koštanja gotovog proizvoda i rashoda, zavisno od vrste sistema obračuna troškova koji se primjenjuje. Međutim, specifično je da je cijena kod nePDV obveznika koji ne mora obračunavati PDV na svoju izlaznu cijenu jednaka cijeni PDV obveznika.

Osim klasičnih nePDV obveznika postoje i druge kategorije koje proizlaze iz primjene članova Zakona o PDV-u i Pravilnika o primjeni Zakona o PDV-u koje dijele sličnu sudbinu sa nePDV obveznicima.⁷

⁶ Prilagođeno prema: Ibro Popić, Računovodstvo i donošenje poslovnih odluka, Zbornik radova, godina 2, broj 4, Fakultet za poslovni menadžment, Mostar, 2003. i Ibro Popić, Računovodstvo aktivnosti kao osnova za donošenje efikasnih poslovnih odluka, Zbornik radova nastavnika i saradnika Univerziteta „Džemal Bijedić“, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar, 2007.

⁷ Vidjeti više u: Zakon o porezu na dodatu vrijednost („Službeni glasnik BiH“, br. 9/05, 35/05 i 100/08) i

U slučaju kada je preduzeće PDV obveznik, PDV, koji je sadržan u fakturama koje su dobivene od eksternih dobavljača dobara i usluga, koristi kao kredit odnosno potraživanje, te su stoga troškovi proizvodnje manji, što dovodi do toga da su i cijena koštanja i rashodi, zavisno od sistema obračuna koji se koristi, manji kod PDV obveznika nego kod nePDV obveznika.

Tabela 3: Prihodi, rashodi i finansijski rezultat po potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova, prema različitim nivoima prodaje, te učešće PDV-a (PDV obveznik)

Obim prodaje	100% (350 kom.)	70% (245 kom.)	40% (140 kom.)	0% (0 kom.)
<i>Potpuni sistem obračuna troškova</i>				
Prihodi	77.000	53.900	30.800	0
PDV/Prihodi	$6.750/77.000 = 0,09\text{ (9\%)}$	$6.750/53.900 = 0,12(12\%)$	$6.750/30.800 = 0,22(22\%)$	
Rashodi	65.700	45.990	26.280	0
PDV/Rashodi	$6.750/65.750 = 0,10(10\%)$	$6.750/45.990 = 0,14(14\%)$	$6.750/26.280 = 0,26(26\%)$	
Finansijski rezultat	11.300	7.910	4.520	0
PDV/ Finansijski rezultat	$6.750/11.300 = 0,6\text{ (60\%)}$	$6.750/7.910 = 0,85(85\%)$	$6.750/4.520 = 1,5(150\%)$	
<i>Nepotpuni sistem obračuna troškova</i>				
Prihodi	77.000	53.900	30.800	0
PDV/Prihodi	$6.750/77.000 = 0,09\text{ (9\%)}$	$6.750/53.900 = 0,12(12\%)$	$6.750/30.800 = 0,22(22\%)$	
Rashodi	65.700	46.791	27.882	2.670
PDV/Rashodi	$6.750/65.750 = 0,10(10\%)$	$6.750/46.791 = 0,14(14\%)$	$6.750/27.882 = 0,24(24\%)$	$6.750/2.670 = 2,5(250\%)$
Finansijski rezultat	11.300	7.109	2.918	(2.670)
PDV/ Finansijski rezultat	$6.750/11.300 = 0,6\text{ (60\%)}$	$6.750/7.109 = 0,95(95\%)$	$6.750/2.918 = 2,3(230\%)$	$6.750/2.670 = 2,5(250\%)$

Izvor: Obrada autorice

Tabela 4: Prihodi, rashodi i finansijski rezultat po potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova, prema različitim nivoima prodaje, te učešće PDV-a (nePDV obveznik)

Obim prodaje	100% (350 kom.)	70% (245 kom.)	40% (140 kom.)	0% (0 kom.)
<i>Potpuni sistem obračuna troškova</i>				
Prihodi	77.000	53.900	30.800	0
PDV/Prihodi	6.750/77.000 = 0,09 (9%)	6.750/53.900 = 0,12 (12%)	6.750/30.800 = 0,22 (22%)	
Rashodi	72.450	50.715	28.980	0
PDV/Rashodi	6.750/72.450 = 0,09 (9%)	6.750/50.715 = 0,13 (13%)	6.750/28.980 = 0,23 (23%)	
Finansijski rezultat	4.550	3.185	1.820	0
PDV/ Finansijski rezultat	6.750/4.550 = 1,5 (150%)	6.750/3.185 = 2,1 (210%)	6.750/1.820 = 3,7 (370%)	
<i>Nepotpuni sistem obračuna troškova</i>				
Prihodi	77.000	53.900	30.800	0
PDV/Prihodi	6.750/77.000 = 0,09 (9%)	6.750/53.900 = 0,12 (12%)	6.750/30.800 = 0,22 (22%)	
Rashodi	72.450	51.643	30.836	3.094
PDV/Rashodi	6.750/72.450 = 0,09 (9%)	6.750/51.643 = 0,13 (13%)	6.750/30.836 = 0,22 (22%)	6.750/3.094 = 2,2 (220%)
Finansijski rezultat	4.550	2.257	(36)	(3.094)
PDV/ Finansijski rezultat	6.750/4.550 = 1,5 (150%)	6.750/2.257 = 3 (300%)	6.750/36 = 188 (18.800%)	6.750/3.094 = 2,2 (220%)

Izvor: Obrada autorice

Postoji direktna veza između finansijskog rezultata i sistema obračuna troškova koji se koriste, odnosno uticaja različitih sistema obračuna troškova na ostvareni finansijski rezultat. Prema potpunom i nepotpunom sistemu obračuna troškova kod 100%-nog obima prodaje ostvaruje se isti finansijski rezultat u iznosu od 11.300 KM (PDV obveznik) i 4.550 KM (nePDV obveznik). Razlika u finansijskom rezultatu će se pojaviti samo ako preduzeće na dan obračuna finansijskog rezultata ima zalihe gotovih proizvoda. U slučaju da se ne prodaju svi gotovi proizvodi, bolji finansijski rezultat se ostvaruje po potpunom sistemu obračuna troškova, što je i logično s obzirom da ovaj sistem uključuje sve troškove proizvodnje u cijenu koštanja, a srazmjerno procentu prodaje priznaje se rashod prodaje, bez troškova perioda.

Finansijski rezultat je manji po nepotpunom sistemu obračuna troškova kod različitih obima prodaje, a osobito još kada se i PDV tretira kao trošak. Kako se obim prodaje smanjuje kod nepotpunog sistema obračuna troškova, gdje se PDV tretira kao trošak, pojavljuje se gubitak, jer tako niska prodaja nije dovoljna da se pokriju svi troškovi perioda. U tom slučaju se ostvarila povoljna bruto dobit, koja ukazuje da se mogu pokriti troškovi prodaje, ali kada se dodaju troškovi perioda, nastaje gubitak.

Ako ne dođe do prodaje po potpunom sistemu obračuna troškova finansijski rezultat će biti neutralan, jer po ovom sistemu nema troškova perioda, a iz ostvarenih prihoda se pokrivaju samo troškovi – rashodi prodaje. Što znači ako nema prodaje, nema ni dobitka ni gubitka. Međutim, u ovom slučaju po nepotpunom sistemu obračuna troškova ostvaruje se negativan finansijski rezultat određen visinom troškova perioda, koji su veći kod tretmana PDV-a kao troška.

Omjeri PDV-a u odnosu na prihode, rashode i finansijski rezultat su izračunati za svaki obim prodaje gotovih proizvoda. Ukupni iznos ulaznog PDV-a se ne mijenja, bez obzira koliki je obim prodaje i koji se sistem obračuna troškova primjenjuje. PDV obveznik, kod 100% obima prodaje, ostvaruje omjer PDV-a prema prihodima u iznosu od 9%, rashodima u iznosu od 10%, a prema finansijskom rezultatu u iznosu od 60%. Iz navedenog se može vidjeti da je iznos ulaznog PDV-a značajan. Dakle, ako se svi gotovi proizvodi prodaju, tada se ostvaruje finansijski rezultat od kojeg čak 60% iznosi ulazni PDV. Kako se obim prodaje smanjuje, tako raste omjer PDV-a u odnosu na finansijski rezultat, što se može i prepostaviti. Tada se ostvaruje manji finansijski rezultat, a kako ukupni iznos ulaznog PDV-a ostaje isti bez obzira na obim prodaje, PDV u većem postotku učestvuje u finansijskom rezultatu. Sve navedeno se odnosi i na omjere PDV-a u odnosu na rashode. Omjer PDV-a u odnosu na prihode kod nePDV obveznika je isti kao i kod PDV obveznika, jer tu PDV-a nema. Međutim, PDV u odnosu na rashode kod 100% obima prodaje iznosi 9%, dok je za 50% veći u odnosu na ostvareni finansijski rezultat. Kako su prihodi isti, neovisno od sistema obračuna troškova, i toga da li je preduzeće PDV obveznik ili ne, iz navedenog je vidljivo, da je glavni razlog tome iznos PDV-a koji je uključen u troškove proizvodnje kod nePDV obveznika, a samim tim i u rashode, što smanjuje finansijski rezultat i dovodi do toga da je finansijski rezultat za 50% manji u odnosu na plaćeni ulazni PDV. Ulagani PDV je obavezno platiti u cijelokupnom iznosu bez obzira na obim prodaje. Može se zaključiti da preduzeće treba biti PDV obveznik i da ispunjava sve Zakonom propisane uslove za ostvarivanje odbitnog poreza.

Krajnji efekat tretmana ulaznog PDV-a predstavlja uticaj na finansijski rezultat i na likvidnost poreskog obveznika. Ukoliko se ulazni PDV tretira kao kredit odnosno potraživanje, direktno se utiče na troškove sticanja zaliha i stalnih sredstava, troškove raznih usluga i drugih troškova i tada dolazi do direktnog povećanja poreske osnovice. Indirektni uticaj evidentiranja PDV-a kao kredita odnosno potraživanja umanjuje nabavnu vrijednost stalnih sredstava, što rezultira smanjenjem osnovice za obračun amortizacije kao i iznosa troška amortizacije, a osnovica za porez je veća. Veća osnovica za porez na dobit znači i veći finansijski rezultat. Veći finansijski rezultat povećava kreditnu sposobnost preduzeća, veću reputaciju u okruženju i veći ostvareni dobitak od ulaganja za vlasnika kapitala.

Tretman PDV-a kao troška ima suprotan efekat. Kada se PDV evidentira kao trošak direktno se povećavaju troškovi sticanja zaliha i stalnih sredstava, troškovi raznih usluga i drugih troškova. Time se direktno smanjuje poreska osnovica. Indirektni uticaj podrazumijeva evidentiranje PDV-a kao troška čime se povećava nabavna vrijednost stalnih sredstava, što dovodi do porasta osnovice za obračun amortizacije a samim time i do iznosa amortizacije, a poreska osnovica se smanjuje. Manja poreska osnovica poreza na dobit znači i manji finansijski rezultat. Manji finansijski rezultat znači smanjenje kreditne sposobnosti preduzeća, manju reputaciju u okruženju i manji ostvareni dobitak od ulaganja kapitala za vlasnika kapitala.

ZAKLJUČAK

Za potrebe donošenja poslovnih odluka se kreiraju sistemi obračuna troškova. Sistem obračuna troškova prema zakonskim propisima i računovodstvenim standardima ostaje relativno stalan, ali se za potrebe poslovnog odlučivanja stalno mijenja, od jedne do druge poslovne odluke.

Iz prikazanih rezultata, može se izvesti zaključak, da je vrijednost zaliha kod 100%-nog obima prodaje ista kod oba sistema obračuna troškova, jer su sve zalihe prodate. Kako se obim prodaje mijenja, mijenja se i visina zaliha gotovih proizvoda. Smanjenjem obima prodaje, dolazi do povećanja vrijednosti zaliha gotovih proizvoda, što je i razumljivo. Potpuni, odnosno ukupni sistem obračuna troškova najrealnije prikazuje vrijednost zaliha gotovih proizvoda. Ako se prodaja uopšte ne realizuje, veću vrijednost zaliha će imati potpuni sistem obračuna troškova, jer on

sve troškove proizvodnje prenosi na krajnje nosioce tj. gotove proizvode. Sve navedeno važi i kad poreski obveznik nema pravo na odbitak ulaznog PDV-a, s tim da su iznosi veći, jer PDV ima tretman troška.

Nepotpuni sistem obračuna troškova daje realniju sliku troškova proizvodnje i finansijskog rezultata. On pokušava da bude otvoren i za druge informacione potrebe menadžmenta, a ne samo za eksterno izvještavanje. Međutim, nedostatak nepotpunog sistema obračuna troškova ogleda se u omogućavanju menadžerima da povećaju bruto dobit proizvodeći za zalihe i povećavanjem jedinica za prodaju. Najčešći motiv menadžera za ovakav postupak je dobijanje bonusa na osnovu izvještaja o bruto (operativnoj) dobiti. Zbog toga u razvijenim ekonomijama vlasnici dioničarskih društava zahtijevaju izvještavanje za njihove interne potrebe po sistemu obračuna troškova koji minimizira mogućnost uticaja menadžmenta na friziranje finansijskih izvještaja npr. povećanjem zaliha. Nedostaci nepotpunog sistema obračuna troškova mogu biti smanjeni pažljivim budžetiranjem i planiranjem zaliha kako bi se smanjila želja menadžera za manipulacijama sa finansijskim izvještajima, promjenom vremenskog perioda koji se koristi za ocjenu uspješnosti, promjenom računovodstvenog sistema obračuna zaliha kod internog izvještavanja, što će smanjiti nastojanja menadžera da proizvode za zalihe i slično. Svejedno je koji će se sistem obračuna troškova koristiti ako se radi o proizvodnji po narudžbi, odnosno kada se sve ono što se proizvede proda, jer se tada ostvaruje isti finansijski rezultat.

Iz svega navedenog može se izvesti zaključak da preduzeća s ciljem boljeg poslovanja, tj. ostvarivanja manjeg iznosa troškova i većeg iznosa finansijskog rezultata, trebaju donositi odluke o poslovanju u sistemu dodatnog oporezivanja odnosno da su poreski obveznici i da učestvuju u ispunjavanju uslova za priznavanje odbitnog ulaznog poreza. Pravilan izbor sistema obračuna troškova i primjena PDV-a, uzrokovat će pravilno utvrđene troškove, što će rezultirati realnim prikazom finansijskog rezultata i pravilnim donošenjem poslovnih odluka.

LITERATURA

1. Jahić Mehmed, „Finansijsko računovodstvo: MSFI - MRS - PDV“, Udruženje revizora FBiH, Sarajevo, 2008.
2. Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI), Međunarodni računovodstveni standardi (MRS) i prateća uputstva, objašnjenja i smjernice koje donosi IASB, Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH, Mostar, 2011.
3. Popić Ibro, „Računovodstvo i donošenje poslovnih odluka“, Zbornik radova, godina 2, broj 4, Fakultet za poslovni menadžment, Mostar, 2003.
4. Popić Ibro, „Računovodstvo troškova po aktivnostima: Mogućnost primjene u Bosni i Hercegovini“, IC štamparija, Mostar, 2007.
5. Popić Ibro, „Računovodstvo aktivnosti kao osnova za donošenje efikasnih poslovnih odluka“, Zbornik radova nastavnika i saradnika Univerziteta „Džemal Bijedić“, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar, 2007.
6. Pravilnik o primjeni Zakona o porezu na dodatu vrijednost (Službeni glasnik BiH“, br. 93/05, 21/06, 60/06, 06/07, 100/07, 35/08 i 65/10)
7. Zakon o porezu na dodatu vrijednost („Službeni glasnik BiH“, br. 9/05, 35/05 i 100/08)

KOMPARATIVNA ANALIZA MODELA FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA I NJIHOV UTJECAJ NA KVALITET FINANSIJSKIH IZVJEŠTAJA

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FINANCIAL REPORTING MODELS AND THEIR IMPACT ON THE QUALITY OF THE FINANCIAL STATEMENTS

mr. sc. AMELA PIRALIĆ, viši asistent

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Ekonomski fakultet

Sažetak: *Sistem finansijskog izvještavanja jestе sistem sastavljen od praćenja evidentiranja analiziranja te pravilnog i adekvatnog prezentovanja finansijskih informacija relevantnih za donošenje poslovnih odluka. Struktura informacija koje se prezentuju zavisi od nacionalnih i međunarodnih propisa ali u značajnoj mjeri i od odabranog i zastupljenog sistema finansijskog izvještavanja. Čitanje finansijskih izvještaja, njihovo razumijevanje i upotreba u procesu donošenja poslovnih odluka zahtjeva poznавање sistema i temelja na kojima su izvještaji sastavljeni. Razvoj sistema karakterиše nekoliko faza koje su u konačnici dovele do klasifikације sistema izvještavanja na dva sistema i to: kontinentalni model i anglosaksonski model finansijskog izvještavanja. Ovaj rad predstavlja osnovne karakteristike oba pomenuta modela sa ciljem ukazivanja na potrebu razumijevanja sistema izvještavanja kako bi se adekvatno mogli razumjeti finansijski izvještaji subjekata koji posluju na područjima koje karakterиše svaki od sistema. Kvalitet finansijskih izvještaja određen je u osnovi načinom vrednovanja i priznavanja pozicija finansijskih izvještaja te izbor sistema koji na različite načine definiše osnove vrednovanja značajno djeluje i na kvalitet finansijskih izvještaja.*

Ključне рiječи: *sistem izvještavanja, kontinentalni model, anglosaksonski model, kvalitet finansijskih izvještaja*

Abstract: *The financial reporting system is a system of monitoring, recording, analyzing and adequately presenting financial information that is relevant for making business decisions. The structure of information presented in the financial statements depends on national and international regulations, but also to a large extent on the financial reporting system selected and represented. Reading, understanding and using the financial statements in the business decision-making process requires knowledge of the systems and*

the basis on which the financial statements are prepared. Financial reporting systems evolved through several phases that ultimately led to the classification of reporting systems into two systems: the continental model and the Anglo-Saxon financial reporting model. This paper presents the basic features of both models presented in order to indicate the need to understand the reporting system in order to be able to adequately understand the financial statements of entities operating in the areas characterized by each system. The quality of the financial statements is determined essentially by the manner of valuation and recognition of the positions of the financial statements, and the choice of a system that defines the basis of the valuation in various ways significantly affects the quality of the financial statements.

Key words: *financial reporting system, continental model, The Anglo-Saxon financial reporting model, quality of the financial statements*

UVOD

Cilj finansijskih izvještaja jest da pruže informacije o finansijskom položaju, uspjehnosti i promjenama finansijskog položaja subjekata a sa ciljem osiguranja korisnih informacija širokom krugu korisnika u donošenju ekonomskih odluka. Finansijski izvještaji pripremljeni u ovu svrhu udovoljavaju uobičajenim potrebama većine korisnika. Međutim, stvarnost je da finansijski izvještaji ne pružaju sve informacije koje bi korisnicima bile potrebne u postupku donošenja ekonomskih odluka. U ovom postupku evidentno je da finansijski izvještaji ne prezentuju informacije koje imaju nefinansijski karakter, iako nerijetko mogu biti i značajne i relevantne. Kvalitetan sistem finansijskog izvještavanja, u savremenim uslovima, mora udovoljiti zahtjevima osiguranja osnove za stabilan rast i razvoj privrede i društva u cijelini što čini fokus javnog interesovanja. Uslov postizanja i osiguranja informacija od javnog interesa jeste transparentno finansijsko izvještavanje koje treba doprinijeti smanjenju jaza između očekivanja korisnika i onoga što finansijski izvještaji nude. Opšteprihvaćena je činjenica da finansijko izvještavanje nikada nije bilo samo sebi svrha niti je imalo svoje sopstvene ciljeve, ono je preduslov da tržišna ekonomija funkcioniše na jakim temeljima. Kvalitetan sistem finansijskog izvještavanja kao rezultat ima izvještaje sastavljene od kvalitetnih informacija koje su osnov poslovnog odlučivanja na mikro nivou ali i pružanja kvalitetne osnove uspješnom poslovanju subjekata i na makro nivou. Prezentacija informacija u finansijskim izvještajima odgovornost je uprave kompanije obzirom da je u stvari uprava i jedina

koja raspolaže relevantnim informacijama kao ključnim resursom u postupku izvještavanja. Fokus uprave treba biti adekvatan izbor sistema izvještavanja i načina prezentovanja korisnih informacija zadovoljavajući postavljene norme izvještavanja u okviru nacionalne privrede.

MODELI FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Osnovu modela finansijskog izvještavanja čine kriteriji priznavanja pozicija koje ulaze u finansijske izvještaje te metoda utvrđivanja vrijednosti priznatih pozicija što direktno djeluje na prezentovani položaj i uspješnost poslovanja izvještajnog subjekta. Postoje različiti faktori djelovanja iz okruženja koji su stvorili računovodstvene klastere sa prevashodno različitim kriterijima vrednovanja tj. mjerena i objavljivanja što za posljedicu ima grupisanje sistema računovodstva. Osnovno načelo grupisanja računovodstvenih sistema ogleda se u procjeni postojanja i jačini utjecaja različitih interesnih skupina, obima i strukture regulacije sistema od strane države. Više je različitih podjela i različitih skupina sistema finansijskog izvještavanja klasifikovanih prema raznim kriterijima i faktorima koji eventualno mogu djelovati na sistem izvještavanja.

Podjele sistema finansijskog izvještavanja izvršene su prema nekoliko kriterijima kao što su:

- a) Mogućnosti kontrole sistema;
- b) Prema fleksibilnosti sistema izvještavanja;
- c) Prema obimu i dimenzijama mjerena i objavljivanja finansijskih informacija te
- d) Prema strukturi i utjecaju vlasnika kapitala na izvještavanje i sistem izvještavanja.

Istraživanja su pokazala da je posljednja i najznačajnija podjela u stvari relevantna, posebno kada se o njoj govorи u kontekstu kvalitete finansijskih izvještaja, a to je podjela zasnovana na kriteriju utjecaja vlasnika kapitala i vlasničke strukture na izvještavanje sa jedne strane, i s druge strane na stepenu utjecaja državne i zakonske regulative na sistem finansijskog izvještavanja. Sistemi koji su se izdiferencirali na bazi pomenutih kriterijuma jesu anglosaksoчки и kontinentalni sistem izvještavanja. Sistem finansijskog izveštavanja u kontinentalnoj Evropi homogen je i predstavlja suprotnost u odnosu na anglosaksonski sistem (sa izuzetkom Holandije koja ima sistem sličan anglosaksonskim zemljama).

Anglosaksonski model finansijskog izvješavanja

Anglosaksonski model finansijskog izvještavanja, obuhvata zemlje čije je izvještavanje pod slabijim utjecajem držvne regulative u sistemu izvještavanja i tu spadaju sljedeće zemlje: Velika Britanija, SAD, Holandija, Irska, Australija i druge zemlje koje su bile pod ekonomskim i političkim utjecajem Velike Britanije, odnosno druge anglosaksonske zemlje. U procesu razmatranja sistema finansijskog izvještavanja, a sa ciljem uspostavljanja jedinstvenih premla na kojima bi najjednostavnije bilo uspostaviti kvalitetan sistem finansijskog izvještavanja, bitno je nagasiti da sličnosti anglosaksonskog i kontinentalnog modela su mnogobrojnije od njihovih razlika te da, ukoliko bi postojala volja nosilaca politike finansijskog izvještavanja, razlike bi bilo veoma jednostavno prevazići. Karakteristike po kojima se razlikuju dva pomenuta sistema finansijskog izvještavanja ogledaju se u nekoliko segmenata kao što su: pravni sistem odnosno pravno uređenje, zakonodavstvo, izvori finansiranja odnosno porijeklo kapitala, te poreski sistem pojedinih zemalja.

Modeli finansijskog izvještavanja prema osobinama pravnog sistema diferenciraju se u zavisnosti od činjenice da li se pravna regulativa zasniva na običajnom pravu ili propisanom zakonodavnom pravu. Anglosaksonsko područje, a samim tim i anglosaksonski model finansijskog izvještavanja, karakteriše običajno pravo. U zemljama anglosaksonskog područja većina ili skoro svi zakoni doneseni su od strane sudije i sudova na način da se donosi najrealnije rješenje sistemom „od slučaja do slučaja“, čime rješenje slučaja prvi put postaje pravilo za rješavanje istih ili sličnih problema u budućnosti. Ovakav oblik pravnog poretku znatno je fleksibilniji te se Zakoni, iako postoje, više usmjeravaju na eliminaciju neželjenog ponašanja pojedinaca nego na propisivanje detaljnih i krutih pravila ponašanja pojedinaca u zemljama sa ovakvim uređenjem. Specifičnost anglosaksonskog sistema finansijskog izvještavanja ogleda se u činjenici da, država i zakonodavstvo ne propisuje formu niti sadržaj finansijskih izvještaja, niti je propisan način, dinamika i specifičnosti objavljivanja finansijskih informacija.

Uređenje sistema finansijskog izvještavanja ovih zemalja ogleda se u utvrđivanju najbolje prakse izvještavanja koja se kasnije uokviru u standarde, smjernice ili preporuke za finansijsko izvještavanje. Ono što je bitno naglasiti u ovom dijelu jeste da, finansijsko izvještavanje ovih zemalja usmjeren je, u značajnoj mjeri ka nužnosti objavljivanja informacija koje zahtjevaju dioničari i informacija koje mogu djelovati na donošenje odluka dioničara. Prema anglosaksonskom modelu finansijskog

izvještavanja privredni subjekti su u opštem smislu dužni prezentovati finansijske informacije na fer i istinit način bez propisivanja zvanične forme i načina objavljivanja. U smislu ovog zahtjeva ukoliko subjekat nije u stanju dokazati drugačije ili bolje načine prezentovanja računovodstvenih informacija onda je dužno slijediti Standarde postavljene kao okvir nacionalnog izvještavanja ili ako takvi ne postoje onda Standarde Odbora za računovodstvene standarde.

Obzirom da se radi o više fleksibilnom nego regulisanom obliku finansijskog izvještavanja ipak u pojedinim situacijama postoji obaveza regulisanja sistema finansijskog izvještavanja od strane države i to u slučajevima kada:

- Regulacija slobodnog tržišta je neefiksna te ima tendenciju samourušavanja;
- Informacije koje nastaju kao posljedica samoregulacije nisu dovoljno kvalitetne;
- Zbog mijenjanja fokusa sa povjerilaca na kreditore sistem je više konzervativan nego u zemljama sa regulisanim izvještavanjem¹.

Praksa finansijskog izvještavanja u značajnoj mjeri ovisi o vrsti i strukturi izvora finansiranja, obzirom da davaoci kapitala imaju različite potrebe za objavljinjem različitih informacija. Osnovne karakteristike anglosaksonskog sistema finansijskog izvještavanja sa aspekta strukture izvora finansiranja i finansijera ogleda se u: strukturi davaoca kapitala (privatni investitori), razvijenosti tržišta kapitala (razvijeno tržište sa velikim brojem kompanija koje kotiraju na pomenutom tržištu), objavljinje informacija (kontinuiran pritisak na objavljinje internih informacija i značajan naglasak na ulozi revizije u praćenju kvaliteta objavljenih informacija), i u konačnici obilježja i principi samog sistema (fer prezentacija informacija, fleksibilnost u objavljinju informacija, mogućnosti procjene, i kontinuirano slobodno i transparentno finansijsko izvještavanje).

Usaglašenost poreskog sistema i odredbi sistema finansijskog izvještavanja čini razliku sistema finansijskog izvještavanja nastalu kao posljedica različitih poreskih sistema i poreskih propisa. Sistemi u kojima su poreski sistem i poreski propisi u značajnoj mjeri neovisani od sistema i regulisanja finansijskog izvještavanja čine anglosaksonski sistem finansijskog izvještavanja. U ovom sistemu potpuno je neovisno

¹ Roberts, C., Weetman, P., Gordon, P. (2008): International Financial Reporting: A Comparative Approach, Fourth Edition, Pearson Education Limited, Harlow, p. 151-152.

uspostavljanje i poštovanje poreskih od propisa i običaja koji čine sistem finansijskog izvještavanja. Značajnija distinkcija sistema finansijskog izvještavanja prema kriteriju poreskog sistema evidentna je sa aspekta učestalosti objavljivanja finansijskih izvještaja i poreskog bilansa. Anglosaksonski sistem karakteriše različitost objave finansijskih od poreskih izvještaja. Specifičnost anglosaksonskog sistema finansijskog izvještavanja ogleda se u činjenici da su odredbe finansijskog izvještavanja zasnovane na komercijalnim pravilima i značajno su različiti od pravila kojima se propisuje praćenje, evidencija i objavljivanje poreskih izvještaja. Element koji čini najznačajniju razliku ogleda se u vrednovanju elemenata izvještaja. Naime finansijski izvještaji, kako je i prethodno navedeno, prezentuju pozicije koje su vrednovane po fer vrijednosti dok poreski propisi zahtjevaju vrednovanje prema historijskom trošku.

Anglosaksonski model finansijskog izvještavanja ima svoje specifičnosti i kada posmatramo računovodstvenu profesiju. Naime, kada se govori o profesiji, onda je to moguće posmatrati sa dva aspekta. Prvo sa aspekta obima članova i organizacije računovodstvene profesije a nakon toga i sa strane uloge računovodstvene profesije u zakonodavnom regulisanju sistema izvještavanja. Osnovne karakteristike anglosaksonskog modela ogledaju se u značajnom obimu članova računovodstvene profesije i značajnoj razlici profila stručnjaka u zemljama koje čine ovaj sistem, u odnosu na kontinentalni pristup. Naime značajan je obim profesionalaca, ali je njihova struktura raznolika počevši od članova koji su penzionisani do onih koji računovodstvena znanja koriste kroz obavljanje drugih privrednih djelatnosti, a koje nisu direktno vezane sa računovodstvom.

Obzirom da je struktura računovodstvene profesije značajan faktor koji opredjeljuje sistem finansijskog izvještavanja to je bitno naglasiti faktore utjecaja na sistem izvještavanja a to su:

- Odnos poreskih i računovodstvenih stručnjaka unutar jedne zemlje;
- Broj članova unutar profesije prema aktivnosti unutar računovodstvenih poslova ili aktivnost unutar bilo koje oblasti, a da postoji članstvo u udruženjima računovoda;
- Stepen i nivo obrazovanja koje pojedinac mora imati a da bi bio član udruženja računovođa, odnosno član profesije;
- Prema vrsti revizije koju mogu obavljati pojedini revizori i koncizna propisanost pojedinih prava i obaveza revizora.²

² Nobes, Ch., Parker, R. (2010): Comparative International Accounting, Eleventh Edition, Financial Times Press, London, p. 27.

Prema ulozi koju računovodstvena profesija ima u kreiranju i održavanju kvalitetnog sistema finansijskog izvještavanja, u zemljama običajnog prava, profesija je u značajnoj mjeri tradicionalno samoregulisana u smislu da ista preuzima odgovornost za licenciranje računovođa i revizora postavljajući uslove pristupanja, obuke i polaganja ispita. Posljednji segment u analizi fakotra koji opredjeljuju izbor jednog od dva predstavljena modela finansijskog izvještavanja jeste nivo inflacije i inflatorna kretanja u pojedinim zemljama. Ukoliko postoji značajna stepen inflacije u pojedinim zemljama onda je evidentno da, za finansijsko izvještavanje nerealno primjenjivati, kao osnovu mjerena, historijsku vrijednost ili vrednovanje po historijskom trošku, te se u ovakvim ekonomijama pribjegava vrednovanju po fer vrijednosti i pribižavanju anglosaksonskom modelu finansijskog izvještavanja. Iako je u inflatornim uslovima potrebno posezati za značajnim državnim uticajem u regulaciji svih segmenata privrede to, u realnom sistemu finansijskog izvještavanja nije slučaj i prirodnije je primjenjivati osnovne elemente slobodnjeg sistema finansijskog izvještavanja.

Kontinentalni model finansijskog izvještavanja

Kontinentalni model finansijskog izvještavanja u glavnom obuhvata zemlje kontinetalne Evrope i Japan te nekolicinu afričkih zemalja. Za razliku od anglosaksonskog modela, kontinentalni model podrazumijeva jaku ulogu države i značajno državno reguisanje sistema finansijskog izvještavanja koji bi bio decidno i detaljno propisan. Kontinentalni model je dakle zasnovan na zakonodavnom pravu kojim se reguliše sistem finansijskog izvještavanja. Kontinentalni model izvještavanja zasnovan je na rimskom pravu i svi propisi se zasnivaju na zakonima koji prethodno moraju biti posebno dogovorenici.

Uloga zakona, u ovom sistemu je dakle da propiše i obaveže prihvatljivo ponašanje subjekata u postupku finansijskog izvještavanja. Zakoni se sastoje u glavnom od pravila i procedura koje se moraju poštovati i zakoni koji se odnose na privredu u glavnom regulišu ponašanje svih poslovnih subjekata uključujući regulisanje računvodstva. U identifikovanju područja primjene kontinentalnog modela finansijskog izvještavanja izdiferencirale su se tri orijentacije i to: francuska, njemačka i orijentacija skandinavskih zemalja. Sve tri orijentacije zasnivale su se na različitim normativnim osnovama koje je Njemačka 70-tih godina pokušala harmonizirati kroz uvođenje obaveze sastavljanja konsolidovanih finansijskih izvještaja kao

napredne ideje i podsticaja razvoja kontinentalno – evrpskih zemalja u to vrijeme. Vremenom se utjecaj zakonskih odredbi na sistem finansijskog izvještavanja smanjio posebno nakon uvođenja MRS-a i MSFI-a kao osnove za sastavljanje i prezentaciju finansijskih izvještaja.

Sa aspekta pravnog sistema tj. vrste pravnog sistema zemlje zakonodavnog područja karaktriše legalistička orijentacija tj. težnja ka propisivanju odredbi i pravila prema kojima se treba ophoditi u sistemu finansijskog izvještavanja. Obzirom da se sistem zasniva na strogim pravilima i procedurama, to je jednim dijelom negativno utjecalo na transparentno objavljivanje finansijskih izvještaja. Transparentnost objavljivanja informacija u kontinentalnom sistemu je u odnosu na zemlje anglosaksonskog područja na znatno nižem nivou. U zemljama u kojima je zastavljen kontinentalni model izvještavanja način pripreme i objave finansijskih izvještaja u direktnoj je vezi sa poreskim propisima i pravilima za razliku od modela koji nisu zakonodavno orijentisani. Obzirom da su u zemljama koje primjenjuju ovaj model, prevashodno zastavljeni izvori finansiranja putem zaduživanja tj. glavni izvori finansiranja su Vlada i banke, to je onda i cijelokupan sistem finansijskog izvještavanja okrenut ka kreiranju i prezentovanju informacija koje služe, prvenstveno zaštititi kreditora. Za objavljivanje standarda koji prate sistem finansijskog izvještavanja zadužen je javni sektor.

Karakteristike kontinentalnog modela sa aspekta izvora finansiranja ogledaju se u tome da su nosioci izvora finansiranja u glavnom banke, vlada i osnivači malih porodičnih biznisa, dok je na ovom području tržiste kapitala slabije razvijeno i nema dovoljno jak potencijal da bude kvalitetan izvor finansiranja. Obzirom da ne postoji jak utjecaj velikih dioničara to je smanjena potreba za detaljnim informacijama, te se objavljivanje računovodstvenih informacija svodi na objavljivanje nužnih zakonom propisanih informacija. Objavljivanje informacija zasnovano je na strogo formalizovane i propisane izvještaje, sa propisanom potrebnom strukturom informacija koje karakteriše konzervativizam i princip opreznosti poštujući dosljedno, i usaglašavajući izvještavanje sa poreskim propisima.

Kontinentalni pristup, čiji je glavni predstavnik Njemačka karakteriše to da su u stvari u ulozi dioničara, odnosno onih čije interes treba poštovati, poreske vlasti. Vrednovanje pozicija i njihovo objavljivanje kao i praćenje i izračun te objavljivanje rezultata poslovanja, strogo je podređeno poreskim propisima i poreskim pravilima. Osnovna svrha i cilj ovakvog sistema finansijskog izvještavanja jeste zaštita kreditora. Obzirom da se po sistemu strogo moraju poštovati principi poreskih propisa to je i država direktno

uključena u propisivanje određenih segmenata koji mogu ili jesu osnova za manipulisanje sa elementima obračuna i plaćanja poreskih obaveza. Jedna od osnovnih karakteristika kontinentalnog sistema izvještavanja jeste princip podudaranja objave godišnjih izvještaja i objave poreskog bilansa. Međutim kreatori politike finansijskog izvještavanja ovakvom pristupu zamjeraju sljedeće:

- Efekti koje sa sobom nosi strogo poštivanje poreskih propisa ruše principe na kojima se temelje poslovni finansijski izvještaji;
- Preporuka izvještavanja prema Četvrtoj i Sedmoj direktivi tačnije Direktivi 2014/34/EU) jeste izvještavanje prema fer vrijednosti radije nego prema historijskom trošku, dok je poreski trošak neodvojivi dio poštivanja poreskih propisa i stoga je opet evidentno da poštivanje ovih procedura narušava segment poštovanja Direktiva i fer izvještavanja.
- Principi podudaranja u izvještavanju navode kreatore finansijskih izvještaja da svoj fokus postave na poreske propise i okrenu se ka poreskim vlastima.³

Komparativna analiza modela finansijskog izvještavanja i utjecaj na kvalitet finansijskih izvještaja

Opšteprihvaćeni cilj finansijskog izvještavanja jeste kreirati izvještaje koji će na transparentan i usporediv način predstavljati poslovanje privrednih subjekata. Donošenje Četvrte i Sedme direktive EU nije osiguralo željeni stepen transparentnosti u izvještavanju niti je doprinijelo harmoniziranjem korištenju računovodstvenih standarda. Stoga je donesena Uredba 1606/2002 kojom se zahtjeva obavezno korištenje MSFI-eva na području EU za konsolidovane finansijske izvještaje. Donošenje ove Uredbe u značajnoj mjeri doprinosi povećanju pouzdanosti, usporedivosti i transparentnosti finansijskog izvještavanja što je prijeko potrebno izgradnji i jačanju jedinstvenog tržišta kapitala i njegovom učinkovitom djelovanju.

Ovi razlozi još su jedan korak dalje u nastojanju harmonizacije sistema finansijskog izvještavanja. Prethodno su analizirani pojedinačni faktori koji karakterišu i prave razliku dva osnovna tipa sistema izvještavanja i evidentno je da razlike nastale po osnovu ovih faktora jesu razlike koje

³ Prilagođeno prema: Smiljan, I. (2006): Uloga Odbora za standarde finansijskog izvještavanja u Republici Hrvatskoj, Zbornik radova XLI simpozija HZRIF, Pula, HZRIF, Zagreb, Hrvatska, str. 57-68.

su mnogo značajnije u odnosu na razlike koje nastaju u nedosljednoj primjeni odredbi MRS-a i MSFI-ja. Dugogodišnja istraživanja sistema finansijskog izvještavanja doprijnijela su diverzifikaciji mnogo različitih modela izvještavanja koji kada se posmatraju globano prema različitim karakteristikama jesu prethodno objašnjena dva modela.

Naime, klasifikacija koju su predstavili Nair i Frank jeste klasifikacija zasnovana na istraživanjima provedenim u periodu od 1973-1980. godine i zasnivala su se na identifikovanju razlika sistema sa aspekta obima i učestalosti objavljivanja informacija, te sa aspekta načina mjerena elemenata izvještaja. Nakon provedenih istraživanja identifikovale su se četiri skupine sistema izvještavanja i to: britanski model, južnoamerički model, kontinentalno-evropski model i američki model. Iz ova četiri modela ostale su dvije grupe i to grupa koju čine Velika Britanija, SAD i Holandija u britansko – američkom klasteru, i tzv. Kontinentalni klaster kojeg čini većina zemalja kontinentalne Evrope i Japan. Sličnu klasifikaciju ponudili su Muller, Gernon i Meek koji razlikuju tri računovodstvena modela: britansko – američki, kontinentalni i južnoamerički model, što opet ako se analiziraju pojedinačne karakteristike svakog od modela vodi ka distinkciji dva osnovna modela sistema izvještavanja.

Osim pomenutih, a prije predstavljanja komparacije modela bitno je naglasiti da se, generalno u istraživanju modela finansijskog izvještavanja mogu identifikovati neke specifične skupine modela ukoliko se analiza provede po nekoliko različitih kriterijusa. Tako su identifikovani modeli prema sljedećim kriterijima:

- Kriterij dimenzija kontrole unutar sistema i fleksibilnosti sistema izvještavanja,
- Kriteriji mjerena i objavljivanja računovodstvenih informacija,
- Kriteriji razvrstavanja na bazi opštег znanja i informacija stručnjaka prema skupinama sličnih zemalja;
- Kriteriji koji se zasnivaju na historijskim premisama i političkim snagama pojedinih nacionalnih računovodstvenih sistema.⁴

Analizom svakog od pojedinačnih kriterija, savremena istraživanja su rezultirala podjelom na dva osnovna modela koja imaju specifičnosti da bi bili zasebni modeli izvještavanja a to su anglosaksonski i kontinentalni model izvještavanja. Komparativni prikaz modela finansijskog izvještavanja zasniva se na identifikovanju razlika sa aspekta ekonomskog

⁴ Prilagođeno prema: Mijoč, I., Vrdoljak, T., „Međunarodne klasifikacije računovodstvenih sustava kao posljedica utjecaja različitih čimbenika okruženja“, Ekonomski vjesnik br. 2, 2012. Str. 272-292

okruženja i sa aspekta razlikovanja računovodstvenih modela koji se prijenjuju. Komparacija prema pomenutim kriterijima za dva osnovna modela predstavljena je u narednoj tabeli broj 1.

Nakon pregleda istraživanja sistema finansijskog izvještavanja iskristalizirala su se dva osnovna modela, koji u svojim podstrukturama imaju niz dodatnih varijanti modela izvještavanja ali se prema grupama zemalja po pojedinim karakteristikama mogu svrstati u prethodno obrađena dva modela izvještavanja. Karakteristike opisanih modela ukazuju na činjenicu da sistem finansijskog izvještavanja u Bosni i Hercegovini ima osobine kontintentalnog modela izvještavanja.

Tabela br. 1 – Komparativni prikaz karakteristika modela finansijskog izvještavanja⁵

Kriterijumi	Karakteristike	Anglosaksonski model	Kontinentalni model
Društveno – ekonomski faktori	Poreski sistem zemlje	Poreska pravila ne utiču na sistem finansijskog izvještavanja	Integrисани model: visoka međuzavisnost poreskih pravila i finansijskog izvještavanja
	Pravni poredek	Sistem običajnog prava	Zakonodavni pravni sistem
	Kultura	Individualizam	Kolektivizam
	Izvori finansiranja	Tržiste kapitala	Banke i država
Računovodstveni model	Ciljevi računovodstva	Istinita i fer prezentacija	Poštivanje principa opreznosti
	O r j e n t a c i j a računovodstva	Zaštita ulagača	Zaštita kreditora i poreskih organa
	Računovodstvene politike	Odluka je na menadžmetu da odredi pravila priznavanja i vrednovanja	Mogućnosti izbora pravila priznavanja i vrednovanja su minimizirane
	Računovodstveni principi	Optimizam	Konzervativizam
	Rezerve iz dobiti	Dobrovoljne / diskrecione	Obavezne / zakonske
	Izvještaj o novčanim tokovima	Obavezan	Nije obavezan
	Dobit po dionici	Obavezno objavljivanje za kompanije sa tržista kapitala	Nije obavezan
	Procjenjivanje	Procjena očekivanih novčanih tokova	Izračun na bazi dostupnih podataka
	Napomene	Obaveza kompanija je objavljivanje velikog broja dodatnih podataka i računovodstvenih politika – preovladava transparentnost	Nije obavezna objava dodatnih informacija niti računovodstvenih politika – preovladava latentnost u izvještavanju

Izvor: Bogićević, J., „Uzroci međunarodnih razlika u finansijskom izvještavanju“

⁵ Prilagođeno prema: Bogićević, J. "Uzroci međunarodnih razlika u finansijskom izveštavanju", Računovodstvo, br. 5-6, Savez računovoda i revizora Srbije, Beograd 2006., str. 92., Mijoč, I., Vrdoljak, T., „Međunarodne klasifikacije računovodstvenih sustava kao posljedica utjecaja različitih čimbenika okruženja“, Ekonomski vjesnik br. 2, 2012. Str. 272-292 i Klikovac, A., „Finansijsko izvještavanje u Europskoj Uniji – Komparativni prikaz“, Ekonomski pregled vol.58 br. 3-4, Zagreb 2007., str. 205-223

Razrada i poznavanje modela izvještavanja bitno je kako računovođama tako i revizorima kako bi jednostavnije mogli pratiti izvještavanje ali i upravljati nacionalnim sistemima izvještavanja sa ciljem povećanja pouzdanosti, transparentnosti i uporedivosti finansijskih izvještaja.

ZAKLJUČAK

Prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja, specifično kada se govori u kontekstu njihovog kvaliteta, potrebno je posebnu pažnju posvetiti pravilima sastavljanja i prezentacije finansijskih izveštaja. Kako su finansijski izveštaji odgovornost rukovodstva preduzeća koje je jedino ovlašćeno za upotrebu resursa preduzeća, ono mora posebnu pažnju da posveti njihovom sastavljanju i prezentaciji, prvenstveno sa aspekta njihovog kvaliteta. Jedna od odrednica posmatranja i procjene kvaliteta finansijskih izveštaja jeste sistem posmatran kao cjelina prihvaćenih nacionalnih i međunarodnih propisa na kojima se zasniva finansijsko izvještavanje pojedinih država. Procjena kvaliteta finansijskih izveštaja zahtjeva poznavanje karakteristika svakog od sistema finansijskog izvještavanja kako bi se mogao procijeniti značaj pozicija i informacija finansijskih izveštaja koji čine glavne elemetne u procjeni kvaliteta finansijskih izveštaja.

U procesu razvoja sistema finansijskog izvještavanja postoje različite varijante sistema s tim da su se u konačnici izdiferencirala dva osnovna modela i to kontinentalni i anglosaksonski model izvještavanja. Detaljnom analizom sistema finansijskog izvještavanja u BiH evidentno je da sistem izvještavanja se ne može, u cijelosti, podvesti niti pod jedan od prethodno predstavljenih sistema izvještavanja. Međutim, po većini karakteristika analiziranih sistema, sistem izvještavanja BiH je bliži kontinentalnom nego anglosaksonskom modelu izvještavanja. Anglosaksonski model je po značajnom broju karakteristika propisani model sa krutim pravilima koja izvještajni subjekti moraju poštovati i istovremeno svoje izvještavanje uskladiti sa nacionalnim i međunarodnim propisima što ograničava suštinu izvještavanja i u pojedinim segmentima narušava kvalitet finansijskog izvještavanja.

LITERATURA

1. Bogićević, J. "Uzroci međunarodnih razlika u finansijskom izveštavanju", Računovodstvo, br. 5-6, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd 2006.
2. Klikovac, A., „Finansijsko izvještavanje u Europskoj Uniji – Komparativni prikaz“, Ekonomski pregled vol.58 br. 3-4, Zagreb 2007.
3. Mijoč, I., Vrdoljak, T., „Međunarodne klasifikacije računovodstvenih sustava kao posljedica utjecaja različitih čimbenika okruženja“, Ekonomski vijesnik br. 2, 2012.
4. Nobes, Ch., Parker, R., *Comparative International Accounting*, Eleventh Edition, Financial Times Press, London, 2010.
5. Roberts, C., Weetman, P., Gordon, P., *International Financial Reporting: A Comparative Approach*, Fourth Edition, Pearson Education Limited, Harlow, 2008.
6. Smiljan, I., *Uloga Odbora za standarde finansijskog izvještavanja u Republici Hrvatskoj*, Zbornik rada XLI simpozija HZRIF, Pula, HZRIF, Zagreb, Hrvatska 2006.

SIGURNOSNI ASPEKTI I ZAŠTITA WEB STRANICA KOD VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA NA PRIMJERU SOFTVERA ZA SKENIRANJE RANJVOSTI

HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS SECURITY ASPECTS VULNERABILITY

dr. sc. MUHAREM KOZIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

prof. dr. MLADEN RADIVOJEVIĆ, redovni profesor

dr. sc. ALEM KOZAR

Sažetak: *Web stranice ili aplikacije sadrže važne informacije, sigurnost softvera kod obrazovnih institucija je jednako važna kao i sigurnost softvera u bankarskom sektoru. Postoji mnogo akademskih institucija koje nisu u potpunosti implementirale sigurnosne i zaštitne mehanizme svog postojećeg informacionog sistema kako se nebi desio neki napad na ranjive sisteme koji su razvijeni kroz web tehnologije. Web aplikacije su danas ključan faktor da bi se neka usluga prezentovala ili promovisala ciljanoj klijenteli ili da bi neki proizvod došao do potencijalnog kupca. Najveća prednost ove vrste aplikacije je njena nezavisnost od vrste računara, operativnog sistema ili platforme. Rezultati su pokazali da postoje različite vrste ranjivosti na web stranicama univerziteta, a anketom se došlo do zaključka da $\frac{1}{2}$ ispitanih univerziteta u BIH raspolaže sa dovoljno novčanih sredstava za ulaganje u IT sektor, dok $\frac{1}{2}$ ne raspolaže sa dovoljno novca što utiče na sigurnost informacionih sistema, zbog nedostatka stručnog kadra.*

Ključne riječi: *Web aplikacije, Informacioni sistemi, Akademske institucije, Ranjivosti, Sigurnost web stranice.*

Abstract: *Websites or applications contain important information, software security with educational institutions is just as important as software security in the banking sector. Many academic institutions have not fully implemented the security and safeguard mechanisms of their existing information system to prevent any attack on vulnerable systems developed through web technologies. Web applications are a key factor for a service to be presented or promoted to a targeted clientele or for a product to reach a potential customer. The biggest advantage of this type of application is its independence from the type of computer,*

operating system or platform. The results showed that there are different types of vulnerabilities on university web sites, and the survey concluded that ½ BiH universities surveyed have enough money to invest in the IT sector, while ½ does not have enough money, which affects the security of information systems. due to lack of professional staff.

Key words: *Web Applications, Information Systems, Academic Institutions, Vulnerabilities, Web Site Security.*

UVOD

Određena poglavlja u radu su usmjereni na 9 visokoškolskih, akademskih institucija u BiH. Oni su podijeljeni u tri kategorije: državni, privatni univerziteti i visoke škole. Od državnih univerziteta su odabrana 4 univerziteta (Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Tuzli, Univerzitet u Bihaću i Sveučilište u Mostaru). A od privatnih univerziteta su odabrana dva (Internacionalni univerzitet Travnik, Univerzitet Sinergija Bijeljina. Što se tiče visokih škola odabранo je ukupno tri među kojima su: Visoka škola CEPS - "Centar za poslovne studije" Kiseljak, ITEP - Visoka škola Banja Luka i Visoka škola "Logos centar" Mostar.

Softverski stručnjak za pronalaženje sigurnosnih rupa ili ranjivosti na web stranicama naziva se web skener. Web skeneri pokreću automatsku sigurnosnu reviziju web stranice. Sastoje se od dvije faze: prva je otkrivanje sadržaja, postupak izgradnje strukture mjesta. Nabraja sve datoteka i od vitalnog značaja je da se osigura da se sve datoteke na web stranici skeniraju. Drugo je skeniranje, proces inspekcije intenzivno pronalazeći sigurnosne ranjivosti. Po defaultu, postupak skeniranja uključuje otkrivanje sadržaja. Skeneri se koriste za pronalaženje pukotina i mogućih problema u aplikacijama. Prvo prikupljaju bitne podatke o web aplikaciji kao što su web server, vrsta operativnog sistema, njihova verzija i bilo koje instalirane zakrpe; ove se informacije obično pojavljuju u sistemskom natpisu i korisne su za otkrivanje poznatih ranjivosti na serveru. Pa je mudro sakriti takve informacije od neovlaštenih pojedinaca. U ovom radu korišten je alat za skeniranje web ranjivosti pod nazivom Acunetix.¹ Ovaj softver se koristi za provjeru širokog spektra ranjivosti na web platformi, a uključuje mnoge inovativne funkcije kao što su:

- 1) Automatski analizator JavaScript,
- 3) Vizualni makro snimač olakšava testiranje web formi i područja

¹ Acunetix Web Vulnerability Scanner, 2008,<http://www.acunetix.com/vulnerability-scanner/>

koja su zaštićena šifrom,

- 4) Obimni izvještaji koji uključuju OWASP Top 10 ranjivosti,
- 5) Inteligentni alat za indeksiranje otkriva vrste web servera i jezik aplikacije,
- 6) Pregledava i analizira web stranice uključujući flash sadržaj,

Acunetix² skener ranjivosti interneta na napade hakera je automatizovana internet aplikacija za testiranje sigurnosti koja kontroliše internet aplikacije provjeravajući ih na osjetljivost na hakerske napade, kao što su SQL injekcije³, Cross Site Ccripting i druge. Generalno, Acunetix skener ranjivosti interneta na napade hakera skenira bilo koji internet sajt, ili internetsku aplikaciju koja je dostupna preko internetskog pretraživača i koristi HTTP/HTTPS protokol. Acunetix skener ranjivosti interneta na hakerske napade nudi snažno i jedinstveno rješenje za analiziranje internet aplikacija (i softvera koji se individualno pravi za klijente i onog generalno dostupnog u radnjama), uključujući aplikacije koje koriste JavaScript, AJAX i Web 2.0 aplikacije.⁴ Sljedeća metodologija, u ovom istraživanju, za određivanje stepena sigurnosti na web aplikaciji uključivala je sljedeće korake. Prvo skeniranje kroz web stranice svakog uzorka i popis svih pronađenih ranjivosti. Zatim dijeljenje pronađene ranjivosti u četiri vrste prema stepenu ozbiljnosti, i to: visoka, srednja, niska i informativna. Kasnije su identifikovane ranjivosti svakog tipa i nabrojane su u posebnim kategorijama prema njihovoj ozbiljnosti i kreirana je tabela za svaki tip.

Analiza

Alat za skeniranje Acunetix otkriva informacije o ciljanom odredištu koje se ispituje i može otkriti vrijedne informacije kao što je korištenje web tehnologija u hostu, operativni sistem koji pokreće web server, verzije softvera sistemskog sistema itd. Ostale informacije o dijagnostici uključuju: distribuciju ukupnih upozorenja za svaku vrstu razine prijetnje (Visoka, Srednja, Niska i Informativna)⁵, popis pronađenih ekstenzija file-ova i broj file-ova po ekstenziji (proširenja file-ova mogu pružiti informacije o tome koje se tehnologije koriste na napadnutim web aplikacijama), distribucija

² Acunetix Web Vulnerability Scanner, 2008,<http://www.acunetix.com/vulnerability-scanner/>

³ WASC, Classes of attacks, Retrieved from website:http://www.webappsec.org/projects/threat/classes_of_attacks.html

⁴ National Vulnerability Database, <http://nvd.nist.gov>

⁵ Web Application Security Consortium, "Threat Classification",<http://www.webappsec.org/projects/threat/>

deset najboljih file-ova koji sadrže najniže vrijeme odziva izmjereno tokom postupka otkrivanja sadržaja (prosječno vrijeme odziva za svaki host izračunava se u milisekundama), distribucija popisa klijentskih skripti koje sadrže Javascript kôd na koji se navodi web stranica (Javascript⁶ je potencijalna prijetnja za mnoge vrste napada), popis vanjskih hostova koji su povezani sa web stranicom institucije, i na kraju, lista adresa e-pošte koja se nalazi na ciljanom hostu.

Tabela 1. Prikaz ranjivosti u obrazovnim institucijama BIH

Institucija/Razina	Visoka	Srednja	Niska	Informativna	Ukupan broj upozorenja
Univerzitet u Sarajevu	0	0	0	1	1
Univerzitet u Tuzli	1	46	117	31	195
Univerzitet u Bihaću	0	0	0	0	0
Sveučilište u Mostaru	0	0	9	11	20
Internacionalni univerzitet Travnik	1	64	103	247	415
Univerzitet Sinergija Bijeljina	1	41	7	44	93
Visoka škola CEPS – “Centar za poslovne studije“ Kiseljak	2	18	10	13	43
ITEP – Visoka škola Banja Luka	0	4	66	758	828
Visoka škola “Logos centar“ Mostar	0	16	8	6	30

Nakon što je alat za skeniranje analizirao ciljane institucije, ogromna količina podataka je prikupljena. Ukupan broj različitih prijetnji pronađenih u svim uzorcima za svaku razinu ranjivosti bio je sljedeći: Visoka 4, Srednja 8, Niska 8 i 13 informativnih prijetnji. Tabela 1 sadrži statistički sažetak o broju ranjivosti pronađenih za svaku vrstu na web stranicama svake institucije ciljanog odredišta. Iz grafikona je lako uočiti zajedničke ranjivosti koje su se uglavnom pojavile na skeniranoj web aplikaciji i njihove procente prema ukupnom broju pronađenih ranjivosti svake razine.

Visoka ranjivost

Ova vrsta ranjivosti je najopasnija vrsta prijetnji koja web aplikaciju stavlja na maksimalni rizik od hakiranja i krađe podataka. Direktno utiče na sigurnost, integritet, privatnost informacija web stranica. Zlonamjerni

⁶ WebGoat Project. OWASP. http://www.owasp.org/index.php/Category:OWASP_WebGoat_Project

korisnik može iskoristiti ove ranjivosti i ugroziti rezervnu bazu podataka ili uništiti web aplikaciju. Ukupan broj ranjivosti svih web aplikacija koje su skenirane bio je ograničen na 4. U tabeli 2 je definisan uži popis najozbiljnijih napada koji su otkriveni u aplikacijama obrazovnih institucija a to su *Security Vulnerability in MySQL/MariaDB sql/password.c* sa 25% pojavljivanja, zatim *HTTP Parameter Pollution* sa 25%, *Weak Password* sa 25% i *Cross Site Scripting*⁷ također sa 25% pojavljivanja i ove 4 ranjivosti zauzimaju 100% najtežih ozbiljnih napada.

Grafikon 1. Učestalost pojavljivanja ranjivosti visokog rizika

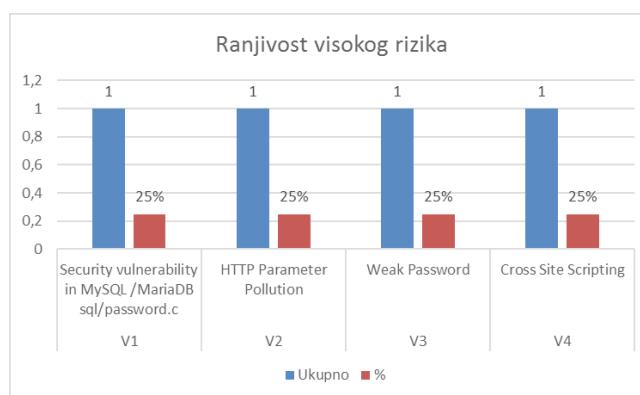

Tabela 2. Ranjivost visokog rizika

Oznaka	Visoka ranjivost	Ukupno	%
V1	Security vulnerability in MySQL /MariaDB sql/ password.c	1	25%
V2	HTTP Parameter Pollution	1	25%
V3	Weak Password	1	25%
V4	Cross Site Scripting	1	25%

Srednja ranjivost

Ranjivosti ove vrste uzrokovane su pogrešnim konfiguracijama servera i nedostacima kodiranja programa koji olakšavaju prekid i propadanje servera. Poruke sa greškom ove vrste mogu otkriti osjetljive informacije. Tabela 3 prikazuje pronađene ranjivosti u srednjoj razini gdje prijetnja *Application error message* zauzima 27,77% pojavljivanja, zatim prijetnja *HTML form without CSRF protection* sa 22,77%, *PHP open_basedir* sa 5,56%, *PHPinfo page found* sa 5,56%, *Source code disclosure* sa 5,56%,

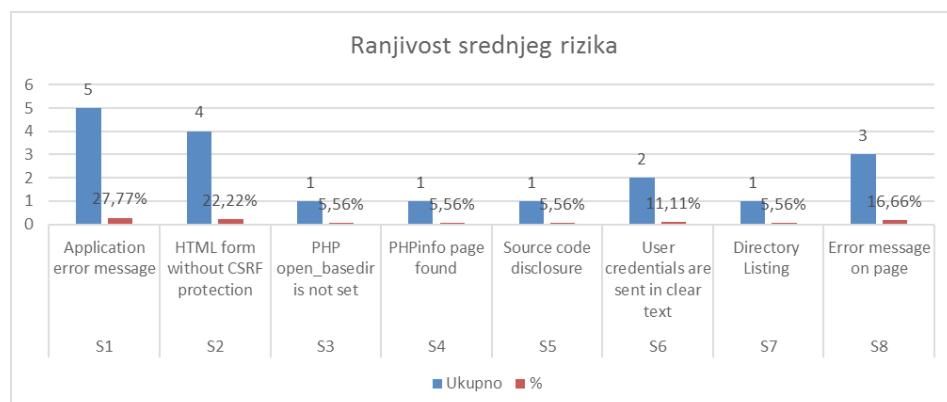
⁷ Shar, L.K. and Tan, H.B.K. (2012) Automated Removal of Cross Site Scripting Vulnerabilities in Web Applications. *Information and Software Technology*, 54, 467-478. <http://dx.doi.org/10.1016/j.infsof.2011.12.006>

User credentials are sent in clear text sa 11,11%, *Directory Listing* sa 5,56% i *Error message on page* sa 16,66%.

Tabela 3. Ranjivost srednjeg rizika

Oznaka	Srednja ranjivost	Ukupno	%
S1	Application error message	5	27,77%
S2	HTML form without CSRF protection	4	22,22%
S3	PHP open_basedir	1	5,56%
S4	PHPinfo page found	1	5,56%
S5	Source code disclosure	1	5,56%
S6	User credentials are sent in clear text	2	11,11%
S7	Directory Listing	1	5,56%
S8	Error message on page	3	16,66%

Grafikon 2. Učestalost pojavljivanja ranjivosti srednjeg rizika

Niska ranjivost

Ove ranjivosti proizilaze iz nedostatka šifriranja prenosa podataka ili otkrivanja putem foldera. Neke od prijetnji koje su otkrivene prilikom skeniranja web aplikacija obrazovnih institucija za nisku ranjivost prikazane su na sljedećem grafikonu 3 i tabeli 4 gdje su otkrivene prijetnje poput *Login page password-guessing attack* koji zauzima 14,81% pojavljivanja, zatim *Possible sensitive directories* sa 14,81%, *Possible sensitive files* sa 14,81, *Session token in URL* sa 3,70%, *Slow response time* sa 11,12%, *Session Cookie without HttpOnly flag test* sa 14,81%, *Session Cookie without Secure flag set* sa 18,53% i *OPTIONS method is enabled* sa 7,41%. Ovih osam predhodno navedenih ranjivosti zauzimaju 100% prijetnji niskog rizika.

Grafikon 3. Učestalost pojavljivanja ranjivosti niskog rizika

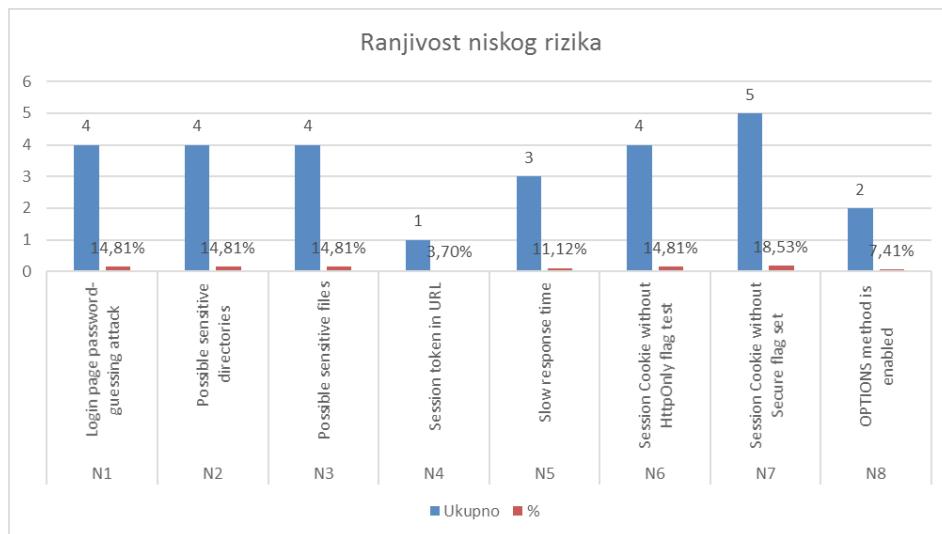

Tabela 4. Ranjivost niskog rizika

Oznaka	Niska ranjivost	Ukupno	%
N1	Login page password-guessing attack	4	14,81%
N2	Possible sensitive directories	4	14,81%
N3	Possible sensitive files	4	14,81%
N4	Session token in URL	1	3,70%
N5	Slow response time	3	11,12%
N6	Session Cookie without HttpOnly flag test	4	14,81%
N7	Session Cookie without Secure flag set	5	18,53%
N8	OPTIONS method is enabled	2	7,41%

Informativna ranjivost

Ova vrsta prijetnji otkriva informacije putem hakerskih nizova pretraživanja ili otkrivanja adresa e-pošte, otkriveno je 13 ranjivosti koje su prikazane na grafikonu 6 i u tabeli 5 il one čine 100% prijetnji informativnog rizika, dakle softver je otkrio sljedeće prijetnje *Error page web server version disclosure* sa 7,41%, *Broken links* sa 18,52%, *Email address found* sa 22,22%, *GHDB: Administrative login page* sa 3,70%, *GHDB: Possible login page* sa 3,70%, *GHDB: Possible temporary file/directory* sa 3,70%, *Password type input with auto-complete enabled* sa 3,70%, *Possible server path disclosure (Unix)* sa 3,70%, *Possible uername or password disclosure* sa 11,11%, *Content type is not specified* sa 7,41%, *Possible Internal IP address disclosure* sa

3,70%, GHDB: *Typical login page* sa 7,41, *Files listed in robots.txt but not linked* sa 3,70%.

Grafikon 4. Učestalost pojavljivanja ranjivosti informativnog rizika

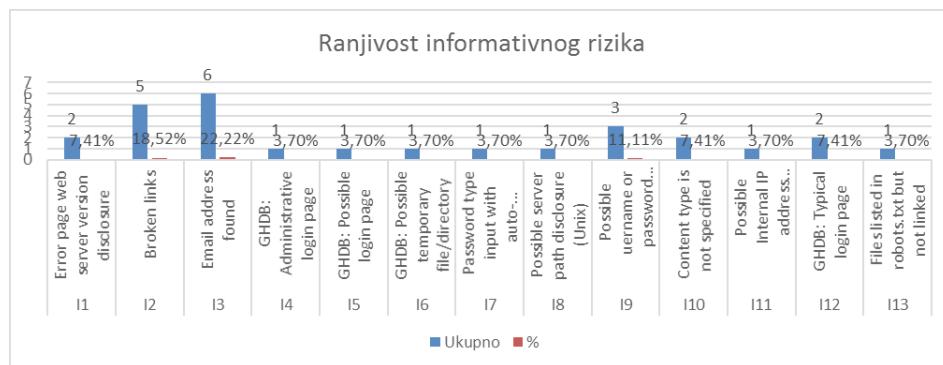

Tabela 5. Ranjivost informativnog rizika

Oznaka	Informativna ranjivost	Ukupno	%
I1	Error page web server version disclosure	2	7,41%
I2	Broken links	5	18,52%
I3	Email address found	6	22,22%
I4	GHDB: Administrative login page	1	3,70%
I5	GHDB: Possible login page	1	3,70%
I6	GHDB: Possible temporary file/directory	1	3,70%
I7	Password type input with auto-complete enabled	1	3,70%
I8	Possible server path disclosure (Unix)	1	3,70%
I9	Possible uername or password disclosure	3	11,11%
I10	Content type is not specified	2	7,41%
I11	Possible Internal IP address disclosure	1	3,70%
I12	GHDB: Typical login page	2	7,41%
I13	Files listed in robots.txt but not linked	1	3,70%

ZAKLJUČAK I PREPORUKA

Testiranje web aplikacija koje se radi zbog sigurnosnih ranjivosti je nešto šta treba shvatiti ozbiljno.⁸ Rezultati ovog rada otkrivaju skup ranjivosti u web aplikacijama obrazovnih ustanova. Te ranjivosti se kreću u riziku od visoke, srednje, niske do informativne. Proučavani su mnogi razlozi koji stoje iza slabe sigurnosti web aplikacija akademskih organizacija. Predložene su neke od tehnika odbrane kao kontranapada. Glavna lekcija je da sistemi obrazovnih institucija sadrže osjetljive digitalne podatke i informacije koje privlače napadače i prema tome akademske institucije trebaju napraviti reviziju svojih web aplikacija protiv određenih ranjivosti i potencijalnih rizika.

Poželjno je da univerziteti posjeduju jedan od alata (Sniffer ili Acunetix) kako bi skenirali ranjivosti web stranica i time doprinijeli boljom zaštiti. Mnogi sigurnosni problemi mogu se riješiti iz korijena ako je odgovarajući sigurnosni mehanizam ugrađen u web aplikacije kako bi se osiguralo da u aplikaciji ne postoje potencijalne ranjivosti.

LITERATURA

1. Black, P. E., Fong, E., Okun, V., & Gaucher, R. National Institute of Standards and Technology (NIST). “Software Assurance Tools: Web Application Security Scanner Functional Specification”
2. Acunetix Web Vulnerability Scanner, 2008, <http://www.acunetix.com/vulnerability-scanner/>
3. National Vulnerability Database, <http://nvd.nist.gov>
4. WebGoat Project. OWASP. http://www.owasp.org/index.php/Category:OWASP_WebGoat_Project
5. The OWASP Foundation, “OWASP Top Ten Web Application Security Risks”, https://www.owasp.org/index.php/Category:OWASP_Top_Ten_Project
6. WASC, Classes of attacks, Retrieved from website:http://www.webappsec.org/projects/threat/classes_of_attacks.html
7. Web Application Security Consortium, “Threat Classification”, <http://www.webappsec.org/projects/threat/>

⁸ Black, P. E., Fong, E., Okun, V., & Gaucher, R. National Institute of Standards and Technology (NIST). “Software Assurance Tools: Web Application Security Scanner Functional Specification”

8. Shar, L.K. and Tan, H.B.K. (2012) Automated Removal of Cross Site Scripting Vulnerabilities in Web Applications. *Information and Software Technology*, 54, 467-478. <http://dx.doi.org/10.1016/j.infsof.2011.12.006>